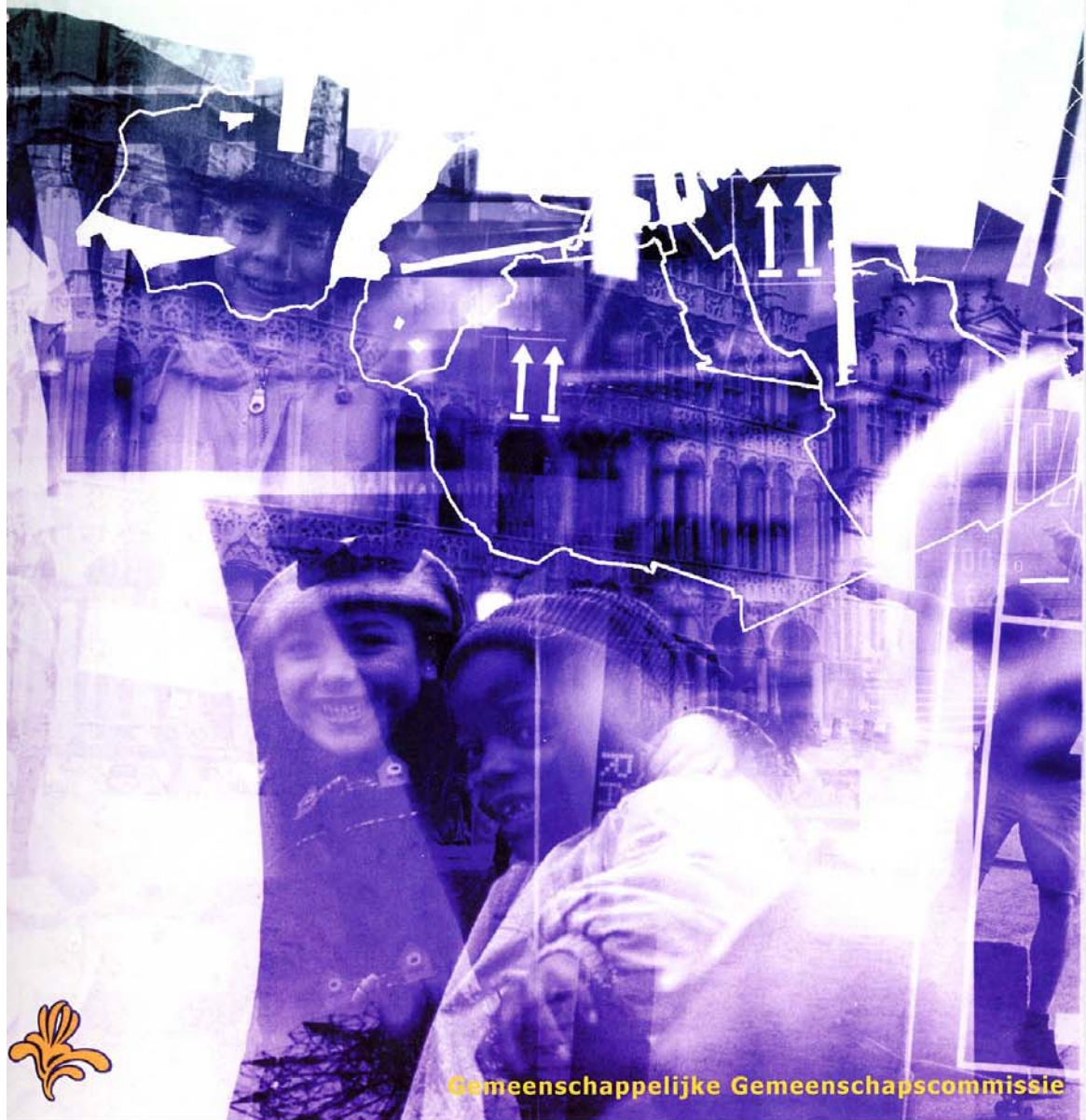

2002/01

Dossiers van het Observatorium
voor Gezondheid en Welzijn van Brussel-Hoofdstad

Kansarmoede en achtergestelde buurten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie

2002 / 01

Dossier van het Observatorium
voor Gezondheid en Welzijn van Brussel-Hoofdstad

Kansarmoede en achtergestelde buurten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

Christian Kesteloot, Truus Roesems & Heidi Vandenbroecke
Instituut voor Sociale en Economische Geografie, KULeuven

Omslag: YOU MAKE ME© info@youmakeme.be

Foto's: De leden van « l'Atelier Rencontre, ASBL Source » & Samira Wijmeersch

D/2002/9334/2

Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie

Voorwoord

Deze atlas beschrijft de sociaal-ruimtelijke differentiatie in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en bestond in een eerste fase uit een uitvergroting van de kaarten uit de Atlas van achtergestelde buurten van Vlaanderen en Brussel, uitgegeven door de Vlaamse Gemeenschap in 1996. Telkens zou voor de Brusselse kaart ook een aangepast commentaar geschreven worden. Deze aanpassing van de atlas naar een Brusselse versie werd gefinancierd door de toenmalige Staatssecretaris van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest bevoegd voor armoedebestrijding, Vic Anciaux. Dit rapport werd veelvuldig opgevraagd en daarom heeft de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie ons een versie in elke taal gevraagd voor een bredere publicatie.

Zo vervoegt deze atlas een lange reeks publicaties, die begon met de atlas van De Lannoy, uitgegeven in 1978 en die ook al enkele atlassen bevat met recentere gegevens dan degene die we hier voorstellen, met name de atlas van Rousseau (2000) en de kaarten die op het Brussels stadsgewest betrekking hebben in de atlas uitgegeven door het Grootstedenbeleid (Kesteloot e.a. 2001). Maar dit neemt niets weg aan de relevantie van deze atlas ten opzichte van de huidige sociaal-ruimtelijke structuren in Brussel. Deze structuren zijn diep geworteld in de sociale, economische en stedenbouwkundige geschiedenis van de stad. Bovendien zullen de meeste gegevens die hier voorgesteld worden pas geactualiseerd kunnen worden met de gegevens van de sociaal-economische enquête van 2001, die nog steeds niet afgerond is.

Wij wensen hierbij de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie te bedanken voor de gelegenheid om een rapport voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest om te vormen tot een breed verspreide atlas. Onze dank gaat ook naar Annemie De Turck en Sarah Luyten voor de hulp bij de cartografie van de gegevens en de lay out van de tekst en naar Pascale voor haar geduld bij mijn afwezigheden.

Christian Kesteloot

Inleiding

Sinds het begin van de jaren tachtig nemen de sociale ongelijkheden in onze Westerse maatschappij toe. Die ongelijkheden zijn ook ruimtelijk herkenbaar, zeker in een stedelijke context. Rijken en armen wonen afgezonderd van elkaar en de verschillen tussen de rijke en de arme buurten worden steeds dieper. In de arme buurten zijn de sociale voorzieningen dikwijls schaarser en van mindere kwaliteit. Samen met de concentratie van armen, die al te vaak enkel op zichzelf kunnen rekenen om uit de miserie te geraken, leidt dit ertoe dat deze woonzones achtergebleven buurten worden, waar het woonmilieu op zichzelf een oorzaak van achterstelling en dus van armoedebestendiging wordt. In deze achtergestelde buurten moet buurtontwikkeling deel uitmaken van het beleid inzake armoedebestrijding, wil men het achterstellingseffect van de ruimtelijke concentratie van armoede wegwerken.

Daarom is een duidelijke afbakening van de achtergestelde buurten nodig. Vele voor de hand liggende indicatoren van armoede zijn enkel op gemeentelijk niveau verkrijgbaar (zoals het aantal bestaansminimum-trekkers bijvoorbeeld). De gemeenten zijn echter te groot om de bestaande contrasten aan te tonen. Daarom is dit onderzoek gebaseerd op de kleinste ruimtelijke entiteiten waarvoor er gegevens beschikbaar zijn, namelijk de statistische buurten. Op dit niveau beschikt men over de gegevens van de Volkstelling van 1991 om achtergestelde buurten in Brussel af te bakenen.

Op het eerste zicht kan men denken dat de gegevens van 1991 achterhaald zijn om de hedendaagse armoede te meten. Ondertussen is de armoede trouwens gevoelig toegenomen (zie De Keersmaecker, 1997 en Vranken e.a., 1998). Maar de gebruikte indicatoren zijn niet bedoeld om het aantal armen, kansarmen of achtergestelden per buurt te tellen. Daarvoor zijn de gegevens van de Volkstelling trouwens ontoereikend. De bedoeling is wel buurten te selecteren waar een concentratie van achterstelling zich voordoet. Die ruimtelijke concentratiezones van armoede veranderen veel trager, omdat daarvoor ofwel grootschalige verhuisbewegingen ofwel diepe veranderingen in de bebouwing nodig zijn. Cumulatie van ongunstige kenmerken zijn een goede aanwijzing voor concentratiezones, en die kan perfect met volkstellinggegevens nagetrokken worden.

Op basis van de Volkstelling, die een honderdtal gegevens bevat die bovendien onderling gecombineerd kunnen worden, werden 65 variabelen berekend. Heel wat indicatoren werden uitgeschakeld omdat ze voor het afbakenen van achtergestelde buurten niet relevant bleken of wegens dubbel gebruik. Na uitvoerige analyse werd besloten om 23 indicatoren te selecteren waarmee de achterstelling van buurten gemeten kan worden.

Van deze 23 indicatoren werden kaarten gemaakt, die de kern van deze atlas uitmaken. Elke kaart is voorzien van commentaar die de betekenis van de betrokken indicator belicht en de belangrijkste geografische structuren aanduidt, zodat een gedetailleerd beeld ontstaat van de ruimtelijke achterstelling in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Het kaartgedeelte wordt voorafgegaan door een situering van de statistische buurten en van de gebruikte gegevens. Na de kaarten van de 23 indicatoren volgen drie syntheseskaarten die de aard, de graad van armoede en een typologie van de achtergestelde buurten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest weergeven. De resultaten worden ook vergeleken met de resultaten van de studie die werd uitgevoerd door de Franse Gemeenschapscommissie in het kader van het "Programme Cohabitation". Tenslotte wordt, rekening houdend met het feit

dat deze studie oorspronkelijk in 1996 uitgevoerd werd, een actualiseringspoging ondernomen. Daarom worden de huidige residentiële dynamieken en hun impact op de Brusselse sociaal-ruimtelijke structuur in kaart gebracht.

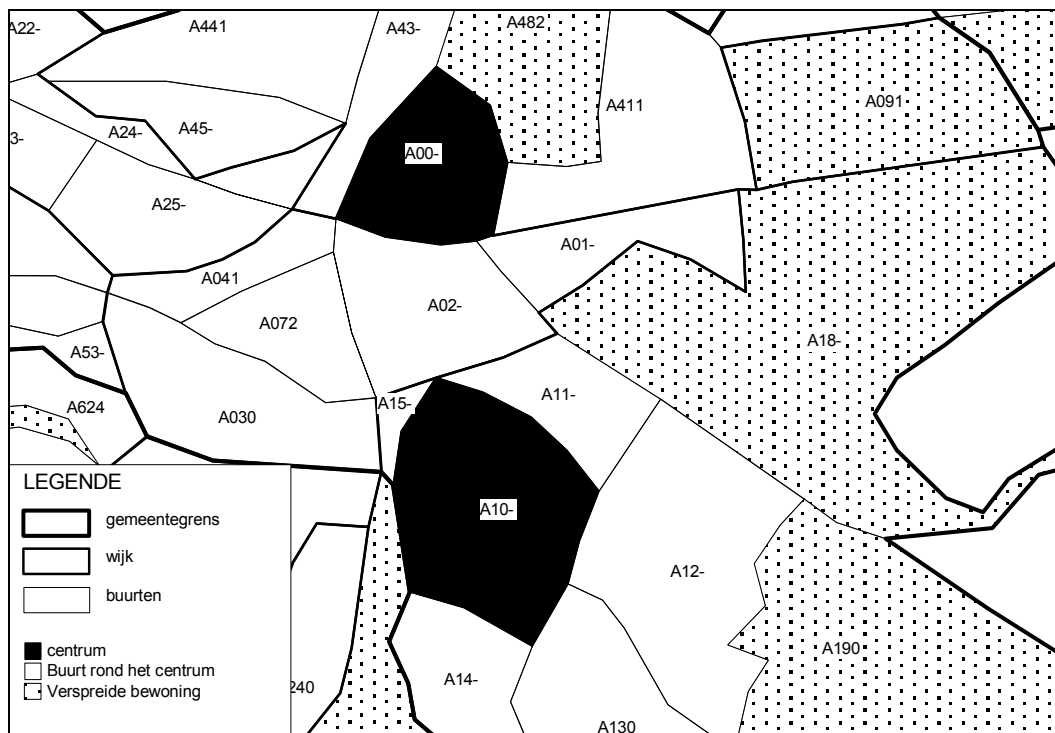
DE KAARTEN: INHOUD EN OPZET

In dit eerste deel wordt uitgelegd wat een statistische buurt is en hoe de gegevens samengesteld werden. Tenslotte worden enkele kaarttechnische elementen besproken, die toelaten de kaarten optimaal te gebruiken. Bij deze atlas horen twee kaarten op transparant, enerzijds een situatiekaart (kaart 1) en anderzijds een kaart waarop de statistische buurten zijn weergegeven (kaart 2).

Wat is een statistische buurt?

Tot in 1970 waren de gemeenten de kleinste administratieve eenheden waarvoor sociaal-economische gegevens beschikbaar waren. Maar tijdens de voorbereidingen van de Volkstelling van 1970 heeft een werkgroep van geografen, sociologen, economen en planologen zich gebogen over de indeling van de gemeenten in statistische buurten. De bedoeling was homogene onderdelen van de gemeenten te identificeren, waarvoor de tellinggegevens beschikbaar zouden worden. Zowel bouwkundige, functionele als sociale kenmerken werden hierbij gehanteerd. Men koos voor statistische buurten om de binnengemeentelijke verschillen op deze criteria zo goed mogelijk te vatten. Hun grenzen vallen samen met duidelijk in het landschap herkenbare elementen: straten, wegen, waterlopen, grens van de bebouwing, enz. . Meerdere statistische buurten vormen een wijk, waarin een kern terug te vinden is. Deze wijken vallen samen met de actieradius van de dagelijkse woonactiviteiten van de bewoners (voor meer informatie over de gevolgde werkwijze en een situering van de statistische buurten ten opzichte van gelijkaardige indelingen in het buitenland, zie Van der Haegen & Brulard, 1972). Elke buurt kreeg een naam (lokaal bekende naam, gebouw, een belangrijke straat) en een code samengesteld uit een letter, een wijknummer, een buurtnummer en een vergelijkingscijfer 1970-1981 (figuur 1). In Vlaanderen en Wallonië verwijst de letter meestal naar deelgemeenten. In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest werden enkel Brussel en Anderlecht opgedeeld door verschillende letters. Deze letters verwijzen naar de uitbreidingen van de stad; bijvoorbeeld Louisa (C), Laken (E), Haren (G), ... in de gemeente Brussel en Anderlecht Centrum (A), Kuregem (B) en Neerpede (C) in Anderlecht (zie kaart 1 en 2). De wijk waarin het gemeentecentrum ligt krijgt het cijfer 0. Vervolgens kent men de cijfers 1,2,3,... toe aan de volgende wijken in wijzerzin. Hetzelfde principe wordt voor het buurtnummer gevolgd. De nummers 8 en 9 zijn voorbehouden voor weinig bewoonde gebieden (kantoren, industrie, landbouw, verspreide bewoning). Het vergelijkingscijfer komt enkel voor indien de buurtgrenzen tussen 1970 en 1981 gewijzigd werden, meestal als gevolg van bouwactiviteiten. Tussen 1981 en 1991 werden er geen wijzigingen meer doorgevoerd.

figuur 1: codering statistische buurten: een voorbeeld uit Oudergem.

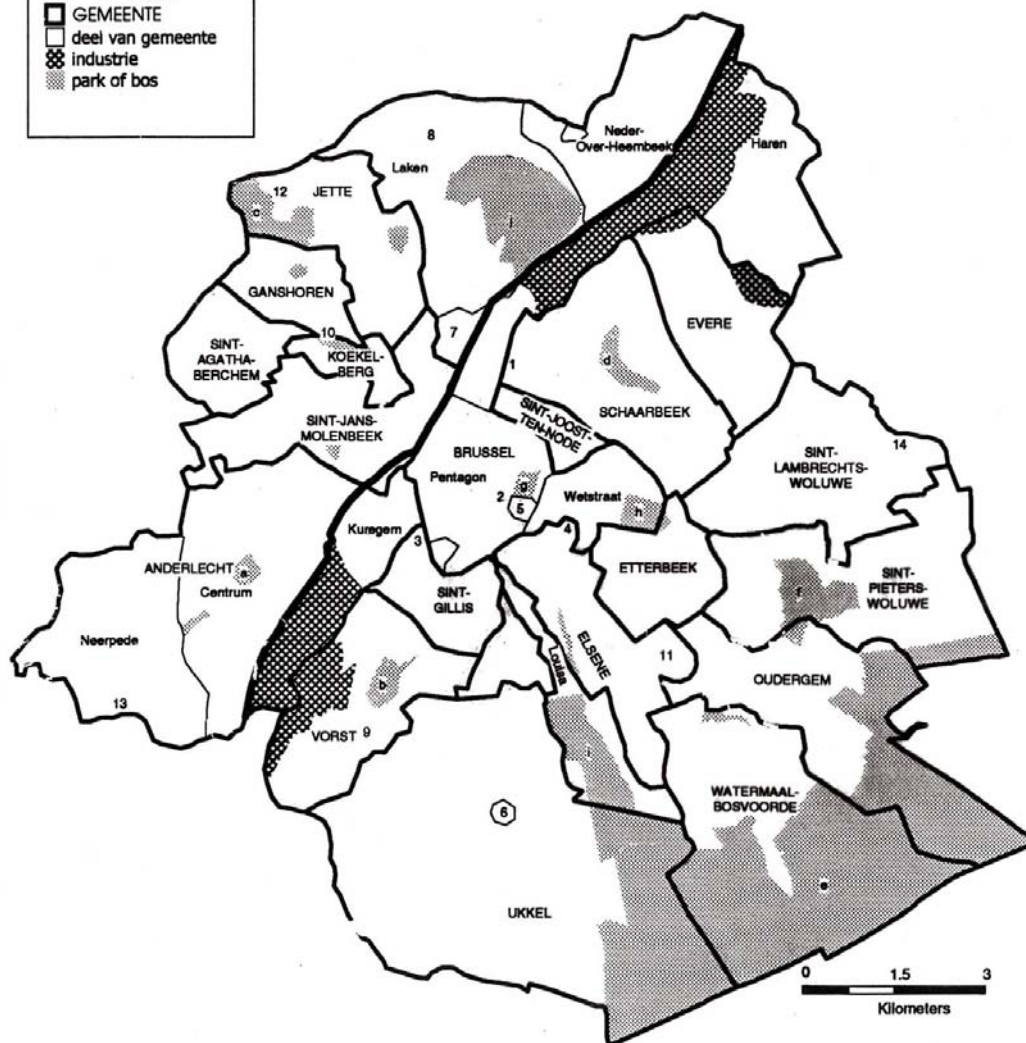

In Brussel zijn er 722 statistische buurten; gemiddeld 22 ha groot, variërend van 0,82 ha in Vossegat-Oost te Ukkel (A954), tot enkele uitzonderlijk grote buurten met bos, park of industrie met een maximum van 743 ha in de buurt Zoniënwoud te Watermaal-Bosvoorde (A09-). In 1991 telde een buurt gemiddeld 1 320 inwoners en maximaal 6 038 inwoners (Colignonplein - Schaarbeek: A00-).

Statistische buurten werden tot in 1981 statistische sectoren genoemd. Dit wijst erop dat ze niet verward mogen worden met de alledaagse betekenis die aan buurten gegeven wordt. In de ogen van de bewoners zijn de woonbuurten meestal maar vaag afgebakende gebieden. Bovendien verschilt de buurtomschrijving dikwijls van bewoner tot bewoner.

Kaart 1: Situatiekaart

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

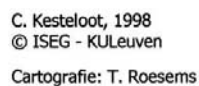
Verklaring cijfers

1 Noordstation	8 Heizel
2 Centraal Station	9 Vorst nationaal
3 Zuidstation	10 Basiliek van Koekelberg
4 Leopoldswijk	11 Universitaire campus VUB/ULB
5 Koninklijk Paleis	12 Universitair ziekenhuis VUB
6 Sterrewacht	13 Universitair ziekenhuis UL
7 Turn en Taxi	14 Universitair ziekenhuis UCL

Parken en bossen

a Astridpark	f Woluwepark
b Dudenpark	g Warande
c Laarbeekbos	h Jubelpark
d Josaphatpark	i Ter Kamerenbos
e Zoniënwood	j Koninklijk domein Laken

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

Welke informatie komt in aanmerking?

Om achtergestelde buurten te identificeren, beschikt men over de gegevens van de Volkstelling van 1991 op het niveau van de statistische buurten. Soms tellen de buurten te weinig inwoners om zinvolle vergelijkingen met omliggende buurten te maken. Daarom worden in deze atlas enkel de buurten met minstens 200 inwoners opgenomen. Dit betekent dat zowat 0,9 % van de Brusselse bevolking uitgesloten wordt. Zonder de buurten met minder dan 200 inwoners, telt Brussel 605 statistische buurten.

Voor deze buurten werden, op basis van de literatuur enerzijds en de beschikbare gegevens anderzijds, alle mogelijke indicatoren van armoede onderzocht. Naast de volkstellinggegevens konden ook de gemiddelde belastbare inkomens per buurt bekomen worden voor het inkomensjaar 1993. De volkstellingformulieren worden door de huishoudens niet altijd perfect ingevuld. Het komt soms voor dat ze helemaal niet ingevuld worden. Dit betekent dat er voor sommige vragen een vrij groot aantal onbekende antwoorden zijn. Voor elke geselecteerde indicator werden enkel bekende antwoorden behouden; dit wil zeggen dat bijvoorbeeld het aandeel oude woningen berekend werd ten opzichte van het totaal aantal woningen waarvoor het bouwjaar gekend is. Soms kan dit de scores beïnvloeden. Men zal bijvoorbeeld het aandeel oude woningen onderschatten omdat het bouwjaar van oudere woningen minder gekend is door de bewoners dan bij nieuwere woningen.

65 variabelen die betrekking hebben op 605 buurten in Brussel werden berekend. Meestal gebeurde dit door percentages te gebruiken zodat de scores voor alle buurten vergelijkbaar werden. Het aantal werklozen werd bijvoorbeeld niet in se beschouwd, omdat buurten met veel bewoners in de actieve leeftijd meer kans maken om veel werklozen te tellen dan andere; wel werd het percentage werklozen ten opzichte van de beroepsbevolking gebruikt.

Zowel gegevens die een rechtstreekse of positieve maat zijn, als gegevens die een omgekeerde maat van de armoede weergeven, werden uitgekozen (bijvoorbeeld: lage opleiding, de werkzoekenden,..., enerzijds, goed uitgeruste woningen, hooggeschoolden,..., anderzijds). De keuze werd bepaald door de indicatoren van armoede en de kenmerken van risicogroepen en -buurten die het meest voorkwamen in de literatuur. Zij is uiteraard beperkt door de vragen die in de Volkstelling voorkomen. Zo waren er bijvoorbeeld op het ogenblik van het onderzoek dat tot deze publicatie leidde, nog geen gegevens per statistische buurt beschikbaar over bestaansminimumtrekkers en andere vormen van sociale bijstand (sindsdien worden ze tot stand gebracht door de sociaal-economische kruispuntbank en werden ze in recenter onderzoek gebruikt).

De geselecteerde variabelen zijn in vijf themagroepen ingedeeld: bevolkingsvariabelen, variabelen i.v.m. gezinsstructuren, onderwijsvariabelen, sociaal-economische variabelen en woningvariabelen. In bijlage werd een exacte beschrijving van de variabelen opgenomen.

Er werden 13 **bevolkingsvariabelen** gekozen. Wat de nationaliteiten betreft, werd het aandeel van de Turken, Marokkanen en Zuid-Europeanen in de totale bevolking berekend. Omdat bepaalde problemen zich ook voordoen bij de tweede en derde generatie werden eveneens de 0 tot 14-jarige Turken, Marokkanen en Zuid-Europeanen t.o.v. de totale bevolking en t.o.v. de totale bevolking van 0 tot 14 jaar geteld. Ook het aandeel van de

overige vreemdelingen in de totale bevolking werd berekend.

Wat leeftijdsgroepen betreft, werd het aandeel jongeren en de niet-actieve leeftijden onder de totale bevolking en onder de vreemdelingen beschouwd. Met deze variabelen worden groepen bepaald die het moeilijk hebben of zullen hebben op de arbeidsmarkt, evenals groepen die afhankelijk zijn van anderen (Vranken & Abdeljelil, 1994, p 116-122, p 131-136; Peeters, 1994)

De variabelengroep i.v.m. de **structuur van het gezin** bevat volgende variabelen: de alleenwonende mannen en vrouwen bij de totale bevolking en bij de vreemdelingen, de gezinshoofden jonger dan 25 jaar, de gezinshoofden ouder dan 65 jaar, de gehuwde gezinshoofden, de vrouwelijke gezinshoofden en de grote huishoudens (5 en meer personen) bij de totale bevolking en bij de vreemdelingen. De weduwen en de gescheiden vrouwen onder de vreemdelingen werden ook beschouwd. Alleenwonende mannen of vrouwen of gescheiden vrouwen komen dikwijls in kansarme buurten terecht. Vaak zijn ze werkloos en is hun financiële situatie slecht. Eéninkomensgezinnen zijn kwetsbaarder op het vlak van inkomenszekerheid, en wanneer het om alleenstaanden gaat, hebben ze meestal ook een beperkt sociaal netwerk waarop ze zich in geval van moeilijkheden kunnen beroepen (Vranken & Geldof, 1992-1993, p38-39).

De derde groep variabelen i.v.m. het **onderwijs** bevat de hooggediplomeerden, de scholingsgraad, de laaggeschoolden en de totale bevolking die beroeps- of technisch onderwijs volgt. Ook de bevolking die hoger onderwijs volgt t.o.v. de bevolkingsgroep van 15 tot 24-jarigen, het percentage universitair en t.o.v. het totaal van het hoger onderwijs, houders van een diploma van het lager onderwijs en houders van een diploma van het lager en lager middelbaar onderwijs werden geselecteerd. Het onderwijs is een sleutelfactor in de problematiek van de kansarmoede. Kinderen uit zwakke sociale milieus participeren zeer moeilijk in het hoger onderwijs. Zelfs in het secundair onderwijs is hun aantal al geringer. Onderwijs is vooral op de middenklasse gericht en is vaak nog te duur. Daarom kiezen zij vaker welbepaalde richtingen (beroeps, technisch, buitengewoon) en moeten ze dikwijls overzitten en/ of verlaten ze vroegtijdig de school (Vranken & Geldof, 1992, p 63-69).

De **sociaal-economische** variabelen werden geselecteerd om sterke en zwakke posities op de arbeidsmarkt te meten (Vranken, Geldof & Van Menxel, 1994, p 52-55): de werkzoekenden t.o.v. de totale bevolking en t.o.v. de beroepsbevolking, de totale bevolking zonder beroep, de studenten van 18 jaar en ouder, de bevolking op rust, de arbeiders werkzaam in de openbare sector, de arbeiders werkzaam in de private sector, het totaal van het huishoudpersoneel, de bevolking werkzaam in de bouwnijverheid, in de verwerkende nijverheid, in de handel en horeca, in vervoer en verkeer en in de dienstverlening.

Tenslotte werd het gemiddeld belastbaar inkomen per inwoner van 1993 aan de selectie van variabelen gevoegd. Dit gegeven werd bekomen uit de fiscale statistieken van het NIS. Het totaal belastbaar inkomen per buurt werd gedeeld door de bevolking per statistische buurt van 1991, aangezien er geen gegevens beschikbaar zijn voor 1993.

De kwaliteit van het **wonen** is een volgende belangrijke indicator van achterstelling (De Decker & Kesteloot, 1994). De kansarmen wonen meestal in de minst aantrekkelijke buurten. Vaak huren ze een woning of appartement en moeten ze het met een minimum aan comfort stellen. Hun inkomen is te laag om behoorlijke huisvesting te vinden. Vandaar

de volgende variabelen: het percentage woningen zonder klein comfort, het percentage woningen met privaat toilet met waterspoeling, met een badkamer of een stortbad, met centrale verwarming, met telefoon, met een personenwagen, de totale oppervlakte van de woning, de oppervlakte per bewoner, het aantal vertrekken per 100 bewoners, het aantal woningen zonder auto, het percentage woningen gebouwd vóór 1945 en het aandeel bewoners in zulke woningen, de Belgische en vreemde huurders en het aantal bewoners in eigenaars- en huurwoningen en het aandeel mobiele woningen. Ook de woonstabiliteit (bevolking die meer dan één jaar in dezelfde woning woont) werd opgenomen in de analyse. Huurders die in armere buurten wonen hebben meestal weinig of geen woonzekerheid en verhuizen daarom dikwijls, meestal binnen dezelfde soort buurten.

Zoeken naar indicatoren van ruimtelijke concentratie van armoede

De onderlinge verbanden tussen de variabelen werden geanalyseerd via een principale componentenanalyse (PCA). Een PCA is een multivariate analysetechniek die variabelen hergroepeert naar hun onderlinge gelijkenissen en verschillen in de ruimtelijke spreiding. De oorspronkelijke variabelen worden gestandaardiseerd, geherformuleerd (rotatie) en gesynthetiseerd in een (beperkt) aantal componenten of factoren. Iedere factor kan beschouwd worden als een nieuwe fictieve variabele die de gelijkenissen tussen oorspronkelijke variabelen synthetiseert. Elke factor vertegenwoordigt een onafhankelijke verschijnsel of dimensie van het bestudeerde geheel.

Het resultaat van een PCA wordt beschreven via ladingen en scores. De ladingen geven het verband weer tussen de factoren en de oorspronkelijke variabelen onder de vorm van correlatiecoëfficiënten. De absolute waarde van deze coëfficiënt is steeds kleiner of gelijk aan één (1 is perfect positief verband). Hoe hoger de absolute waarde van de lading voor een variabele, hoe groter het gewicht van deze variabele in de factor (in positieve of negatieve zin).

Het verband tussen de ruimtelijke eenheden en de factoren wordt uitgedrukt door de scores. Deze zijn zo berekend dat hun gemiddelde gelijk is aan 0 en hun standaardafwijking gelijk is aan 1. Wijkt de score in een bepaalde buurt voldoende van nul af, dan is de inhoud van de factor daar sterk (bij positieve scores) of juist helemaal niet (negatieve scores) van toepassing.

Zowel voor het geheel van de variabelen als per afzonderlijke variabelengroep werd een principale componentenanalyse uitgevoerd om de onderlinge correlaties te onderzoeken en om de mogelijke onafhankelijke indicatoren van armoede te vinden.

Te sterk samenhangende variabelen (dubbelmetingen) werden geëlimineerd, want variabelen die dezelfde verschijnselen via verschillende kenmerken meten zijn niet relevant. Zo vertoont de variabele die het percentage woningen voor 1945 aangeeft een zeer hoge correlatie met deze die het aantal bewoners in zulke woningen weergeeft, zodat enkel het percentage woningen werd behouden.

Andere variabelen, bijvoorbeeld de bevolking die geen diploma heeft en het aandeel van mobiele woningen, werden geschrapt omdat ze ruimtelijk gezien geen duidelijk beeld gaven. De analyse resulteerde uiteindelijk in het behouden van 23 variabelen, waarvan 3

samenvoegingen zijn van oorspronkelijke variabelen.

De 23 indicatoren werden gekarteerd en werden in deze atlas opgenomen.

Hoe de kaarten lezen?

23 kaarten geven de ruimtelijke spreiding weer van elk verschijnsel dat als indicator voor de ruimtelijke concentratie van armoede kan gebruikt worden. Iedere kaart telt zeven kaartklassen, met zeven kleuren, die gaan van groen over geel en oranje naar donkerrood. De hoogste welvaart is in het groen weergegeven en de laagste in het rood. De gemiddelde score per buurt valt in de middelste (gele) klasse. Wanneer de kaarten een rechtstreeks verband tonen met achterstelling (bijvoorbeeld het % werkzoekenden), dan zijn de buurten met hoge waarden in het rood gekleurd, deze met lage waarden in het groen. Wanneer de kaart een welvaartselement toont (bijvoorbeeld het aandeel woningen met centrale verwarming), dan geldt het omgekeerde. De gemiddelde score vergelijkt de scores van alle gekarteerde buurten, ongeacht het aantal inwoners van de buurten en kan bijgevolg verschillen van de gewogen gemiddelde waarde voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Het gemiddelde voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest ligt lager dan de gemiddelde score per buurt indien de hoogste waarden meer voorkomen in buurten met weinig inwoners; bijvoorbeeld het aandeel huishoudens met een telefoonaansluiting is hoger in de periferie, waar de buurten gemiddeld minder inwoners tellen. Omgekeerd zal het gemiddelde voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest hoger zijn dan het buurtgemiddelde wanneer de hoogste waarden meer voorkomen in buurten met veel inwoners, bijvoorbeeld het aandeel Turken en Marokkanen is het hoogst in de buurten van het centrum.

Buurten met minder dan 200 inwoners, die vaak samenvallen met zones waar parken, bos of industrie voorkomen, zijn in het wit gelaten. De belangrijkste witte zones zijn weergegeven op de situatiekaart (kaart1).

Iedere kaart wordt afzonderlijk besproken. De tekst situeert de betrokken indicator en bespreekt de belangrijkste kenmerken van de kaart. De kaarten zijn in thematische groepen onderverdeeld en bij iedere groep hoort eveneens een tekst waarin de keuze van de indicatoren wordt verantwoord. Gezien vele kaarten (en dus de beschouwde indicatoren) overeenkomsten vertonen, betekent dit dat herhalingen voorkomen wanneer verschillende kaarten na elkaar bekeken worden en de bijhorende commentaren gelezen worden. Op zich vormen ze belangrijke aanvullende informatie, die wijst op logische verbanden tussen de beschouwde indicatoren (bijvoorbeeld zijn de woningen gebouwd vóór 1945 en woningen zonder comfort grotendeels dezelfde woningen), op sociaal-economische verbanden (het samenvallen van de concentratiezones van arbeiders met deze van de jongeren die beroeps- of technisch onderwijs volgen) of op verbanden die door de werking van de arbeidsmarkt en van de woningmarkt worden gecreëerd (zoals het samenvallen van migrantenbuurten met lage inkomens). In de laatste twee gevallen gaat het dikwijls om slechts gedeeltelijke overlappingen (niet alle buurten waar jongeren vooral beroeps- en technisch onderwijs volgen zijn ook arbeidersbuurten; niet alle buurten met lage inkomens zijn migrantenbuurten), wat de complexiteit van de ruimtelijke concentratie van achterstelling en welstand aangeeft.

Bij de interpretatie van de kaarten moet men voor ogen houden dat de indicatoren gemiddelde waarden geven per statistische buurt. Het kan gebeuren dat binnenin de buurten armere en rijkere bouwblokken, straatdelen of zelfs huishoudens te vinden zijn. Dit betekent dat niet alle concentratiezones van achterstelling opgespoord zijn en dat binnen de achtergestelde buurten niet iedereen arm is, omdat de analyse gebonden is aan de schaal van de statistische buurten.

23 indicatoren van armoede

HET ONDERWIJS

Het niveau en de aard van het onderwijs bepalen steeds meer de mogelijkheden tot het verwerven van een bepaalde welstand. Hoe hoger het bereikte onderwijsniveau is, hoe meer inzicht men heeft in de mogelijkheden die de maatschappij biedt en hoe sterker men kan delen in de welstand en participeren in het beleid van de maatschappij. Mensen met weinig scholing hebben een veel grotere kans op werkloosheid en op langdurige werkloosheid. Het contrast wordt steeds scherper tussen hoogopgeleide mannen en vrouwen enerzijds, en laaggeschoolde mensen met een moeilijke zonet onmogelijke toegang tot de arbeidsmarkt anderzijds.

Vier kaarten geven een indicatie van het onderwijsniveau. Twee ervan hebben betrekking op de bevolking die niet meer naar school gaat en betreffen het hoogste diploma dat verworven werd. De andere twee beschouwen de aard en het niveau van het onderwijs voor de schoollopende jeugd.

- Houders van een diploma van enkel het lager en lager middelbaar onderwijs
- Houders van een universitair of gelijkgesteld diploma
- Leerlingen die beroeps- of technisch onderwijs volgen
- Deelneming aan het hoger onderwijs bij de 15-24 jarigen

Deze vier kaarten tonen vrij grote overeenkomsten. Dit is tekenend voor de achterstellingproblematiek, want in buurten waar de volwassenen slechts een korte opleiding genoten hebben, vindt men ook veel jongeren die hun schoolloopbaan op hun 18de stopzetten. Omgekeerd zijn de buurten waar de hooggeschoolden samenwonen, ook deze waar de jongeren naar de universiteit gaan. Dit aspect van achterstelling wordt dus van generatie op generatie in stand gehouden, en de verschillen tussen de woonbuurten spelen daarin een rol (kwaliteit van de kleuter- en lagere scholen, voorbeeldfunctie van volwassenen, enz.).

Tabel 1: onderwijsniveau van de bevolking van 18 jaar en ouder die geen onderwijs meer volgt, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Volkstelling 1991.

onderwijsniveau: hoogst behaalde diploma	personen	%	cumulatief %
lager onderwijs	61 777	16.2	16.2
lager middelbaar onderwijs	87 120	22.9	39.1
hoger middelbaar onderwijs	112 848	29.6	68.7
pedagogisch hoger onderwijs korte type	18 427	4.8	73.5
ander niet-universitair hoger onderwijs	46 056	12.1	85.6
universitair of gelijkgesteld onderwijs	54 849	14.4	100
totaal	381 077	100	59.5
geen diploma	154 672	24.1	83.6
buitenlands diploma	42 126	6.6	90.2
niveau onbekend	62 596	9.8	100.0
algemeen totaal	640 471	100	100

Houders van een diploma van enkel het lager en lager middelbaar onderwijs (kaart 3)

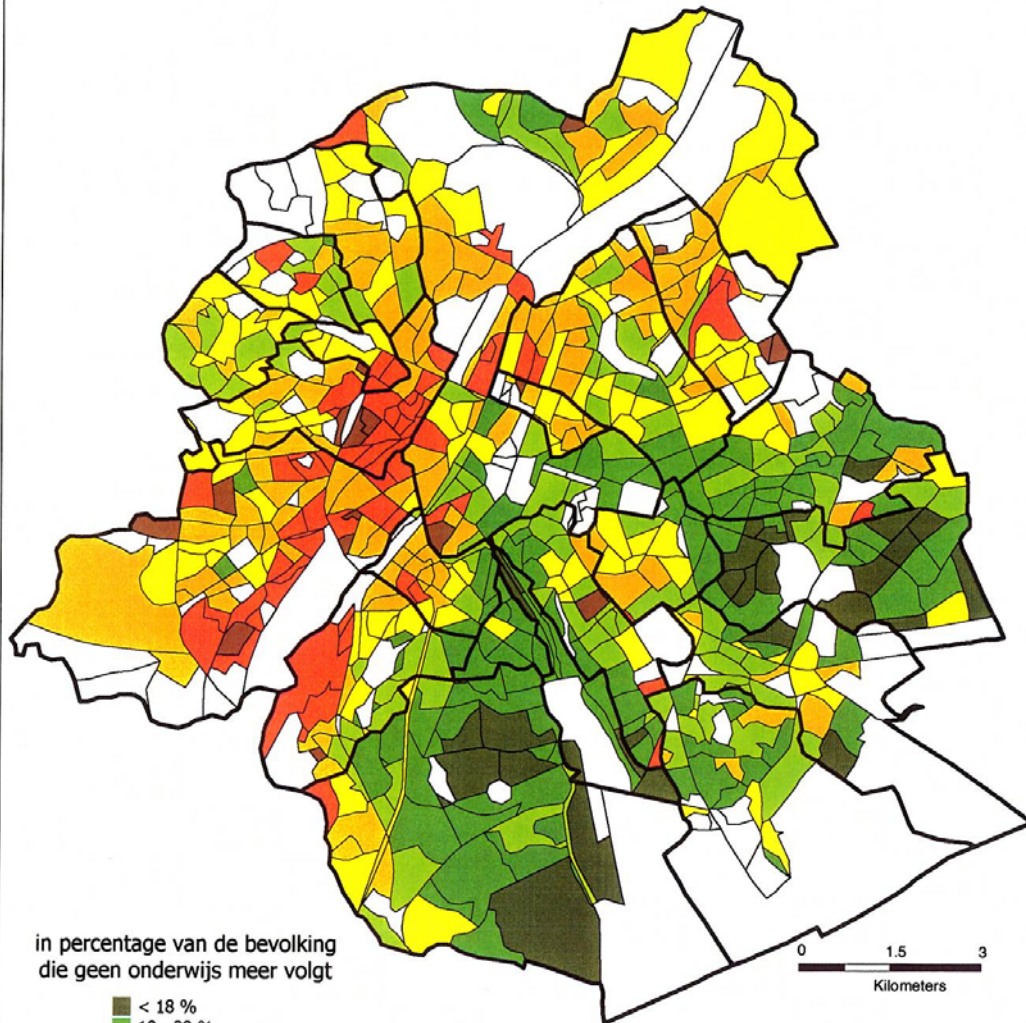
De kaart geeft per buurt het aantal personen dat een diploma van lager of lager middelbaar onderwijs bekomen heeft, ten opzichte van de gekende houders van een diploma afgeleverd in België in de bevolking van 18 jaar en ouder die geen onderwijs meer volgt. In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is dat gemiddeld 39,1 %. De waarden variëren tussen 8 % en 77 %. Het gaat uitsluitend om Belgische diploma's, wat dus een vertekend beeld kan geven in buurten met een hoog aantal buitenlanders. Dit aandeel schommelt zeer sterk van buurt tot buurt.

De laagste waarden (minder dan 18 %) in de residentieel aantrekkelijkste buurten in het zuidoosten van Brussel wijzen op een betere scholingsgraad. Er is een sterke tegenstelling tussen het zuid-oostelijke kwadrant en de rest van de stad. Het gebied tussen de twee hoge status assen, in Etterbeek, Oudergem en Watermaal-Bosvoorde vertoont eveneens hogere waarden. De sociale woningbuurten, waar de vreemdelingen slechts met mondjesmaat toegelaten worden, en de oude dorpskernen in de periferie vallen ook in de hoogste kaartklassen. Deze verschillende buurten wijzen samen op de dominantie van Belgische laaggeschoolde arbeiders, bedienden en kleine zelfstandigen in eerder volkse buurten.

De tegenstelling wordt enerzijds verbroken door enkele buurten in een groene woonomgeving die opvallend goed scoren, bijvoorbeeld in Anderlecht: Scheutveld (A732) en Nellie Melba (A53) of Meiseselaan in Laken (Brussel, E233) waar veel dokters en advocaten gehuisvest zijn. Anderzijds scoren sommige buurten opvallend slecht; bijvoorbeeld Hospitalen (A652) in Elsene; deze buurt omvat enerzijds een militair hospitaal en anderzijds het hospitaal van Elsene dat over een RVT (rust -en verzorgingsthuis) -afdeling beschikt. De aanwezigheid van veel ouderen kan de lage scholing verklaren, aangezien men vroeger gemiddeld minder lang naar school ging.

Kaart 3: Houders van een diploma van enkel het lager en lager middelbaar onderwijs

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

gemiddelde score per buurt: 39,9%
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 39,1 %

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

Houders van een universitair en gelijkgesteld diploma (kaart 4)

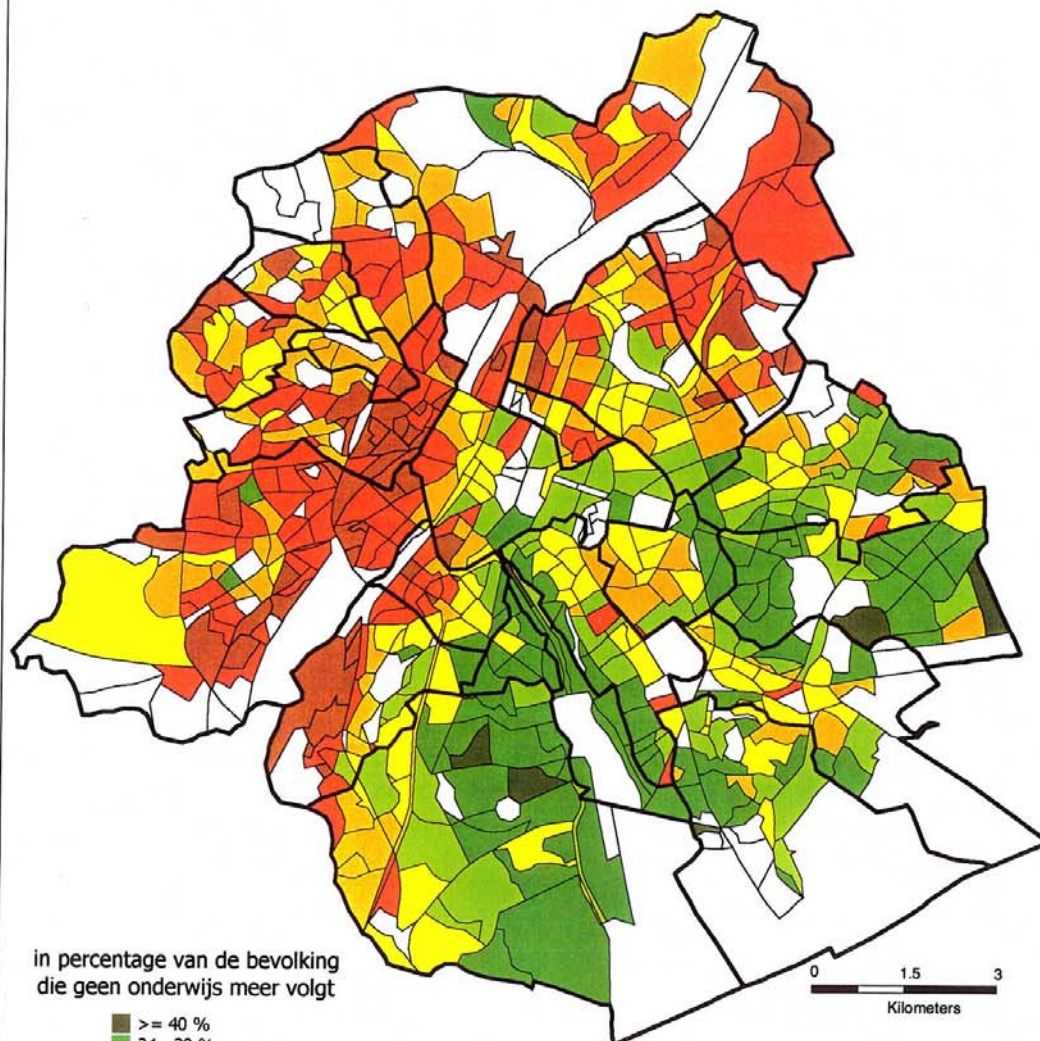
Deze kaart toont het aantal houders van een Belgisch diploma van het universitair of gelijkgesteld onderwijs ten opzichte van de gekende houders van een diploma afgeleverd in België in de bevolking van 18 jaar en ouder die geen onderwijs meer volgt (14,4 % in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest). Dit aandeel schommelt tussen 0 en 48 % per buurt. Sommige hogeschoolden, zoals de vrije beroepen, zijn ruimtelijk gebonden aan hun cliënteel. Andere behoren tot de middenklasse, zoals leraars. Dit verklaart dat in de meeste buurten toch nog hogeschoolden wonen. Maar de grootste groep universitaire heeft de neiging om samen te wonen in de betere buurten. Daardoor geeft deze kaart een versterkt en vereenvoudigd beeld van de tegenstellingen die in de vorige kaart aan bod kwamen.

Buurten met een hoog percentage hogeschoolden vormen quasi aaneengesloten zones in het zuidoosten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (langs de randen van het Zoniënwoud). De opleidingsgraad is lager in het noordoosten, en vooral in de industrie-as langsheen het kanaal. De ruimtelijke tegenstelling wordt door dezelfde opvallende buurten doorbroken als bij de kaart die het aandeel houders van een diploma van het lager en lager middelbaar onderwijs weergeeft.

De cijfers kunnen zelfs nog onderschat zijn omdat universitaire met een buitenlands diploma niet zijn meegeteld. Bij de vreemdelingen komt de hoogste scholing voor bij de rijkere nationaliteiten die zeer recent naar België kwamen (Japanners, Denen, Ieren). De laagste scholing komt voor bij Turken, Marokkanen en Zuid-Europeanen. De ruimtelijke spreiding van deze nationaliteiten over het Brussels Hoofdstedelijk Gewest past in dezelfde ruimtelijke tegenstelling, wat het contrast nog verscherpt (Kesteloot e.a., 1997).

Kaart 4: Houders van een universitair of gelijkgesteld diploma

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

in percentage van de bevolking
die geen onderwijs meer volgt

- $\geq 40\%$
- 24 - 39 %
- 18 - 23 %
- 12 - 17 %
- 8 - 11 %
- 4 - 7 %
- $< 4\%$
- < 200 inwoners

gemiddelde score per buurt: 14,2 %
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 14,4 %

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

Leerlingen die beroeps- of technisch onderwijs volgen (kaart 5)

Deze kaart toont het aandeel van de schoolbevolking die beroeps- of technisch onderwijs volgt. Het percentage is berekend op de bevolking die middelbaar onderwijs met volledig leerplan volgt. Gemiddeld vertonen de buurten een waarde van 30,5 %. Buurten met een hoge waarde wijzen op een concentratie van jongeren die geen hoge opleiding zullen bereiken. De grote gelijkenissen tussen deze kaart en de twee vorige stelt de vraag naar de keuze van het gevolgde onderwijstype. Die keuze is meer afhankelijk van de opleiding en welstand van de ouders dan wel van de specifieke mogelijkheden van het kind. Dit betekent concreet dat door de onderwijskeuze de bestaande sociale differentiatie bestendigd wordt.

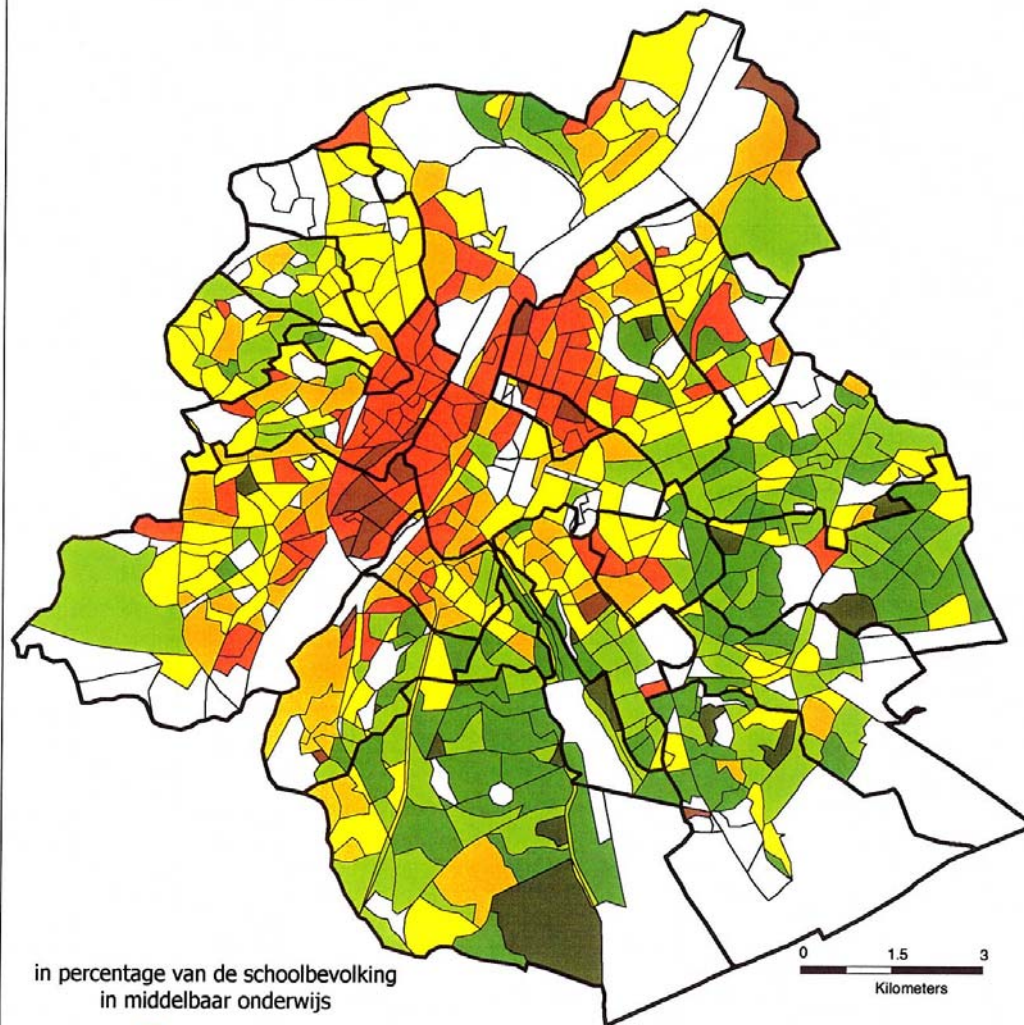
Tabel 2: bevolking die onderwijs met volledig leerplan volgt, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Volkstelling 1991.

onderwijsniveau	personen	% niveau	% totaal
<i>lager onderwijs</i>	71 480	100.0	44.8
algemeen middelbaar onderwijs	40 533	63.6	25.4
technisch middelbaar onderwijs	9 013	14.1	5.6
beroeps middelbaar onderwijs	13 176	20.7	8.2
kunst middelbaar onderwijs	1 036	1.6	0.6
<i>totaal middelbaar onderwijs</i>	<i>63 758</i>	<i>100.0</i>	<i>39.9</i>
pedagogisch hoger onderwijs van het korte type	1 142	4.7	0.7
niet-universitair hoger onderwijs	6 942	28.4	4.3
universitair onderwijs	16 393	67.0	10.3
<i>totaal hoger onderwijs</i>	<i>24 477</i>	<i>100.0</i>	<i>15.3</i>
algemeen totaal	159 715		100.0

Terwijl de vorige twee kaarten door de beperking tot Belgische diploma's grotendeels op de het opleidingsniveau van de Belgische bevolking betrekking had, wordt hier de schoolbevolking in het middelbaar onderwijs bestudeerd, waarvan 39,4 % niet de Belgische nationaliteit heeft en die een sterk ruimtelijke polarisatie ondergaat (Kesteloot, 1996a, Mistiaen, 1997). Dit verklaart de uitgesproken breuklijn die samenvalt met de overgang van de 19de-eeuwse naar de nieuwere stadsgedeelten, met andere woorden tussen Kuregem en de rest van Anderlecht, tussen oud- en nieuw Molenbeek, tussen Sint-Joost-ten-Node en Schaarbeek ten westen van de Maalbeek en de rest van Schaarbeek. Buiten deze kern vormen opnieuw sociale woningwijken en oude dorpskernen eilanden van lagere opleiding.

Kaart 5: Leerlingen die beroeps of technisch onderwijs volgen

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

in percentage van de schoolbevolking
in middelbaar onderwijs

- $\geq 60 \%$
- 45 - 59 %
- 35 - 44 %
- 25 - 34 %
- 15 - 24 %
- 5 - 14 %
- $< 5 \%$
- < 200 inwoners

gemiddelde score per buurt: 30,5 %
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 34,8 %

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

Deelneming aan het hoger onderwijs bij de 15-24 jarigen (kaart 6)

Deze kaart betreft een benadering van de scholingsgraad van de huidige jongerengeneratie in elke buurt. Uiteraard is dit geen perfecte maat, maar de beschikbare gegevens laten niet toe om een meer gepaste leeftijdsgroep te beschouwen. Het gevolg is dat de bekomen percentages iets lager liggen dan een exacte maat, die het aantal studenten die hoger onderwijs volgen voor iedere geschikte leeftijdsgroep, zou meten. Aangezien niet alle Het aantal personen dat hoger onderwijs volgt, wordt vergeleken met het aantal 15 tot 24-studenten hun hogere studies beëindigen op 24 jaar, is het mogelijk dat een score van meer dan 100 % voorkomt.

Tabel 3: scholingsgraad, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Volkstelling 1991.

Aantal leerlingen in het hoger onderwijs	24 477
Aantal 15-24 jarigen	123 369
Scholingsgraad	19.8 %

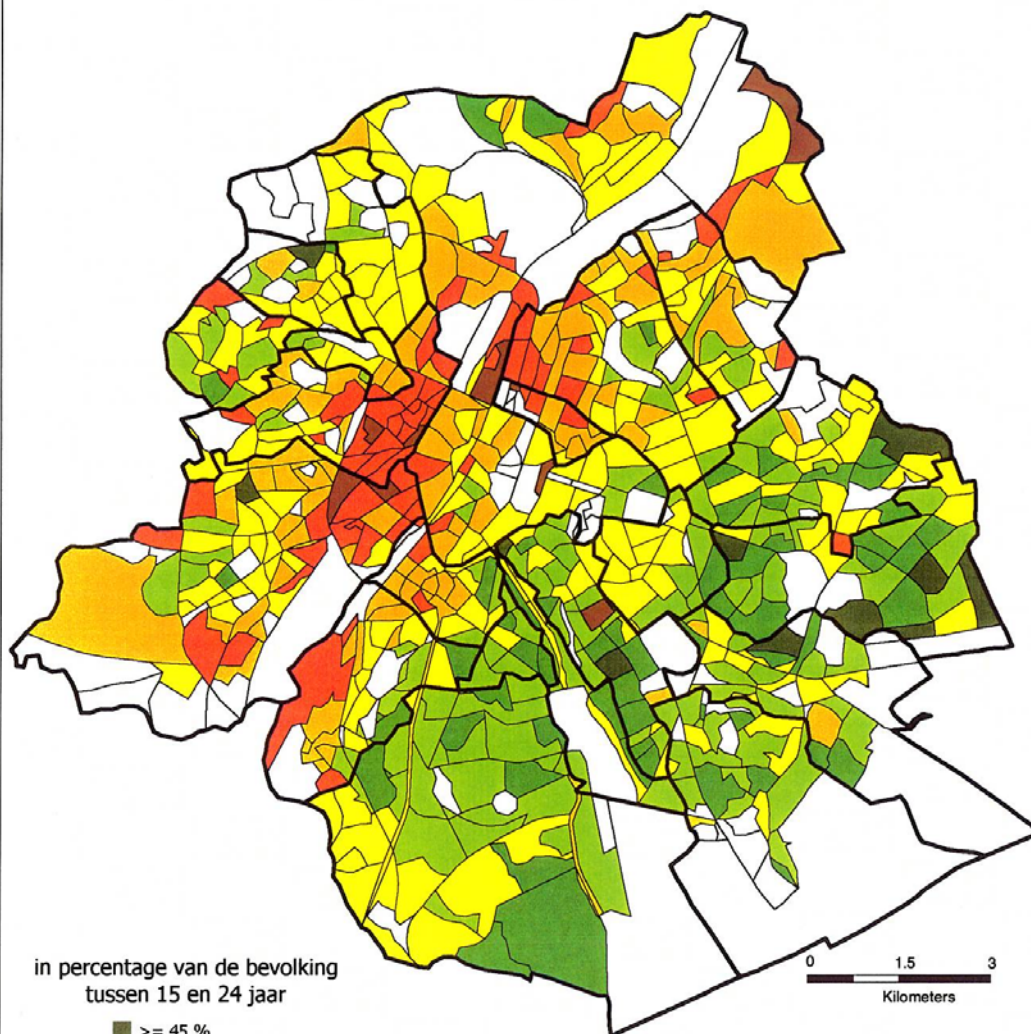
De cijfers variëren van 1 tot 109 %, met een gemiddelde rond de 21 %. Rekening houdend met de onderschatting van de maat, is er ontegensprekelijk een stijging van het opleidingsniveau in vergelijking met de vroegere generatie. Daardoor zijn er ook minder buurten met zeer lage scores (minder dan 5 %) en vallen de buurten met zeer hoge scores (meer dan 45 %) ook minder op.

Ruimtelijk is deze kaart een afgezwakte weerspiegeling van deze die de houders van een universitair diploma toont. Het aantal studenten dat hoger onderwijs volgt, blijft beperkt in de kanaalzone en in sociale woonwijken.

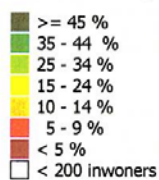
Het inhaalmanoeuvre is nog niet overal voltooid, wat blijkt uit scores onder het gemiddelde. In de Brusselse 19de-eeuwse gordel, met een hoge concentratie aan jongeren met migrantenorigine, is dit het geval. Daar gaat het om jongeren, die bij de lage scholing van hun ouders nog andere handicaps cumuleren (bijvoorbeeld slechte huisvesting, weinig ruimte, ...).

Kaart 6: Deelneming aan het hoger onderwijs bij de 15-24 jarigen

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

in percentage van de bevolking
tussen 15 en 24 jaar

gemiddelde score per buurt: 21,6 %
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 19,8 %

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

DE TEWERKSTELLING

Tewerkstelling is de voornaamste bron van inkomens voor de huishoudens. De toegang tot tewerkstelling en de aard van het werk bepalen in grote mate het inkomenspeil en de inkomenszekerheid van de huishoudens. Drie kaarten geven deze elementen weer. De Volkstelling levert veel meer indicatoren (onder andere wat de activiteitssector betreft). Maar ofwel zijn ze weinig relevant voor de achterstellingsproblematiek (zo vertellen de meeste kaarten over de activiteitssectoren meer over de geografische inplanting van de bedrijven in iedere sector dan over de welstand van de buurtbewoners), ofwel herhalen ze wat de geselecteerde kaarten weergeven. De drie geselecteerde indicatoren zijn de volgende:

- Werkzoekenden
- Arbeiders (in privé en openbare sector)
- Beroepsbevolking werkzaam in de dienstensector

Ze tonen in grote mate duidelijke overeenkomsten met de kaartenset over het onderwijs. Op vrij evidente wijze bevestigen ze dus dat het opleidingsniveau gekoppeld is aan de kansen op de arbeidsmarkt. Maar opnieuw ligt het gevoelige punt in het feit dat deze kansen ongelijk verdeeld zijn in de ruimte en vooral dat de buurten waar lage opleiding, werkloosheid of slecht betaalde en onzekere jobs samenvallen, dikwijls de buurten zijn waar veel jongeren geen hoge opleiding volgen. Uit de analyse van de onderwijskaarten blijkt dat dit vooral het geval is in de 19de-eeuwse gordel van Brussel.

De Brusselse arbeidsmarkt is weinig toegankelijk voor de ongeschoolde inwoners van het Gewest. Arbeidsplaatsen zijn vooral te vinden in de tertiaire sector. De handenarbeid neemt af, voor zover ze formeel georganiseerd is (Kesteloot, 1999). Vrouwen betreden steeds talrijker de arbeidsmarkt, en de jobkansen van de jongeren gaan in dalende lijn. De deeltijdse arbeid heeft de voltijdse arbeid verdrongen. De bedrijven eisen steeds hogere kwalificaties en een steeds grotere flexibiliteit en aanpassingsvermogen. (Vranken e.a., 1998, p.88).

Werkzoekenden (kaart 7)

Werkzoekenden zijn die personen die in de Volkstelling aangegeven hebben dat ze een eerste of een nieuwe betrekking zoeken. Zij maken 15 % uit van de beroepsbevolking.

Tabel 4: bevolking naar staat van werkzaamheid, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Volkstelling 1991.

staat van werkzaamheid	personen	% staat van	% totaal
werkenden	305 077	84.2	34.8
werkzoekenden	54 781	15.1	6.3
dienstplichtige	2 427	0.7	0.3
<i>totaal beroepsbevolking</i>	<i>362 285</i>	<i>100.0</i>	<i>41.3</i>
jonger dan 18	196 899	38.3	22.5
studenten 18 jaar en ouder	39 425	7.7	4.5
verzorgt eigen huishouding	113 254	22.0	12.9
op rust, gepensioneerd, brugpensioen	154 107	30.0	17.6
andere reden	10 252	2.0	1.2
<i>totaal bevolking zonder beroep</i>	<i>513 937</i>	<i>100.0</i>	<i>58.7</i>
totaal	876 222	91.8	100.0
staat van werkzaamheid onbekend	77 823	8.2	
Totale bevolking	954 045	100.0	

Het aantal werkzoekenden komt niet overeen met de uitkeringsgerechtigde volledig werklozen (UVW's). Bij de werkzoekenden horen naast de UVW's ook de deeltijds werklozen, jongeren in de wachtperiode, vrij ingeschreven werkzoekenden, werkzoekenden ingeschreven in het kader van programma's voor de opslorping van de werkloosheid en de niet tewerkgestelde werkzoekenden (De Keersmaecker, 1997, p.22). Daarbij zouden eveneens de jongeren moeten geteld worden die geen opleiding meer volgen en toch niet ingeschreven zijn.

Tabel 5: Verdeling van de werkzoekenden in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 1995. (De Keersmaecker, 1997, p.22)

Groep	Aantal	%
volledig uitkeringsgerechtigde werklozen - werkzoekenden	60 101	69.2
deeltijds tewerkgestelden om aan de werkloosheid te ontsnappen	6 995	8.1
jongeren in de wachtperiode	5 224	6.0
vrij ingeschreven werkzoekenden	4 339	5.0
werkzoekenden ingeschreven in het kader van het programma's voor de	3 602	4.1
niet tewerkgestelde werkzoekenden	6 535	7.5
Totaal werkzoekenden	86 796	100.0

Hoewel bij de Volkstelling 8 % van de bevolking geen antwoord geeft over haar werksituatie kan men inschatten dat het aantal werkzoekenden tussen 1991 en 1995 steeg met 58 % ten gevolge van de verslappening van de conjunctuur in het begin van de jaren '90.

De kaart geeft per buurt het aandeel werkzoekenden in de totale beroepsbevolking (dit is de werkende bevolking plus de werklozen en de miliciens). De scores schommelen tussen de 3 % en 38 %, slechts 1/3 van de buurten blijft onder de 10 %.

Het is bekend dat de werkloosheid sinds de economische crisis vooral ongeschoolden treft, te Brussel in het bijzonder zij die werkzaam waren in de industrie of een industriële opleiding hebben.

Eén op vijf buurten hebben een hogere werkloosheid dan 20 %, deze komen vooral voor in

de 19de-eeuwse gordel van Brussel. Sint-Gillis en Sint-Joost-ten-Node die volledig tot deze gordel behoren, tellen respectievelijk 21,2 % en 27,0 % werkzoekenden in de beroepsbevolking. De vijf rijke gemeenten in het zuidoosten van het gewest (van Ukkel tot Sint-Lambrechts-Woluwe) blijven beneden de kaap van 10 %.

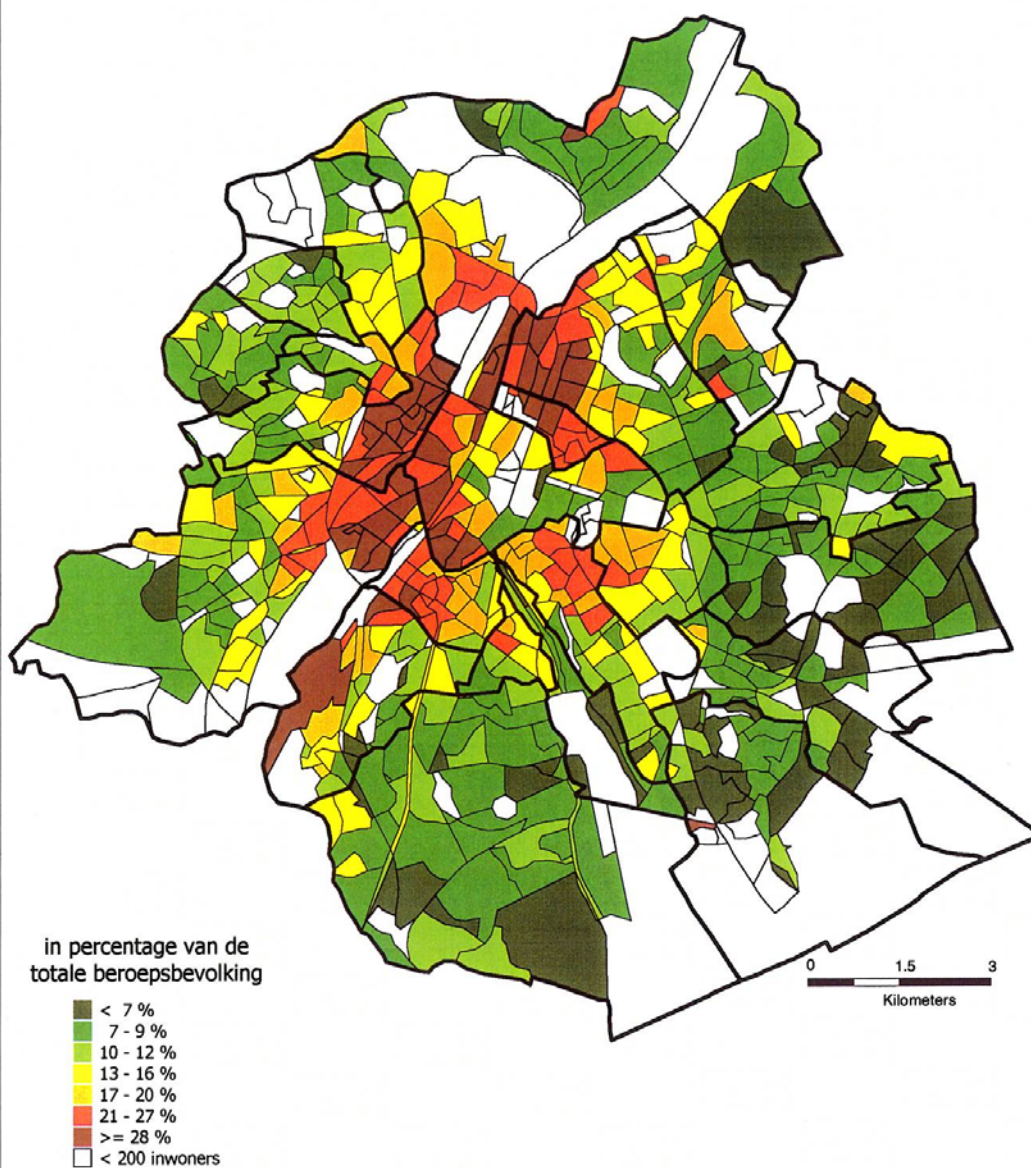
Uitzonderingen op de hoge werkloosheidscijfers in de 19de eeuwse stadsdelen zijn het oostelijk deel van de vijfhoek en niet toevallig de assen van de Louizalaan en de Wetstraat. In de periferie zijn hoge werklozenconcentraties slechts uitzonderlijk, tenzij langs de industrie-as. Men vindt ze in enkele sociale woonwijken zoals Goede Lucht en Peterbos in Anderlecht (C71 en A83), Versailles en Mariendaal te Neder-over-Heembeek (F930 en F94), Germinal te Evere (A323). De campus van de medische faculteit van de UCL valt eveneens op (A87 te Sint-Lambrechts-Woluwe). Het gaat in dit geval waarschijnlijk om afgestudeerden zonder werk die ter plaatse blijven wonen en betrokken blijven bij de universitaire activiteiten. De Kantorenzoning-Noord in Watermaal-Bosvoorde (A 374) heeft een opvallende score, maar het gaat slechts om 8 werklozen in een totale beroepsbevolking van 22 personen. Tweederde van de bevolking van deze buurt is op rust of (brug)pensioen. De psychogeriatrische instelling Ter Kameren bevindt zich in deze buurt.

Van alle UVW-werkzoekenden waren er in 1995 61% van Belgische nationaliteit (70 % van de totale bevolking had de Belgische nationaliteit); 15 % zijn onderdanen van landen van de Europese Unie en 24 % hebben een niet-Europese buitenlandse nationaliteit. In vergelijking met heel het land is deze verdeling eigen aan het Brusselse Gewest. Het aantal buitenlandse niet-Europese werklozen neemt sterker toe dan de Belgische werklozen. (Vranken e.a., 1998, p.96).

Deze stijging van de werkloosheidspercentages van de bevolking van vreemde nationaliteit kan worden verklaard door een aantal, samenhangende factoren; het verdwijnen van laaggeschoolde jobs in de secundaire sector, de aanwezigheid in Brussel van een belangrijke reserve arbeidskrachten van vreemde nationaliteit die in de jaren zeventig in ons land is aangekomen en door de gezinshereniging nog is toegenomen, de rechtstreekse discriminatie bij de aanwerving van arbeiders door de bedrijven of het feit dat de vreemde arbeiders vooral worden tewerkgesteld in gediskwalificeerde sectoren, en de onrechtstreekse discriminatie door de steeds grotere flexibiliteit van de arbeidsvoorwaarden voor de laaggeschoolde jobs (Kesteloot, 1995a).

Kaart 7: Werkzoekenden

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

gemiddelde score per buurt: 14,3 %
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 15,1 %

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

Arbeiders (in privé en openbare sector) (kaart 8)

Deze kaart toont de spreiding van de tewerkgestelden onder arbeidersstatuut - zowel in de privé als in de openbare sector - ten opzichte van de totale werkende beroepsbevolking (werknemers en zelfstandigen). Het percentage arbeiders per buurt schommelt tussen 0 % en 67 % met een gemiddelde rond van 24,3 %. Dit is weinig, ten gevolge van het belang van de tertiaire sector in Brussel.

Tabel 6: werkende beroepsbevolking naar positie binnen het bedrijf, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Volkstelling 1991.

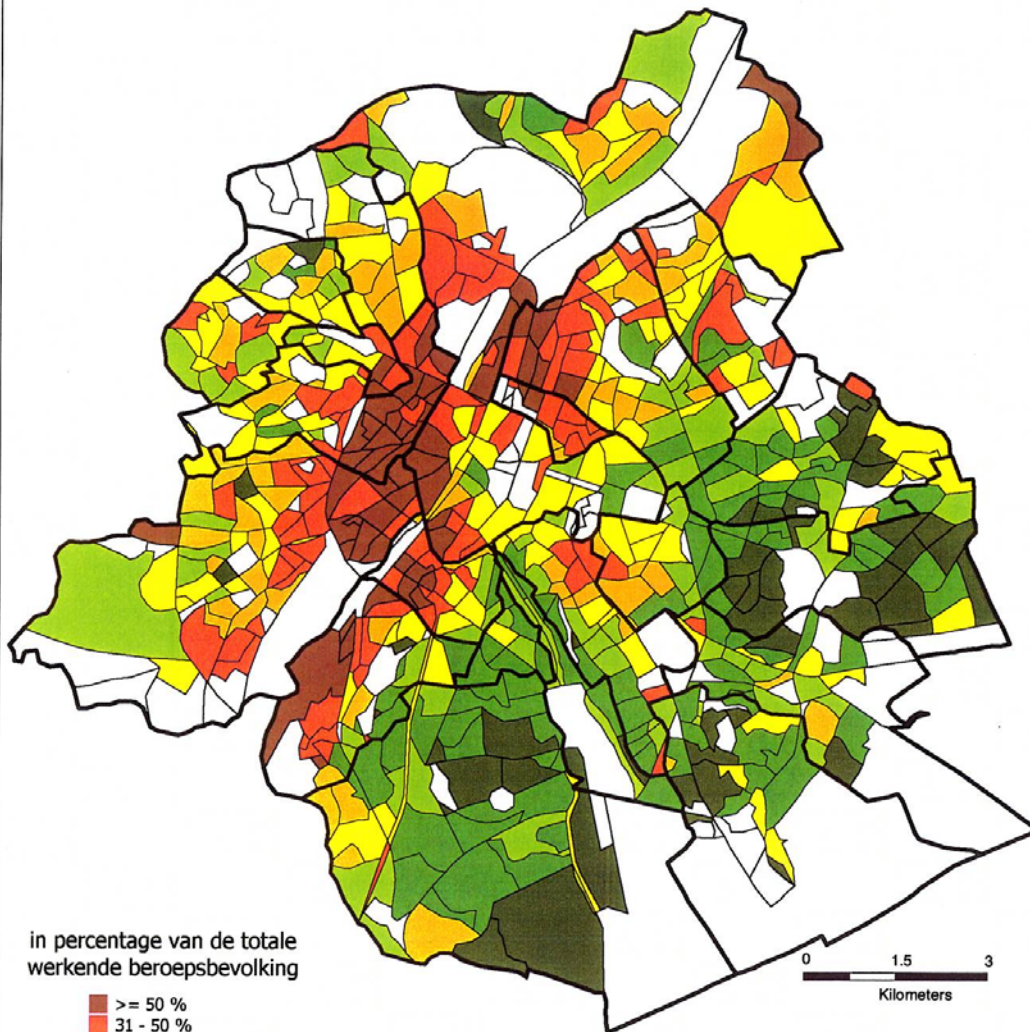
positie binnen het bedrijf	personen	%
werkgever	13 901	4.8
zelfstandige	30 736	10.6
bedrijfshoofd in dienstverband	4 437	1.5
bediende in openbare sector	59 986	20.6
bediende in private sector	103 300	35.5
<i>totaal bediende</i>	<i>163 286</i>	<i>56.1</i>
arbeider in openbare sector	17 773	6.1
arbeider in private sector	51 904	17.8
<i>totaal arbeiders</i>	<i>69 677</i>	<i>23.9</i>
leerjongen, leermeisje	700	0.2
helper	6 217	2.1
huishoudpersoneel	2 005	0.7
totaal werkende beroepsbevolking	290 959	100.0
positie onbekend	14 118	4.6
algemeen totaal	305 077	100.0

Brussel telt 23,9 % arbeiders onder haar beroepsbevolking. In de gemeenten van de eerste kroon is een derde van de beroepsbevolking arbeider (Sint-Joost-ten-Node: 38,2 %, Sint-Jans-Molenbeek: 33,4 %, Anderlecht: 32,7 % en Sint-Gillis: 32,5 %).

De kaart toont dezelfde ruimtelijke tegenstellingen als bij de spreiding van de werkzoekenden, met sterkere vertegenwoordiging van arbeiders in het noorden van de industriezone (Haren) en een oostelijk uitbreiding van deze zone. In het westen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest behoren de buurten nauwelijks tot de twee laagste klassen (< 11%), in tegenstelling tot het aandeel werkzoekenden (<10 %) waar meerdere buurten tot deze klassen behoren. De concentratie van hoge scores in Elsene (Maalbeekvallei) en Etterbeek is minder uitgesproken dan bij de werkzoekenden.

Kaart 8: Arbeiders (in prive en openbare sector)

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

gemiddelde score per buurt: 24,3 %
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 23,9 %

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

Beroepsbevolking werkzaam in banken- en verzekeringen, diensten aan ondernemingen en overige dienstverlening (kaart 9)

De kaart geeft per buurt het aandeel tewerkgestelden en zelfstandigen in de banken- en verzekeringen, diensten aan ondernemingen en overige dienstverlening, ten opzichte van de totale beroepsbevolking (werknemers en zelfstandigen). Het gaat dus niet om bedienden als dusdanig, maar wel om mensen die werkzaam zijn in een bedrijf dat deze diensten levert. De variatie binnen de dienstesector is zeer groot. Om dit enigszins te beperken werd gekozen voor de bevolking werkzaam in bank- en verzekeringen en diensten aan ondernemingen. Hoewel de heterogeniteit van deze subgroep nog zeer groot is (gaande van kuisondernemingen tot internationale advocatenbureaus) geeft deze kaart een goed inzicht in de spreiding van welstand. Gemiddeld liggen de lonen hoger in de dienstensector en is de tewerkstelling ook minder onderhevig aan de economische herstructureringen. Bovendien zijn de vrouwelijke arbeidskrachten die dikwijls voor een tweede inkomen in het huishouden zorgen, overheersend in de dienstensector tewerkgesteld. De scores tonen een variatie met minimale waarden rond de 20 % en maximale waarden tot 85 %. De gemiddelde waarde is 55,1 %, wat zeer hoog is in vergelijking met de rest van het land (België: 46,6 %).

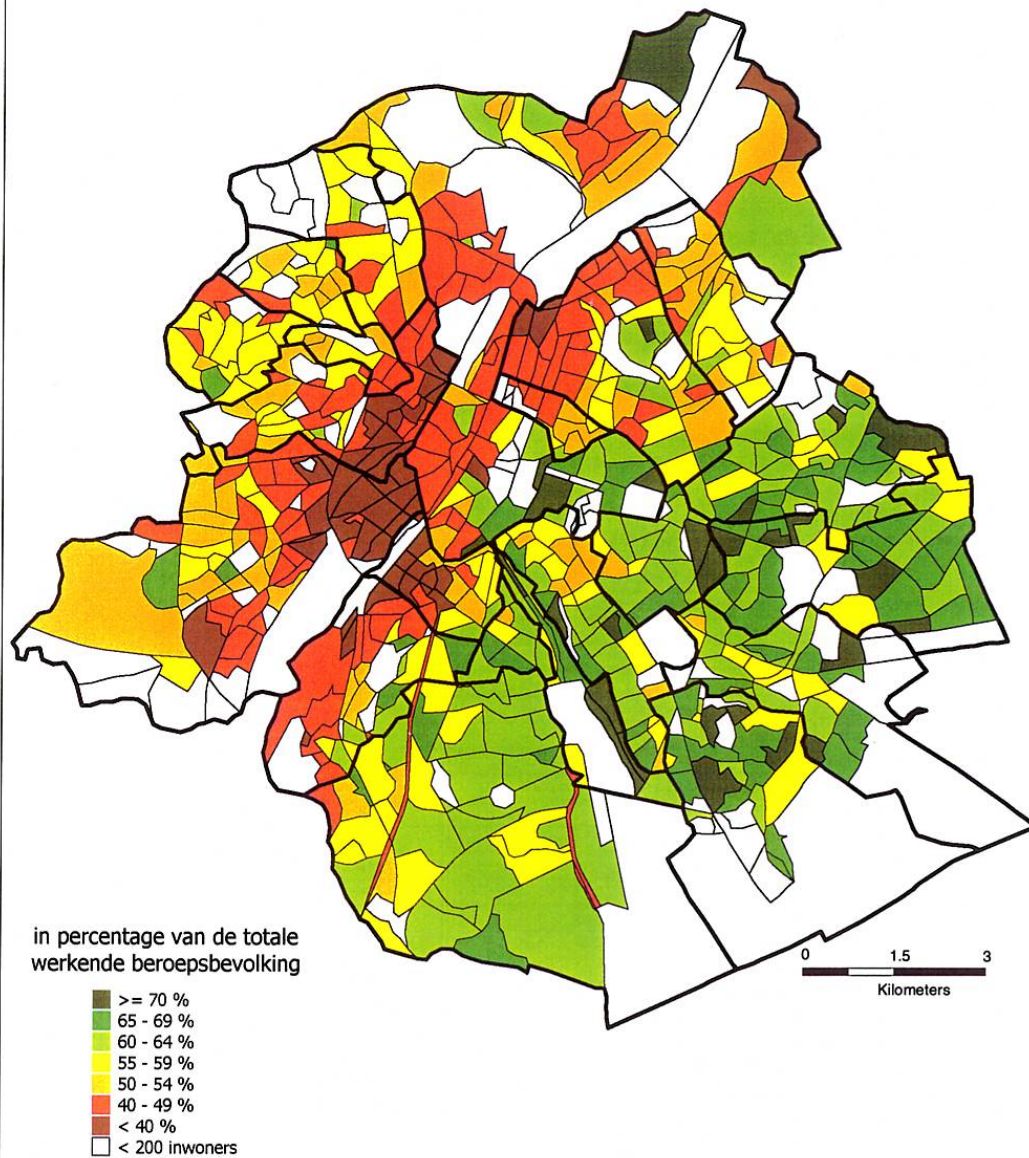
Tabel 7: werkende beroepsbevolking naar bedrijfsafdeling, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Volkstelling 1991.

Bedrijfsafdeling	personen	%
land- en bosbouw, visserij	344	0.1
energie en water	1 986	0.8
niet- energetische mineralen + scheikundige nijverheid	5 452	2.3
metaalverwerkende nijverheid	8 847	3.7
andere verwerkende nijverheid	13 320	5.5
Bouwnijverheid	10 133	4.2
handel, hotels, restaurants en cafés	53 444	22.1
vervoer en verkeer	14 380	6.0
<i>totaal niet- (hoogwaardige) diensten</i>	<i>107 906</i>	<i>44.7</i>
bank- en verzekeringen, diensten aan ondernemingen	40 553	16.8
overige dienstverlening	93 141	38.6
<i>totaal "hoogwaardige" diensten</i>	<i>133 694</i>	<i>55.3</i>
totaal werkende beroepsbevolking	241 600	100
activiteit slecht omschreven	63 477	20.8
algemeen totaal	305 077	100

Op de kaart kunnen drie gebieden worden onderscheiden: het noordwesten (Jette, Sint-Agatha-Berchem, Koekelberg) met overwegend gemiddelde waarden, het centrale gebied, een brede zone langsheen het kanaal waar weinig mensen in de dienstensector tewerkgesteld zijn en het zuidoostelijk deel waar veel mensen in de dienstensector tewerkgesteld zijn. De Waterlose en de Alsebergse steenweg vormen afzonderlijke statistische buurten. De vele handels- en horecazaken verklaren de uitzonderlijk lage waarden in de "hoogwaardige" dienstensector.

**Kaart 9: Beroepsbevolking werkzaam in
bank- en verzekeringen, diensten aan
ondernemingen en overige dienstverlening.**

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

gemiddelde score per buurt: 55,1%
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 55,3 %

C. Kesteloot, 1999
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

HET INKOMEN

Het inkomen is sterk gebonden aan de opleidingsgraad en aan de positie op de arbeidsmarkt. Niettemin zijn verschillende maten van inkomen mogelijk. Men beschikt op de schaal van de statistische buurten over twee indicatoren, die gebonden zijn aan de gegevensbron (de belastingaangiften). Het gaat om het inkomen per belastingaangifte en het inkomen per persoon. Dit zijn de enige gegevens in deze atlas die niet afkomstig zijn van de Volkstelling (waarin de inkomens niet bevraagd worden). Wel zorgt het N.I.S. voor het beschikbaar maken van de belastinggegevens per statistische buurt. Deze gegevens zijn uiteraard geen perfecte weerspiegeling van de reële beschikbare inkomens van de huishoudens. In beide gevallen is het belastbaar inkomen afhankelijk van de niet- belastbare inkomens en alle aftrekmogelijkheden voorzien in het Belastingwetboek, maar ook van fiscale fraude... Het inkomen per aangifte is bovendien nogal gebonden aan de definitie van een belastingplichtige en meet maar bij benadering het inkomen uit arbeid en vermogen. Het inkomen per persoon is dan weer gevoelig voor de demografische structuur van de betrokken buurten (aantal personen ten laste). Omdat dit iets meer de reële situatie van het beschikbaar inkomen per persoon weerspiegelt, wordt dit gegeven gebruikt. Het gaat om een voor de hand liggende indicator om achtergestelde buurten op te sporen, die niet enkel opleiding en arbeidsmarktpositie weerspiegelt, maar ook de samenstelling van de huishoudens. Wanneer we de cijfers per gemeente beschouwen, zien we dat het gemiddeld inkomen in de rijkste gemeente (Sint-Pieters-Woluwe) 2,5 maal hoger is dan dat in de armste gemeente (Sint-Joost-ten-Node), die volledig binnen de 19de-eeuwse gordel ligt.

Tabel 8: Gemiddeld inkomen per inwoner in 1993 (in BEF), Brussels Hoofdstedelijk Gewest, NIS

Gemeente	Gemiddeld inkomen
Sint-Joost-ten-Node	185 157
Sint-Gillis	245 358
Sint-Jans-Molenbeek	272 718
Schaarbeek	282 383
Brussel	295 133
Anderlecht	318 881
Elsene	326 511
Etterbeek	332 298
Koekelberg	342 839
Vorst	345 979
Evere	378 394
Jette	400 805
Ganshoren	415 858
Sint-Agatha-Berchem	416 547
Sint-Lambrechts-Woluwe	420 423
Oudergem	439 231
Ukkel	447 814
Watermaal-Bosvoorde	448 286
Sint-Pieters-Woluwe	451 071
Hoofdstedelijk Gewest	341 328

Het gemiddeld inkomen per inwoner (kaart 10)

De kaart meet per buurt het gemiddeld belastbaar inkomen per persoon van 1993. De inkomens variëren in het algemeen van 70.000 tot 650 000 Bef per persoon, met een gemiddelde score per buurt rond de 297 000 Bef per persoon (tegenover 325 000 Bef in Vlaanderen en Brussel).

Binnen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest vindt men zeer grote inkomensverschillen. In het centrum zijn de inkomens per persoon des te lager door de concentraties van grote gezinnen van migrantenorigine, in de periferie vindt men enkele buurten die tot de 20 rijkste buurten van het land behoren. België telt 19 buurten met minstens 200 inwoners en een gemiddeld inkomen lager dan 100 000 Bef per persoon. Een derde van deze buurten vindt men in de 19de-eeuwse gordel van Brussel.

Logischerwijze vertoont de ruimtelijke spreiding van de inkomens zeer sterke gelijkenissen met de spreiding van de werkzoekenden, met uitzondering van de universitaire campus (A87-) in Sint-Lambrechts-Woluwe.

In Sint-Joost-ten-Node, de armste gemeente van België in termen van gemiddeld belastbaar inkomen per persoon, scoort elke buurt onder het gemiddelde voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, waar het gemiddelde inkomen per inwoner nog eens bijna 5 % lager ligt dan het nationale gemiddelde. Ook Sint-Gillis heeft in alle buurten een laag gemiddeld inkomen. Hierdoor zijn de gewestelijke regeringen met een moeilijk probleem geconfronteerd: de inkomens van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zijn laag en toch moet zij het hoofd bieden aan groeiende sociale uitgaven en draagt zij als tewerkstellingscentrum de lasten voor het onderhoud en de werking van de voorzieningen en diensten waarvan buitenstaanders genieten. Personen die in Vlaanderen of Wallonië wonen en in Brussel werken, blijven dus Brussel gebruiken zonder tot zijn financiering bij te dragen. De helft van de Brusselse arbeidsplaatsen wordt door Walen en Vlamingen bezet.

De jongste gegevens (31 december 1996) tonen dat het gemiddeld inkomen per inwoner van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, voor het eerst sinds de oprichting, daalt. De kloof tussen rijke en arme gemeenten neemt toe: het verschil tussen de vier gemeenten met het laagste gemiddeld inkomen per inwoner (Sint-Joost-ten-Node, Sint-Gillis, Molenbeek en Schaarbeek) en de vier gemeenten met het hoogste gemiddeld inkomen per inwoner (Sint-Pieters-Woluwe, Watermaal-Bosvoorde, Ukkel en Oudergem) steeg met 16,6 % op vijf jaar tijd (Vranken e.a., 1997, p. 74).

Het aantal bestaansminimumtrekkers zou ook een interessante armoedemaat zijn, ware het niet dat de cijfers enkel op gemeentelijk niveau beschikbaar zijn. De verschillen tussen de gemeenten vallen niet helemaal samen met deze inzake gemiddeld inkomen en werkloosheid (Tabel 9). Tussen 1990 en 1997 is het aantal bestaansminimumtrekkers in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest meer dan verdubbeld (van 6 226 naar 12 766), maar de stijging is zeer ongelijk naargelang de gemeente. Veel meer dan een verdubbeling van het aantal vinden we in Sint-Lambrechts-Woluwe (maal 9); Evere (maal 6); Vorst (maal 4); Elsene, Jette en Watermaal-Bosvoorde (maal 3). Van deze gemeenten had enkel Elsene in 1990 al een hoog aantal en aandeel bestaansminimumtrekkers. De forse stijging in de rijkere gemeenten houdt verband met de weerstand van de armere gemeenten om steeds

meer armen op te vangen en met de spreiding van onder meer daklozen die hun domicilie op de OCMW's moesten regelen. Niettemin worden de meeste lasten nog altijd door de zwakste gemeenten gedragen.

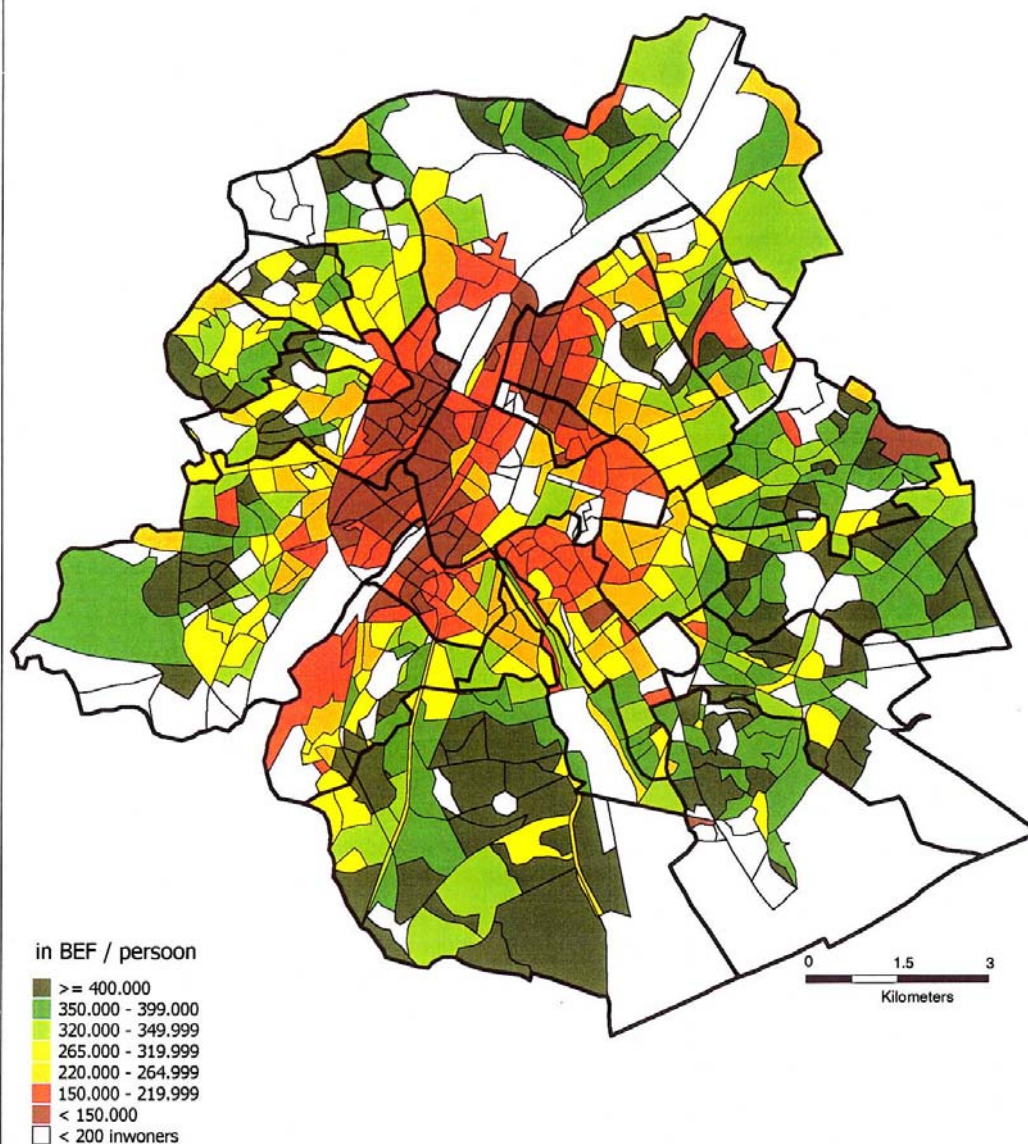
Tabel 9: Aantal bestaansminimumtrekkers per gemeente.

Gemeente	Aantal bestaansminimum-trekkers		aantal per 1000 inwoners	
	1990	1997	1990	1997
Sint-Gillis	730	1291	16.8	30.1
Sint-Joost-ten-Node	291	530	13.5	24.2
Etterbeek	370	854	9.3	22.3
Elsene	434	1353	5.9	18.8
Sint-Jans-Molenbeek	593	1200	8.6	17.4
Brussel	1374	2292	10.1	17.1
Schaarbeek	936	1289	8.9	12.4
Anderlecht	524	1070	5.9	12.2
Jette	150	459	3.9	11.9
Evere	58	346	2	11.5
Vorst	114	460	2.4	9.8
Oudergem	97	254	3.3	8.7
Koekelberg	104	118	6.5	7.5
Ukkel	264	558	3.5	7.5
Sint-Agatha-Berchem	45	124	2.4	6.7
Sint-Lambrechts-Woluwe	28	254	0.6	5.5
Ganshoren	32	87	1.6	4.4
Watermaal-Bosvoorde	35	108	1.4	4.3
Sint-Pieters-Woluwe	47	119	1.2	3.1
Totaal	6226	12766	6.5	13.4

bron: Vranken, 1997, p.343.

Kaart 10: Het gemiddeld inkomen per inwoner

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

gemiddelde score per buurt: 297 422 BEF
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 341 328 BEF

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Fiscale statistieken 1994, NIS en
Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

DE BEVOLKINGSKENMERKEN

De enige kaart die betrekking heeft op de kenmerken van de bevolking betreft haar etnische samenstelling. Hoewel men duidelijk kan aantonen dat bepaalde leeftijdscategorieën oververtegenwoordigd zijn in de achtergestelde sociale groepen (voornamelijk jongeren en bejaarden), blijkt de geografische spreiding van deze leeftijdscategorieën geen verband te houden met achterstelling of welvaart. De reden is dat verre van alle jongeren en alle bejaarden in een achtergestelde positie verkeren. Om dezelfde reden speelt het geslacht geen rol, maar wel de etnische verscheidenheid die tot stand kwam als gevolg van de arbeidsmigraties van de jaren zestig en zeventig. Brussel is gekenmerkt door een sterke aanwezigheid van vreemdelingen. De belangrijkste groepen zijn de buitenlanders uit de buurlanden, de euro-ambtenaren en de andere rijke vreemdelingen die in de Brusselse internationale wereld werken, en de arbeidersmigranten. De laatste groep werd toen in Brussel aangetrokken om de vrijgekomen posities aan de onderkant van de arbeidsmarkt op te vullen. Na de crisis en de daaropvolgende economische herstructureringen verkeren ze daarom in de meest kwetsbare posities. Maar de etnische samenstelling van de bevolking is eveneens een rechtstreekse indicator van de toegang tot overheidsvoorzieningen, waarlangs een groot deel van de collectieve bestaansmiddelen verdeeld worden. Door afwezigheid van stemrecht hebben de vreemdelingen niet alleen geen zeggenschap over de samenstelling en de verdeling van de overheidsmiddelen, ze worden ook door de lokale politici verwaarloosd. En als ze in bepaalde buurten sterk geconcentreerd voorkomen, worden die hele buurten verwaarloosd. Hoge concentraties van politiek stemlozen vallen dus samen met verwaarloosde openbare ruimten, slechte dienstverlening door de gemeente, gebrekkige onderwijsinfrastructuur, afwezigheid van sociale renovatieplannen, enz.

De spreiding van de Turken en de Marokkanen is de meest gevoelige indicator voor deze gang van zaken. Turken en Marokkanen zijn de sterkst geconcentreerde vreemdelingen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Aan het andere uiterste vindt men de Fransen. De concentratie neemt dus af naarmate de sociaal-economische en culturele verschillen met de rest van de bevolking kleiner zijn. Tezelfdertijd verminderen die verschillen grotendeels samen met de aanwezigheidsduur van de groep in Brussel. Turken en Marokkanen zijn onder de gastarbeiders als laatste aangekomen. Hun taal, godsdienst, leefgewoonten (voor een groot deel ruraal) hebben weinig te maken met de huidige West-Europese cultuur (Eggerickx, 1999). Ze zijn als goedkope en ongeschoolde arbeidskrachten aangeworven nadat de mogelijkheden om Zuid-Europeanen aan te trekken uitgeput waren. Ze hebben de arbeidsplaatsen met de laagste lonen ingevuld. Maar sinds de crisis zijn ze ook sterker door de werkloosheid getroffen, vooral door het verlies aan arbeidsplaatsen in de industrie. Dit alles heeft ervoor gezorgd dat, samen met de terugkeermythe (waardoor migranten geld spaarden en het naar hun thuisland opstuurden in plaats van het in betere huisvesting te investeren) en de vrij grote culturele verschillen ten opzichte van de autochtone bevolking, deze groepen in de goedkoopste woningen, in minder goed uitgeruste wijken nauw verbonden met hun vroegere arbeidsplaatsen, te vinden zijn.

Deze groepen zijn nochtans demografisch gezien de meest dynamische in Brussel. Ze leveren de toekomstige generaties Brusselaars die in de binnenstad zullen blijven wonen. Het verbeteren van de woonomstandigheden en de socialisatievoorwaarden van deze jongeren is dus van het grootste belang voor de toekomst van de stad (Kesteloot 1999).

tabel 10: Bevolking naar nationaliteit, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 1991 en 1997, Volkstelling en Rijksregister.

nationaliteit	1991	1997	evolutie (1991=100)
Marokkanen	77 409	73 070	94.4
Fransen	26 742	31 719	118.6
Italianen	31 648	29 762	94.0
Spanjaarden	25 367	22 965	90.5
Turken	21 182	20 833	98.4
Portugezen	10 146	15 617	153.9
Grieken	10 444	10 121	96.9
Britten	6 753	8 217	121.7
Duitsers	4 919	6 307	128.2
Zairezen	6 178	6 178	100.0
Nederlanders	4 529	4 972	109.8
Amerikanen	2 475	3 153	127.4
Japanners	2 211	2 533	114.6
Tunesiërs	2 456	2 456	100.0
Algerijnen	2 353	2 253	95.8
Ieren	1 144	1 752	153.1
Denen	1 130	1 473	130.4
Luxemburgers	1 561	1 454	93.1
Polen	1 244	1 244	100.0
Zwitsers	886	813	91.8
Andere vreemdelingen	30 810	37 146	120.6
Totaal vreemdelingen	271 587	284 038	104.6
Belgen	682 458	666 559	97.7
Totale bevolking	954 045	950 597	99.6

Turken en Marokkanen (kaart 11)

De kaart toont het aandeel van personen met Turkse of Marokkaanse nationaliteit in de totale buurtbevolking. Dit betekent dat niet alle personen van Turkse of Marokkaanse origine opgenomen zijn omdat sommigen tot Belg genaturaliseerd zijn.

Aan de ruimtelijke spreiding van de vreemdelingen in de stad en vooral van de arbeiders onder hen, wordt dikwijls het denkbeeld van getto gekoppeld. Zoals bij de gezinssamenstelling veronderstelt dit een autonome lokalisatieloga van de bevolkingsgroepen die volgens het nationaliteitscriterium onderscheiden worden. De term getto duidt oorspronkelijk de Joodse wijken aan in de middeleeuwse steden. Joden werden toen verplicht om in een welbepaalde buurt van de stad te wonen. Die Joodse buurten waren niet alleen uitsluitend voor Joden. Alle Joden die in de stad woonden, moesten er ook verplicht leven. De term is daarna gebruikt geweest, voornamelijk in de Verenigde Staten, om gebieden aan te duiden waar praktisch uitsluitend een bepaalde bevolkingsgroep - meestal etnisch gedefinieerd - geconcentreerd is. Zo'n concentratie kan pas ontstaan wanneer externe of interne, officiële of informele dwangmaatregelen de leden van de groep verplichten om zich in die buurt te vestigen. Er is sprake van etnische buurten wanneer het gewicht van de etnische groepen ertoe leidt dat de buurtvoorzieningen en instellingen het etnisch karakter van de bevolking weerspiegelen. Voor minder geconcentreerde nationaliteitsgroepen, die niet in staat zijn specifieke buurtvoorzieningen tot stand te brengen, spreekt men dan van concentratiebuurten. In Brussel bestaan etnische buurten en

concentratiebuurten, maar geen getto's.

In Brussel vormen Turken en Marokkanen een belangrijke groep in een brede zone die gans de binnenstad en de 19de-eeuwse gordel omvat, met duidelijk hogere waarden in het noorden en het westen, die traditionele arbeiderszones zijn.

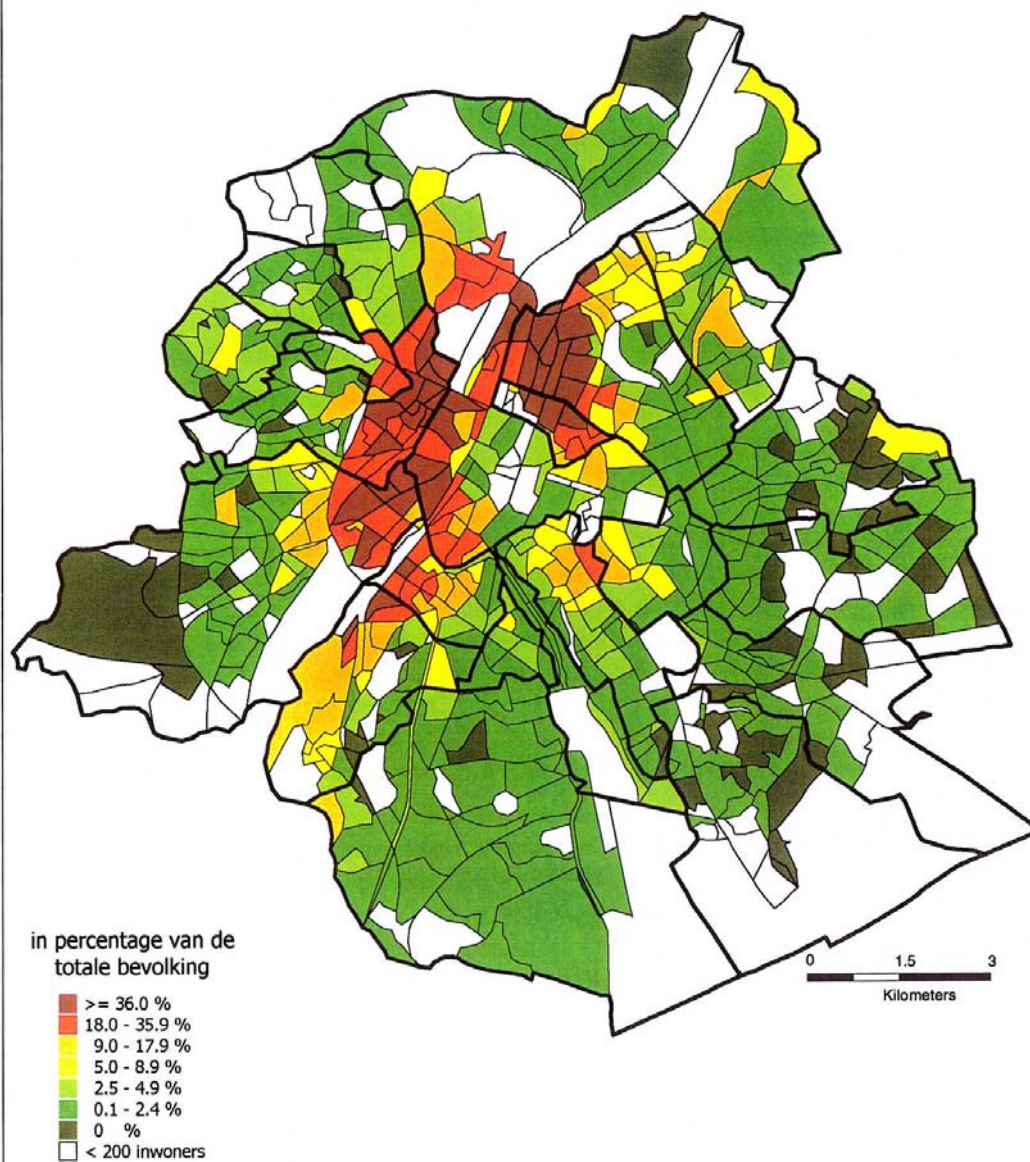
De Marokkanen vormen de belangrijkste groep gastarbeiders en wonen hoofdzakelijk op het grondgebied van Brussel-stad, Schaarbeek, Molenbeek en Anderlecht. De uitdeining van deze concentratiezones langs de industrie-as is eveneens opvallend. De lagere mobiliteit van deze bevolkingsgroep en de aanwezigheid van tewerkstellingsmogelijkheden voor ongeschoolden in deze zone, verklaren deze beperkte spreiding. In de periferie valt de aanwezigheid van Marokkanen op in Sint-Lambrechts-Woluwe (buurt A87) en in Neder-over-Heembeek (Versailles, buurt F930 te Brussel-stad). In het eerste geval gaat het om Marokkaanse studenten aan de medische faculteit van de UCL; in het tweede om gastarbeidersgezinnen die toegang gevonden hebben tot de sociale huursector.

De Turken zijn geconcentreerd in drie kernen, waarvan de eerste en belangrijkste in het noorden, langsheen de grens tussen Sint-Joost-ten-Node en Schaarbeek gelegen is. Een tweede kern vindt men in Kuregem en een minder belangrijke in Molenbeek. De belangrijkste kern heeft in de loop van de jaren zeventig heel wat huishoudens opgevangen die door het Manhattanplan in de Noordwijk uit hun toenmalige buurt gezet werden. De Turkse winkels, cafés, moskeeën en restaurants zijn talrijk in deze kern. De restaurants zijn er geleidelijk aan in geslaagd een niet-Turks cliënteel aan te trekken - onder andere door het aanpassen van de zalen, van de menukaart en het organiseren van zang en dansspectakels, waardoor de buurt van de Haachtse steenweg door de Brusselaars als onvervalst Turks bestempeld wordt. De beperkte uitzwerming van de Turken vindt vooral plaats in de richting van het Bockstaelplein (Laken) en van Etterbeek (Eggerickx, 1999).

Tussen 1991 en 1997 nam het aantal vreemdelingen in de concentratiezone sterk af, terwijl het aantal Belgen steeg. Deze evolutie wijst op de invloed van de wetgeving op nationaliteitsverandering. Vooral de kinderen bepalen deze verandering (Kesteloot, e.a., 1998).

Om de ruimtelijke spreiding van de achterstellingsproblematiek te meten is het samenvoegen van beide groepen verantwoord. Maar wanneer naar oplossingen gezocht wordt, moet rekening gehouden worden met de eigenheid van elke groep. Turken hebben bijvoorbeeld sterkere interne sociale netwerken in de steden en een verspreiding van de groep zou negatieve gevolgen kunnen hebben, terwijl Marokkanen iets sneller geneigd zijn om concentratiebuurten te verlaten om betere kansen aan hun kinderen te bieden.

Kaart 11: Turken en Marokkanen Brussels Hoofdstedelijk Gewest

gemiddelde score per buurt: 7,7 %
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 10,3 %

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

DE HUISHOUDENSSTRUCTUREN

Sinds de crisis van de jaren zeventig is het voor vele volwassenen moeilijker geworden om aan een arbeidsinkomen te geraken. Met de langzame aftakeling van de welvaartsstaat sinds het begin van de jaren tachtig zijn de kansen om een vervangingsinkomen te verkrijgen ook bemoeilijkt en zijn zowel het peil als de zekerheid van dat inkomen aangetast. Steeds meer moeten huishoudens rekenen op solidariteit tussen generaties of verwanten om zich tegen de armoede af te schermen. Dit wordt zelfs door de overheid afgedwongen zoals blijkt uit de mogelijkheid die de OCMW's kregen om uitgaven bij verwanten van de hulpbehoevenden te verhalen. Het traditionele gezin met moeder, vader en kinderen blijkt het beste gewapend om de problemen op te vangen, zeker als beide ouders een inkomensbron hebben. Maar deze huishoudens vormen vandaag een minderheid. Alleenstaanden, meestal jongeren of bejaarden, zijn veel kwetsbaarder. Jonge huishoudens, wat ook de samenstelling ervan moge zijn, kunnen meestal niet terugvallen op een vermogen om zich te redden in geval van moeilijkheden.

Vier kaarten beschrijven de geografische spreiding van de verschillende huishoudensstructuren in Brussel:

- Gehuwde gezinshoofden
- Éénpersoonshuishoudens
- Grote huishoudens
- Jonge huishoudens

Men had kunnen verwachten dat de éénoudergezinnen een gevoelige achterstellingsindicator zouden. Dit is trouwens door de beschikbare literatuur bevestigd. Niettemin blijkt uit cartografische en statistische analyse dat deze categorie huishoudens geen systematische ruimtelijke concentratie vertoont in gebieden waar andere indicatoren ook zwaar doorwegen. Ze duidt dus wel op armoede, maar niet op concentratiezones van armoede. Dit heeft te maken met het feit dat zo'n huishoudens overwegend door echtscheidingen worden gevormd en de moeder dikwijls met de kinderen in de oorspronkelijke woning blijft. Hun spreiding vertoont dan de voorkeur van vóór de vorming van het éénouderhuishouden.

Abstractie makend van de structuur van de woningmarkt zal een huishouden zich verder van het centrum van de stad vestigen naarmate haar aantal leden toeneemt en de nood naar meer woonruimte zich opdringt. De grootte van het huishouden varieert met de leeftijd; alleenstaanden zijn meestal jongeren of bejaarden, tweepersoonshuishoudens bestaan uit jonge volwassenen en oudere actieven, grotere huishoudens met kinderen worden gevormd op middelbare leeftijd. Het verwachte resultaat is een concentrische ruimtelijke structuur met alleenstaanden in de centrale zone van de stad, tweepersoonshuishoudens in een eerste ring rondom en gezinnen met kinderen in de verdere periferie.

Wie deze structuur in de Brusselse ruimte tracht te herkennen, zal ze wel vinden. Maar de afwijkingen van het verwachte concentrische patroon zijn minstens even belangrijk en wijzen erop dat de bestaande woonmilieus, de werking van de woningmarkt en de sociaal-economische status van de huishoudens bepalend zijn voor de verhuis(on)mogelijkheden waarover de huishoudens beschikken wanneer zij hun woning en woonmilieu in overeenstemming zoeken te brengen met hun grootte en samenstelling.

Gehuwde gezinshoofden (kaart 12)

Deze kaart geeft het aantal huishoudens, al dan niet met kinderen, waarvan het hoofd gehuwd is ten opzichte van het totaal van de huishoudens. De scores variëren van ongeveer 24 % tot 78 %, met een gemiddelde van 50 %. Bijna de helft van de buurten telt minder dan de helft gehuwden, wat een typisch stedelijk verschijnsel is.

Tabel 11: referentiepersonen van de private huishoudens naar burgerlijke staat, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Volkstelling 1991.

burgerlijke staat	huishoudens	%
ongehuwd	113 497	24.7
gehuwd	223 296	48.5
weduwstaat	70 887	15.4
uit de echt gescheiden	52 411	11.4
totaal	460 091	100.0

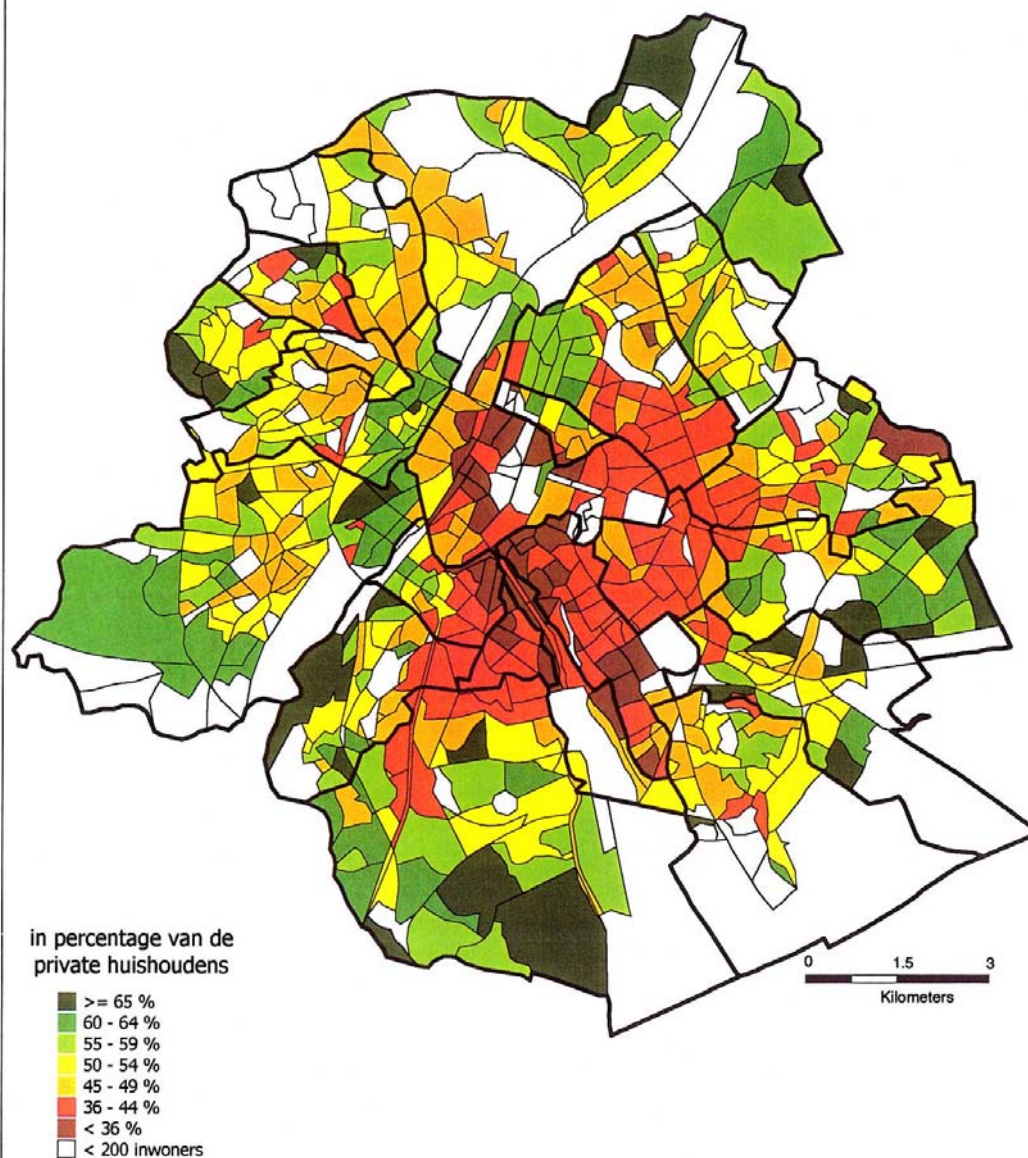
De vijfhoek en een zuidoostelijke rand er rond, vanaf de Waterlose steenweg tot in Schaarbeek, hebben een opvallend laag aandeel gehuwde referentiepersonen. In het noorden en het westen wordt de cirkel niet afgewerkt omwille van de aanwezigheid van laaggeschoolden, arbeiders en/ of arbeidersmigranten, met eerder traditionele waarden en gedragspatronen. Sociale woningbuurten in deze gordel met een meerderheid van autochtone huishoudens vormen een uitzondering in Kuregem en de Noordwijk.

Rond deze eerste (contrastrijke) ring ligt een zone met hoofdzakelijk gemiddelde waarden voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (45 - 60 % gehuwde gezinshoofden), gevolgd door een zone die ook buiten het Hoofdstedelijk Gewest doorloopt met een hoog aandeel gehuwde gezinshoofden.

Als vanzelfsprekend vormt de universitaire campus in Sint-Lambrechts Woluwe (A87-) weerom een uitzondering.

Kaart 12: Gehuwde gezinshoofden

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

gemiddelde score per buurt: 50,3 %
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 48,5 %

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

Eénpersoonshuishoudens (kaart 13)

De kaart meet het aandeel van de huishoudens die uit één enkele persoon bestaan, ten opzichte van het totaal aantal huishoudens. In de meeste gevallen gaat het om jongeren of bejaarden. De waarden schommelen tussen de 16 % en de 80 % met een gemiddelde van 46 %, wat weerom een zeer stedelijk profiel is.

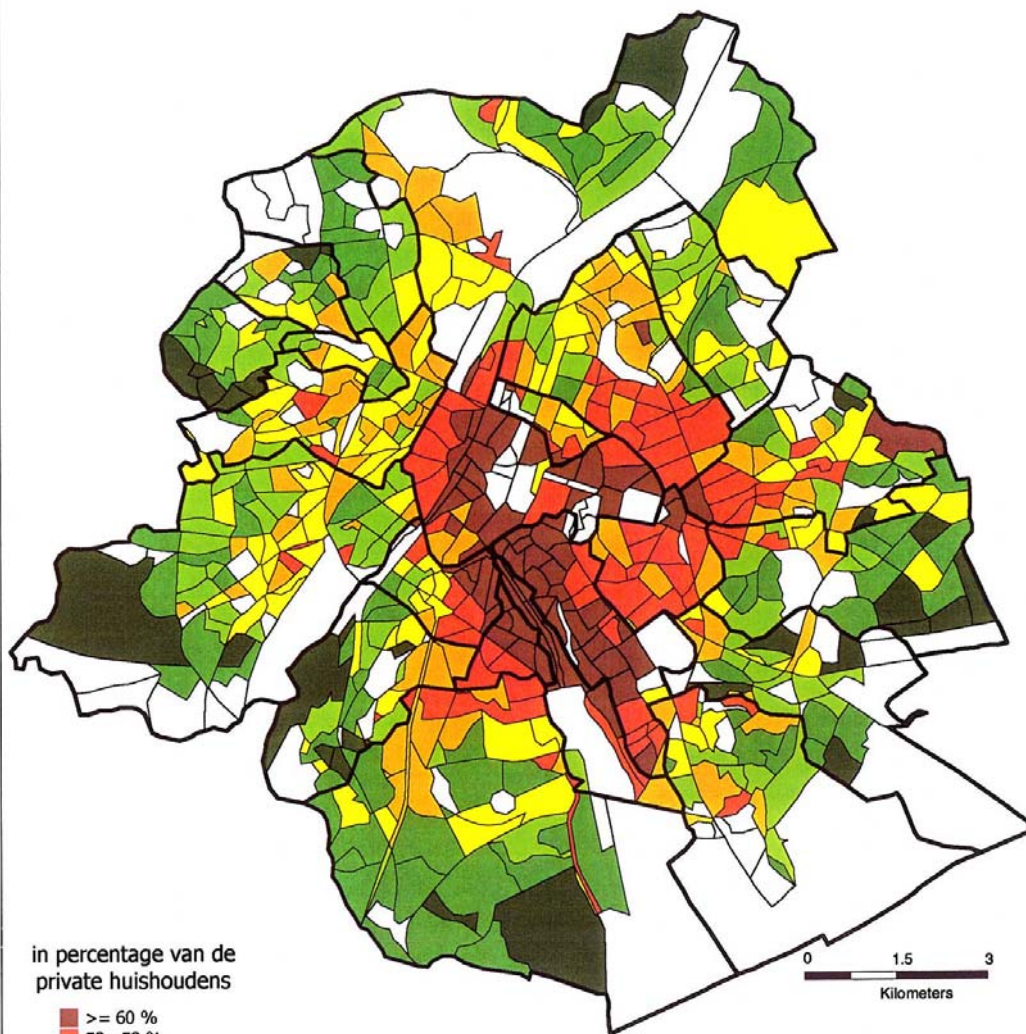
De kaart toont een spiegelbeeld van de spreiding van de gehuwden: waar veel gehuwden wonen, vindt men weinig éénpersoonshuishoudens. De verwachte concentrische structuur binnen de stad is tamelijk goed in het kaartbeeld terug te vinden, hoewel de centrale zone met de hoogste concentratie wat excentrisch ligt en radiale uitstulpingen vertoont naar het zuiden (Alsebergse steenweg in Vorst en Ukkel) en het noordwesten (de Smet de Naeyerlaan), maar vooral naar het oosten (Tervurenlaan) en nog meer het zuidoosten (Louiza- en Rooseveltlaan). In deze laatste richting is er zelfs sprake van een ware concentratie in Elsene en het oosten van Sint-Gillis. Het relatief aandeel van dit huishoudenstype in het westelijk deel van de binnenstad wordt gedrukt door de aanwezigheid van grote migrantengezinnen. De sterkere waarden in enkele perifere buurten worden verklaard door de lokalisatie van bejaardentehuizen en in het geval van de medische faculteit van de UCL te Sint-Lambrechts-Woluwe (A87), door studentenhuisvesting.

Meteen wordt hierdoor de nadruk gelegd op het tweeledig karakter van de kaart: de spreiding van zowel alleenstaande jongeren die in de stad hun eerste, goedkope woning betrekken, als van bejaarden wordt hier in één enkel kaartbeeld beschreven. De jongeren tussen 15 en 24 jaar zijn voor een deel te vinden in de buurten waar grote gezinnen aanwezig zijn: de gastarbeidersbuurten, de rijkere periferie en enkele sociale woningwijken. Maar in enkele buurten langs de as van de Louizalaan valt de concentratie van deze jongeren samen met een concentratie van alleenstaanden. Waarschijnlijk speelt de nabijheid van de universitaire campussen van de ULB en de VUB een rol voor het zuidelijk deel van die as (vooral de buurten A151, A90, A922, A20 tot A22 te Elsene en de buurt C610 te Brussel, waarop de oude campus van de ULB gelegen is - de nieuwe campussen van beide universiteiten nemen de hele buurt A28 te Elsene in beslag). Voor het noorden, tussen de Louizalaan en de Waversebaan (de buurten A542, A041, A051, A53 en A01 te Elsene), en voor een deel langs de Jourdanstraat (de buurten A522, A151 en A052 te Sint-Gillis) moeten er naar andere verklaringen gezocht worden. De nabijheid van het Bordethospitaal, waar ook de medische faculteit van de ULB werkzaam is, en van het Justitiepaleis kunnen tot een aanbod van "pied-à-terre" geleid hebben... Maar wie die buurten een beetje kent, kan ontdekken dat, wat ook de oorsprong van die concentratie moge zijn, hier een woonmilieu ontwikkeld wordt dat steeds beter aangepast is aan een jonge kinderloze bevolking met een zeer stedelijke levensstijl.

Het noordwestelijke deel van de vijfhoek vormt een derde binnenstedelijke zone waar alleenstaanden in grote mate jongeren zijn. Wellicht is hier het aandeel van de grote gastarbeidersgezinnen nog vrij belangrijk, maar het aantal bejaarden blijft er beperkt behalve in de Begijnhofwijk (A25 te Brussel-stad) waar het Pacheco bejaardentehuis gevestigd is en waar dan weer het aantal jongeren laag blijft.

Kaart 13: Eénpersoonshuishoudens

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

gemiddelde score per buurt: 46,5 %
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 48,4 %

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roeseams

Er zijn nog een reeks buurten met een hoge concentratie van eenpersoonshuishoudens, die niet kan verklaard worden door een hoog aantal bejaarden of jongeren. Enkele afzonderlijke buurten in de vijfhoek en langs de as van de Wetstraat en het Jubelpark kunnen hierbij gerekend worden. Deze lokalisatie suggereert dat het om EU-ambtenaren zou kunnen gaan, of om andere mensen die beroepshalve in de buurt van de EU moeten wonen. Een andere, meer algemene verklaringsmogelijkheid ligt in scheiding en weduwschap, die kunnen leiden tot eenpersoonshuishoudens in de actieve leeftijdscategorieën. Veel meer dan de bejaarden vertoont de groep van gescheiden personen een spreiding die goed overeenstemt met deze van de alleenstaanden, althans wat de binnenstad en de brede as langs de Louizalaan betreft. Alleen het zuidoosten van de Vijfhoek, met de Marollen, vertoont een lager aandeel gescheidenen in vergelijking met het aandeel alleenstaanden. Het gaat hier vaak om alleenstaande mannen met een vrij marginaal bestaan.

De reeds vermelde pied-à-terre functie van sommige woningen in de stad meestal in de nabijheid van belangrijke tewerkstellingspolen, of arbeidsplaatsen met onregelmatige of ongewone arbeidsuren of nog in de nabijheid van de stations, speelt waarschijnlijk ook een rol in de verdeling van alleenstaanden over de stad. De op het eerste gezicht zeer regelmatige ruimtelijke structuur van de alleenstaanden is dus zeer heterogeen van betekenis. Het gaat om zeer verschillende bevolkingsgroepen, die volgens verschillende logica's hun woonlocatie bepalen en die elkaar op een meer gedetailleerde schaal zelfs mijden.

Tabel 12: referentiepersonen van de private huishoudens naar grootte, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Volkstelling 1991 en Rijksregister 1997.

grootte	1991		1997	
	huishoudens	%	huishoudens	%
alleenwonende mannen	94 944	20.6	105 879	22.7
alleenwonende vrouwen	127 762	27.8	128 911	27.6
2 personen	114 219	24.8	112 789	24.2
3 personen	56 428	12.3	52 825	11.3
4 personen	38 831	8.4	38 042	8.1
5 personen	15 239	3.3	15 591	3.3
6 personen	6 224	1.4	6 583	1.4
7 personen	2 976	0.6	3 058	0.7
8 en meer personen	3 468	0.8	3 155	0.7
totaal particuliere huishoudens	460 091	100.0	466 833	100.0

Tussen 1991 en 1997 steeg het aantal huishoudens met 1,5 % terwijl de totale bevolking afnam met 0,4 %, wat duidt op een verdere afname van de huishoudensgrootte. Vooral het aantal alleenstaande mannen nam sterk toe.

Het ruimtelijk patroon van de alleenstaanden in 1997 toont dezelfde structuren, zij het nog iets contrastrijker. Het gemiddelde per buurt steeg van 46,5 % naar 48,5 % éénpersoonshuishoudens.

Grote huishoudens (kaart 14)

Deze kaart meet het aandeel van de huishoudens met 5 of meer personen in het totaal aantal huishoudens. De indicator is uiteraard gekoppeld aan de aanwezigheid van grote migrantengezinnen. Het aandeel grote huishoudens schommelt tussen 0 en 26 %, hoewel maar enkele buurten boven de 20 % scoren. Het gemiddelde per buurt is 6,1 %.

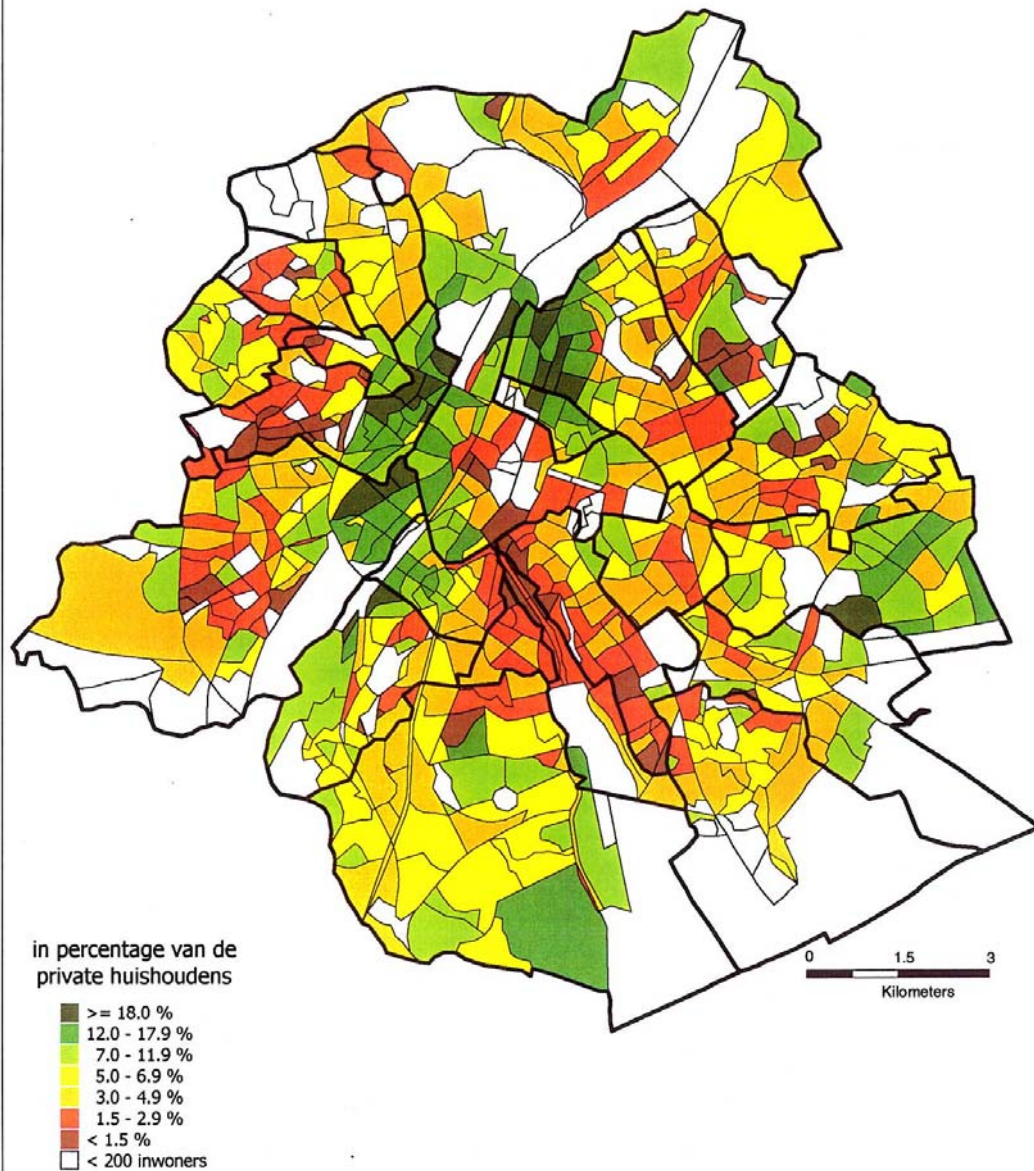
Door de hogere concentratie van migrantengezinnen in het noordelijke en westelijke deel van de Brusselse 19de-eeuwse gordel, bereikt men daar waarden boven de 20 %. In Sint-Joost-ten-Node tellen 11 % van de huishoudens vijf of meer personen. Daarnaast komen hoge concentraties voor in het uiterste oosten (Sint-Pieters-Woluwe) van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Grote gezinnen, met hoge sociaal economische status, wonen voornamelijk in de periferie buiten de gewestgrenzen. De centrale en perifere lokalisaties wijzen samen op een sterke sociale en ruimtelijke polarisatie van de grote gezinnen. Men vindt met andere woorden in het centrum de armste bevolkingsgroep die nog grote gezinnen vormt vanuit traditionele waarden en gedragspatronen, en perifeer de rijkere bevolking die zich juist door zijn welstand kinderen en een aangepast woonmilieu kan veroorloven.

In de sociale huursector worden de woningen zodanig toegewezen dat gezinsgrootte en woninggrootte zo goed mogelijk overeenstemmen. Bijgevolg vindt men een hogere concentratie aan grote gezinnen in de sociale woningbuurten waar een groot aandeel grotere woningen werden gebouwd. Men herkent op de kaart enkele oudere en recentere tuinkwijken, zoals Melkriek in Ukkel (A72), Goede Lucht en het Rad in Anderlecht (C71- en A34), Mariendaal te Neder-over-Heembeek (F94-), Sterrenbeelden in Sint-Lambrechts-Woluwe (A63-), de woningen van de Elsense Haard nabij het gemeentelijk stadion in Elsene (A34). In appartementsgebouwen werden er eveneens woongelegenheden met een groot aantal kamers voorzien. Sociale woningbuurten zoals Germinal te Evere (A323), Versailles te Neder-over-Heembeek (F930), de Koning Albertlaan te Berchem (A091) of de uitbreiding van de Sterrenbeeldenwijk in Sint-Lambrechts-Woluwe (A634) zijn daar voorbeelden van. Twee sociale woningbuurten in de oude binnenstad vallen op door lagere waarden dan de omgevende gastarbeidersbuurten: de Albert I buurt en de Grondelstraat in Anderlecht (B31 en B332). Zij getuigen van het feit dat de toegang tot de sociale huisvesting voor vreemdelingen beperkt blijft. In de Noordwijk vallen de Amelinckxblokken langs de Willebroekse kaai op (D672 te Brussel-stad). Zij werden als tegemoetkoming aan de eisen van de bevolking tijdens de renovatie van de Noordwijk gebouwd, maar komen duidelijk niet ten goede aan de oorspronkelijke bewoners.

Opvallende afwezigheid van grote huishoudens vindt men langs belangrijke verkeersassen, vooral de Louizalaan, in Ossegem (in het oosten van Sint-Jans-Molenbeek), in het centrum van Evere en Sint-Lambrechts-Woluwe en in de volledige gemeente Elsene (3 %, nog geen vierde van het aandeel in Sint-Joost-ten-Node).

Kaart 14: Grote huishoudens (5 of meer personen)

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

gemiddelde score per buurt: 6,1 %
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 6,1 %

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

Gezinshoofden jonger dan 25 jaar (kaart 15)

De kaart geeft het aandeel huishoudens waarvan de referentiepersoon (meestal de man wanneer het niet om éénpersoonshuishoudens gaat) jonger is dan 25 jaar, ten opzichte van het totaal aantal huishoudens. De crisis heeft ervoor gezorgd dat heel wat van de jongeren nog bij hun ouders leven in het zogenaamde hotelgezin. Bovendien was men in 1991 pas meerderjarig op 21-jarige leeftijd. Daardoor is de referentiepersoon slechts in een zeer klein deel van de huishoudens jonger dan 25. Het gaat gemiddeld om 4,7 % van de huishoudens in de buurt, met waarden die schommelen tussen de 0 en de 17 %.

In Brussel liggen de concentratiebuurten van jonge gezinshoofden in het zuidoosten, waar ook de universiteiten liggen. Ook de Medische campus van de UCL in Sint-Lambrechts-Woluwe, ten oosten van de stad, is goed zichtbaar. Goedkope woningen in de residuele huursector zijn er een geschikte woningsector voor onafhankelijke jongeren.

Andere hoge waarden komen voor in migrantenbuurten ten noorden en ten westen van de vijfhoek en in de stationsbuurt te Sint-Agatha-Berchem (A29-) waar 11 van de 108 gezinshoofden jonger is dan 25 jaar.

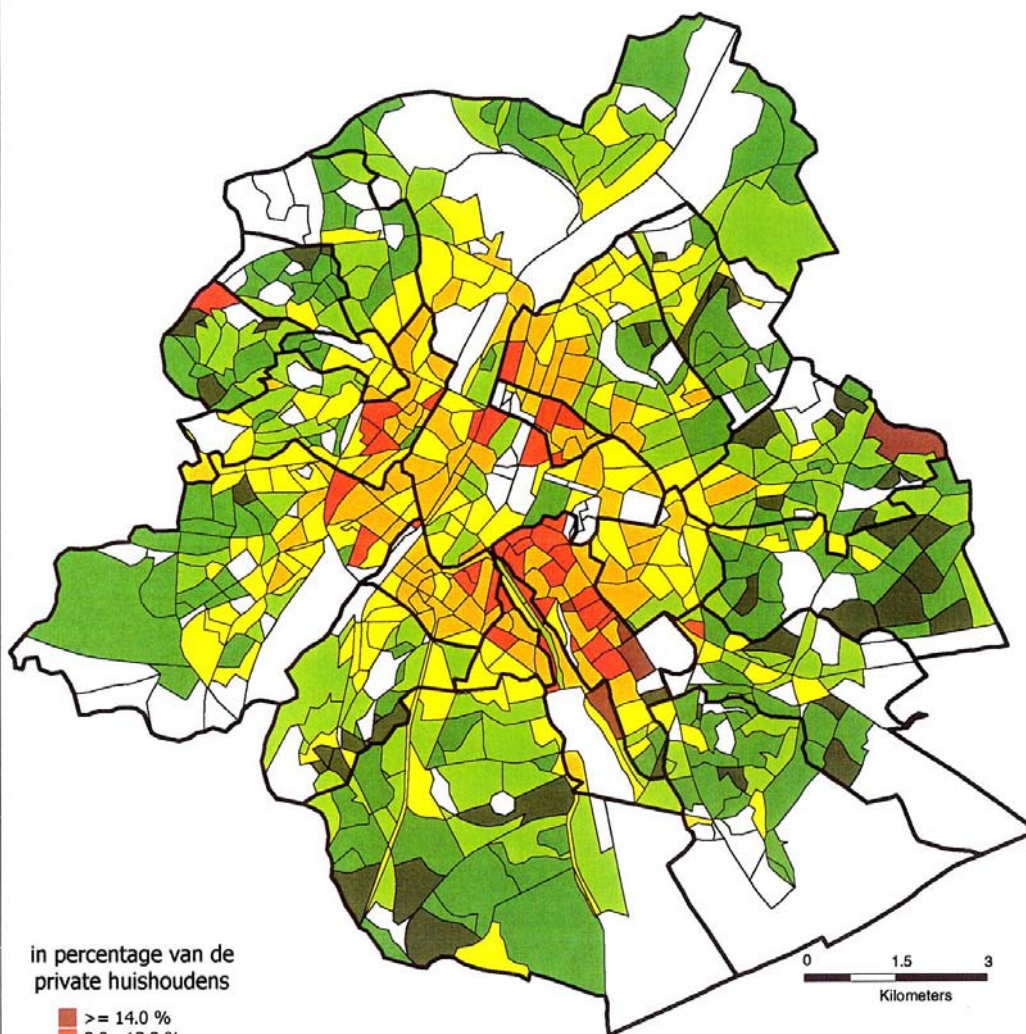
Tabel 13: referentiepersonen van de private huishoudens naar leeftijdsklasse, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Volkstelling 1991.

leeftijdsklasse	huishoudens	%
jonger dan 25	23 192	5.0
van 25 tot 34	93 689	20.4
van 35 tot 44	86 133	18.7
van 45 tot 64	136 580	29.7
65 jaar en ouder	120 497	26.2
totaal	460 091	100

In de rest van de 19de-eeuwse gordel, langs belangrijke assen en het kanaal schommelt het aandeel jonge gezinshoofden rond het gemiddelde, terwijl in de rand van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest het aandeel jonge gezinshoofden zeer laag is. Onafhankelijk wonen en vroeg huwen zijn geassocieerd met een geringere participatie aan voortgezet onderwijs, omgekeerd is verlengde verblijfsduur in het ouderlijk huis geassocieerd met late economische onafhankelijkheid en/ of lange studieduur (Mérenne, 1997, p. 47).

Kaart 15: Gezinshoofden jonger dan 25 jaar

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

gemiddelde score per buurt: 4,7 %
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 5,0 %

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

KENMERKEN VAN DE WONINGEN

Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest kent een grote verscheidenheid in de bewoning. Kenmerken van de woningen hebben een grote invloed op welstand of achterstelling. Maar niet alle kenmerken spelen eenzelfde rol. De uitrusting van de woningen, die veel te maken heeft met de ouderdom ervan, bepaalt de materiële woonomstandigheden van de huishoudens. Ook de grootte van de woningen is bepalend, tenminste wanneer ze vergeleken wordt met de omvang van de huishoudens. De bewoningstitel daarentegen vertelt meer over de woonkosten en geeft daarmee een aanduiding van de beschikbare inkomens, maar bepaalt eveneens in grote mate de woonzekerheid, vooral voor de armere huishoudens.

De indicatoren over de uitrusting van de woningen tonen sterke onderlinge verbanden en worden daarom samen behandeld. Beter uitgeruste woningen zijn relatief duurder, waardoor de minder welstellende huishoudens in de slechtere woningen terechtkomen. Bovendien beperkt het wonen in een slechtere woning de mogelijkheden tot opwaartse sociale mobiliteit, zowel voor de volwassenen als voor de kinderen. Dit gaat van zwakke gezondheid, gekoppeld aan de woonomstandigheden, tot het ontbreken van een gepaste (huis)werkruimte voor de schoollopende kinderen. Hetzelfde geldt voor de buurten waarin deze slechtere woningen gelegen zijn. Soms zijn ze afgescheiden van de rest van de stad door transportinfrastructuur of industrie. Dikwijls is het aantal en de kwaliteit van de sociale voorzieningen er ontoereikend. Soms dragen ze een stigma dat investeringen in de buurt belemmert en de inwoners benadeelt in het zoeken naar werk.

De meest voor de hand liggende, en volgens vele studies ook de meest efficiënte indicator is het comfort van de woningen. Maar er zijn verschillende maten voor dit comfort, naargelang de beschouwde uitrustingselementen. Op kaart verschijnen er interessante verschillen tussen deze indicatoren en daarom loont het de moeite om elke indicator afzonderlijk te beschouwen. Het gaat om volgende kaarten:

- woningen zonder basiscomfort
- woningen met privé-toilet
- woningen met badkamer
- woningen met centrale verwarming

Hoe ouder de woningen hoe lager het comfort, tenzij ze gerenoveerd werden. Mettertijd zijn de comfortnormen verbeterd en de verschillen in comfort tussen de sociale klassen eveneens verkleind. De verschillende indicatoren van de basisuitrusting van de woningen zullen dus op kaart grotendeels samenvallen met het bouwjaar van de woningen. De grootste trendbreuk op dat vlak wordt na de Tweede Wereldoorlog verwezenlijkt. Daarom wordt de volgende kaart beschouwd:

- woningen gebouwd vóór 1945

Tenslotte worden nog de woninggrootte en de bewoningstitel met de volgende kaarten geïllustreerd:

- oppervlakte van de woningen
- huurappartementen

De kenmerken van de Brusselse woningmarkt hebben duidelijk te maken met de omvang van de suburbanisatie te Brussel. Ten gevolge van de suburbanisatie werd een probleem van woningnood vermeden en konden belangrijke investeringen in de bouw van sociale woningen worden uitgesteld. Maar tegelijkertijd rees een probleem van kwaliteit van de woningen. Een deel van de openbare middelen zijn afgewend ten voordele van eigendomsverwerving in de stadsrand terwijl het voor de renovatie van de stadscentra had moeten gebruikt worden (Kesteloot e.a., 1998). Onderzoek over de woontoestand in de jaren zestig en zeventig heeft aangetoond dat meer dan de helft van de woningen (53 % in 1972) niet aangepast of ongezond waren in Brussel. In België hebben de beleidsmaatregelen bovendien als gevolg dat de eigenaars tegenover de huurders bevoordeeld worden en dat de overheidstussenkomst op de huurmarkt heel beperkt blijft.

Naargelang hun inkomen hebben de huishoudens toegang tot welbepaalde sectoren van de huisvestingsmarkt. Een eerste essentiële indeling van deze huisvestingsmarkt als gevolg van deze inkomensverschillen is het bestaan van een koop- en een huursector. Kopen veronderstelt inderdaad een groter inkomen, ofwel om het nodige kapitaal te verzamelen, ofwel om de interesten op een lening bovenop de eigenlijke kost van de woning te betalen. Dit fundamenteel verschil wordt best weergegeven door huurwoningen en woningen bewoond door hun eigenaar van elkaar te onderscheiden.

Zowel de huursector als de koopsector kunnen verder onderverdeeld worden in submarkten, naargelang de overheidsinterventie. In de sociale huursector subsidieert de overheid de sociale huisvestingsmaatschappijen opdat die goedkope huurwoningen zouden kunnen aanbieden aan de lage inkomensgroepen. De toegang tot de sociale huurwoningen wordt bepaald door het inkomen van de huishoudens dat een bepaalde grens, afhankelijk van de gezinsgrootte, niet mag overschrijden. Maar in de praktijk blijkt dat een aanzienlijk gedeelte van de gezinnen die daarvoor in aanmerking komen, toch niet in een sociale woning terecht kunnen. De omvang van de sociale huursector is duidelijk veel te beperkt om aan de behoefte te voldoen. Daarnaast is de huurprijs van een sociale woning dikwijls te hoog voor de laagste inkomens omdat hij gekoppeld blijft aan de bouwkosten van de woning.

Gezinnen met een te laag inkomen voor eigendomsverwerving en die geen toegang vinden tot de sociale huursector komen terecht in wat we de residuele huursector noemen. De term residueel slaat in de eerste plaats op het feit dat de inwoners die op dit segment van de markt aanspraak doen, weggeselecteerd zijn uit alle andere marktsegmenten. De term slaat ook op het feit dat het om oude woningen gaat, die reeds lang afbetaald zijn, en waarvan de gebruikswaarde niet meer in verhouding staat tot de opbrengst ervan.

Er bestaat ook een residuele sector bij de koopwoningen. De vergrijzing van de bevolking en de toegang tot eigendom via erfenis hebben ervoor gezorgd dat bewoners eigenaar worden van een woning zonder dat hun inkomen hen in staat stelt om ze op een behoorlijke wijze te onderhouden of te vernieuwen. De laatste tijd is het fenomeen van noodkopers opgekomen: bewoners die minder betalen voor het kopen dan voor het huren van een

krotwoning en dan eveneens zonder middelen staan om hun eigendom op te knappen. Het gaat hier maar om een beperkt aandeel van de woningmarkt (in Brussel mogen we dit maximaal op enkele tienduizenden woningen schatten).

De residuele huursector – het segment van de woningmarkt met kwalitatief de slechtste woningen waarin huishoudens terechtkomen met een te laag inkomen voor alle andere segmenten van de woningmarkt - is vooral aanwezig in de 19de-eeuwse buurten rond het historische stadscentrum. Deze buurten werden het eerst door Belgen verlaten en door arbeidsmigranten bevolkt. Die vestigden er zich omdat er nergens anders in Brussel goedkope woningen beschikbaar waren, maar ook omdat die buurten rond de aankomstplaatsen van de migranten (destijds de stations) en bij de mogelijke tewerkstellingsplaatsen gelegen waren. De voornaamste redenen waarom zij doorheen de jaren zestig en zeventig in deze buurten zijn gebleven, zijn hun lage inkomens maar eveneens de mythe van de terugkeer die door de eerste generatie in leven werd gehouden en waardoor de migranten geld spaarden en het naar hun thuisland opstuurden in plaats van het in betere huisvesting te investeren.

Met de tweede en de derde generatie is die mythe verdwenen; men had dus kunnen verwachten dat de migranten zich over de stad zouden verspreiden. Dit is niet gebeurd. Integendeel, de crisis heeft het bestaan van migrantenbuurten nog versterkt. Welke processen helpen dit verklaren? Ten eerste heeft de crisis in de jaren tachtig het proces van suburbanisatie vertraagd; daardoor bleven huishoudens van de middenklasse in de huursector. Ten tweede hebben jonge gegoede huishoudens er de voorkeur aan gegeven om in Brussel een woning te kopen en te renoveren, eerder dan in de rand te gaan bouwen - hoofdzakelijk om de vervoerskosten te drukken. Hierdoor is het woningbestand in de residuele sector verminderd, juist op het ogenblik dat de vraag toenam door de komst van de tweede generatie op de woningmarkt. De migrantenconcentraties in deze buurten zijn dan ook gebleven. Naarmate de crisis de toegang tot de arbeidsmarkt bemoeilijkte en de bestaanszekerheid ondermijnde, hebben de migranten er eigen, etnische voorzieningen en ondernemingen gevestigd die beantwoorden aan een tweevoudige strategie: de investeerders ontsnappen aan de werkloosheid en de klanten vinden er een ruim en goedkoop aanbod. Zij hebben ook overlevingsstrategieën en gemeenschappelijke plantrekkerij ontwikkeld die op sterke sociale netwerken steunt en die hen nog meer aan hun buurt binden.

Dit fenomeen wordt duidelijk geïllustreerd door het groeiende aantal eigenaar-bewoners onder de betrokken vreemdelingen in deze buurten. Bepaalde eigenaars zijn eerst 'noodkopers' geweest, die wel verplicht waren een vervallen huis aan te kopen omdat zij de stijgende huurprijzen niet langer konden betalen. In hun nieuwe woning genieten zij weliswaar niet van een beter comfort (om die te renoveren is geld nodig), maar zij verwerven een relatieve woonzekerheid en de waarborg dat zij in hun buurt kunnen blijven leven. Dit effect is het sterkst in Schaarbeek.

Steeds meer buitenlandse eigenaars zorgen zelf voor de (minimaal) nodige renovatie en verhuren de meest rendabele delen van hun woning. Deze ontwikkeling raakte in een stroomversnelling via de speculatiegolf die tussen 1988 en 1992 de kantoren en de woningen trof en de woonprijzen verdubbelde. Op die manier werden de huurprijzen in deze buurten, nochtans de laagste van het Brussels Gewest, een oorzaak van verarming; ze eisen

een steeds groter deel van het beperkte gezinsbudget op. De sociale woningen zijn de enige die theoretisch toegankelijk zijn, vermits de huur er berekend wordt in functie van het gezinsinkomen. Maar in verhouding tot de potentiële vraag zijn er te weinig sociale woningen in die buurten, waar de vervangingsinkomens en de kinderbijslag vaak de enige inkomensbronnen van de huishoudens vormen. Bovendien bestaat er een tendens om deze woningen veeleer op basis van politiek cliëntelistische criteria toe te kennen, dan wel in functie van de werkelijke behoeften. Onlangs hebben de Brusselse maatschappijen zelfs de toelating gekregen om de helft van de vrije woningen buiten de reglementaire criteria toe te kennen. Omdat de buitenlanders geen stemrecht hebben, worden zij benadeeld, evenals de huishoudens waarvan het inkomen niet hoog en vast genoeg is om een regelmatige betaling van de huur te waarborgen (Kesteloot, Mistiaen, Decroly, 1998).

De crisis en de woningmarktmechanismen hebben een polarisatie binnen de centrumgemeenten veroorzaakt. In de meeste gevallen kan een arm gedeelte worden onderscheiden, dat samenvalt met de voor de Eerste Wereldoorlog verstedelijkte zone dicht bij het centrum, en een rijk gedeelte dat in de tussenoorlogse periode of zelfs erna is bebouwd. De gemeenten Sint-Joost en Sint-Gillis liggen geheel in de vooroorlogse gordel.

De scheidingslijn binnen de gemeenten heeft ook een politieke dimensie. De buitenlanders die in België vooralsnog ook na het jaar 2000 geen politieke rechten zullen hebben, worden aan hun lot overgelaten in de arme buurten van het centrum terwijl de plaatselijke verkozenen meestal in de rijke gedeeltes wonen, aan de rand van de gemeente, zoals hun kiezers trouwens. Daarin ligt de oorsprong van de verwaarlozing en het verval waarvan de arme sikkels al lang het slachtoffer is.

Traditioneel wordt de huisvesting beschouwd als één van de ruimtelijke vertalingen van de sociale ongelijkheden; vandaag draagt zij ook bij tot toenemende bestaansonzekerheid en verarming. De stijging van de prijzen van de residentiële immobiliënmarkt op het einde van de jaren tachtig werd niet gevolgd door een overeenkomstige stijging van de lonen en sociale uitkeringen. Het gevolg is dat het meest kwetsbare deel van de bevolking in het huidige aanbod geen antwoord vindt voor haar behoeften. In de huidige toestand hebben de gezinnen de keuze tussen het verhogen van de woonuitgaven of aanpassing van het woongedrag. De gevolgen zijn gekend; huurders die tot over hun oren in de schulden zitten, frequente verhuizingen, opgesloten zijn in de eigen woning en buurt, onderconsumptie van huisvesting (Vranken e.a., 1998, p. 89).

Woningen zonder basiscomfort (kaart 16)

Deze kaart toont het aandeel woningen zonder klein comfort ten opzichte van het totaal aantal woningen. Klein comfort staat voor het hedendaagse basiscomfort. Het betekent de aanwezigheid van stromend water, privé-toilet en badkamer of stortbad. De kaart toont dus de spreiding van de woningen waar minstens één van deze comfortelementen ontbreekt. Meestal is de badkamer of het stortbad het ontbrekend element. In Brussel missen gemiddeld 15 % van de woningen het basiscomfort. De scores van de buurten variëren van 0 % tot meer dan 50 %.

Slechtere woningen komen voor in het westelijk deel van de 19de-eeuwse gordel (de sikkel), in de industrie-as, in vroegere dorpskernen (Neerpede en Haren hebben niet-stedelijke woonvormen bewaard), in het noordelijk gedeelte van Elsene en langs de Waterlose steenweg. Er zijn bovendien enkele buurten waar de renovatie het comfort van de woningen merkbaar heeft verbeterd; bijvoorbeeld in de Noordwijk (21004D600, D610 en D672), de Marollen (21004A04-) of Brunfautwijk (210012A02-), of waar het comfort hoger is dan in de omliggende buurten dankzij sociale woningbouw (Albert I buurt en de Grondelstraat in Anderlecht: B31 en B332). Maar ook het tegengestelde gebeurt; bijvoorbeeld Goede Lucht (21001C71-), het Rad (21001A34-) en Gemeentelijk Stadion in Elsene (21009A34-).

Omwille van de groepsbouw, die zelf ingevoerd werd om de productiekosten van de woningen zo laag mogelijk te houden, zijn sociale woningbuurten, dikwijls opvallend op de kaarten van de woningkenmerken. Gaat het om tussenoorlogse bouwprojecten, die doorgaans buiten de toenmalige stad zijn gebouwd om goedkope gronden maar ook om de 19de-eeuwse stedelijke kwalen te vermijden, dan zijn de kenmerken meestal negatief in vergelijking met de omringende buurten. Recentere projecten in de stad, die samenhangen met de bestrijding van de krotwoningen sinds 1953 en met stadsvernieuwingsoperaties sinds het begin van de jaren 70, vallen omgekeerd op door betere kenmerken dan de omringende centraalstedelijke zone.

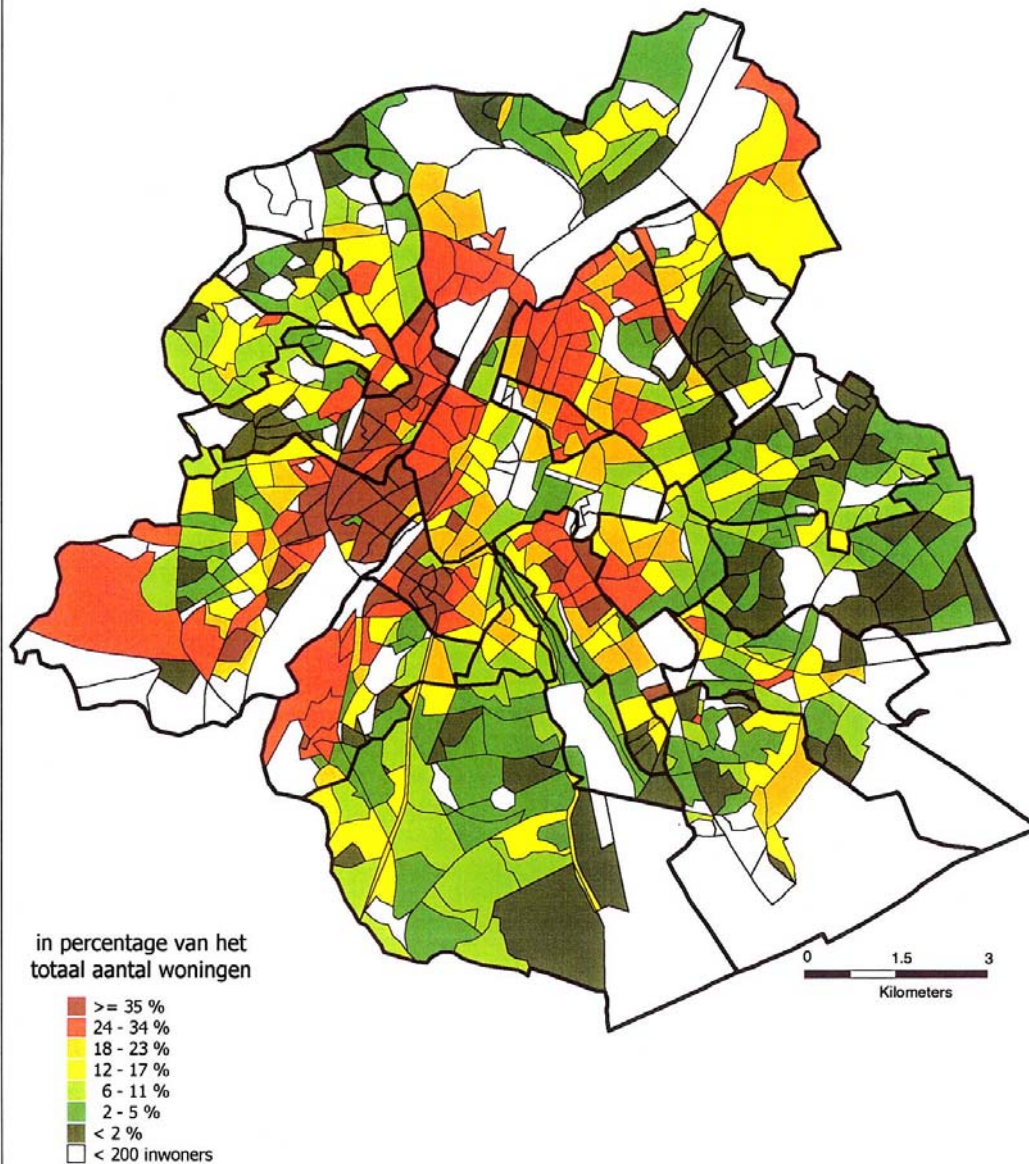
Aan het andere uiteinde van de woningmarkt vindt men de naoorlogse alleenstaande eensgezinswoningen, die voor het grootste deel behoren tot de koopmarkt. Met de internationalisatie van Brussel neemt het aantal huurwoningen voor tijdelijke kaderleden van buitenlandse instellingen en ondernemingen waarschijnlijk toe. Deze betere woningen vindt men in de buitenste gordel van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en erbuiten.

Tabel 14: comfort van de woningen, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Volkstelling 1991.

Comfort	woningen	%
groot comfort	135904	35.0
middelmatig comfort	120 655	31.1
klein comfort	70 758	18.2
zonder comfort	60 946	15.7
Totaal	388 263	100
onbekend	6 205	1.6
Algemeen totaal	394 468	100

Kaart 16: Woningen zonder basiscomfort

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

gemiddelde score per buurt: 14,9 %
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 15,7 %

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

Woningen met privé-toilet (kaart 17)

De kaart meet het aantal woningen die over een eigen toilet met waterspoeling beschikken. Tot op heden bestaan in steden woongebouwen met een gemeenschappelijk toilet voor verschillende wooneenheden. Dit is het geval in vroegere arbeiderswoningen ("quartiers") die dikwijls hetzelfde uiterlijk vertonen als eengezinswoningen, maar binnenin in kleine appartementen met summiere uitrusting ingedeeld waren, maar ook in vroegere ééngezinshuizen die later per verdieping opgedeeld werden in afzonderlijke appartementen.

94 % van de woningen heeft een privé-toilet. In 35 buurten zijn alle woningen ermee uitgerust, maar er zijn nog enkele buurten met minder dan acht woningen op tien met privé-toilet. Per definitie beschikken woningen zonder privé-toilet ook niet over het basiscomfort. Maar omdat stromend water en badkamer of stortbad eveneens het basiscomfort bepalen, zijn er minder woningen zonder privé-toilet, dan woningen zonder klein comfort. In 1981 was slechts 89,7 % van de woningen uitgerust met een privé-toilet.

Tabel 15: Uitrusting van de woningen, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Volkstelling 1991.

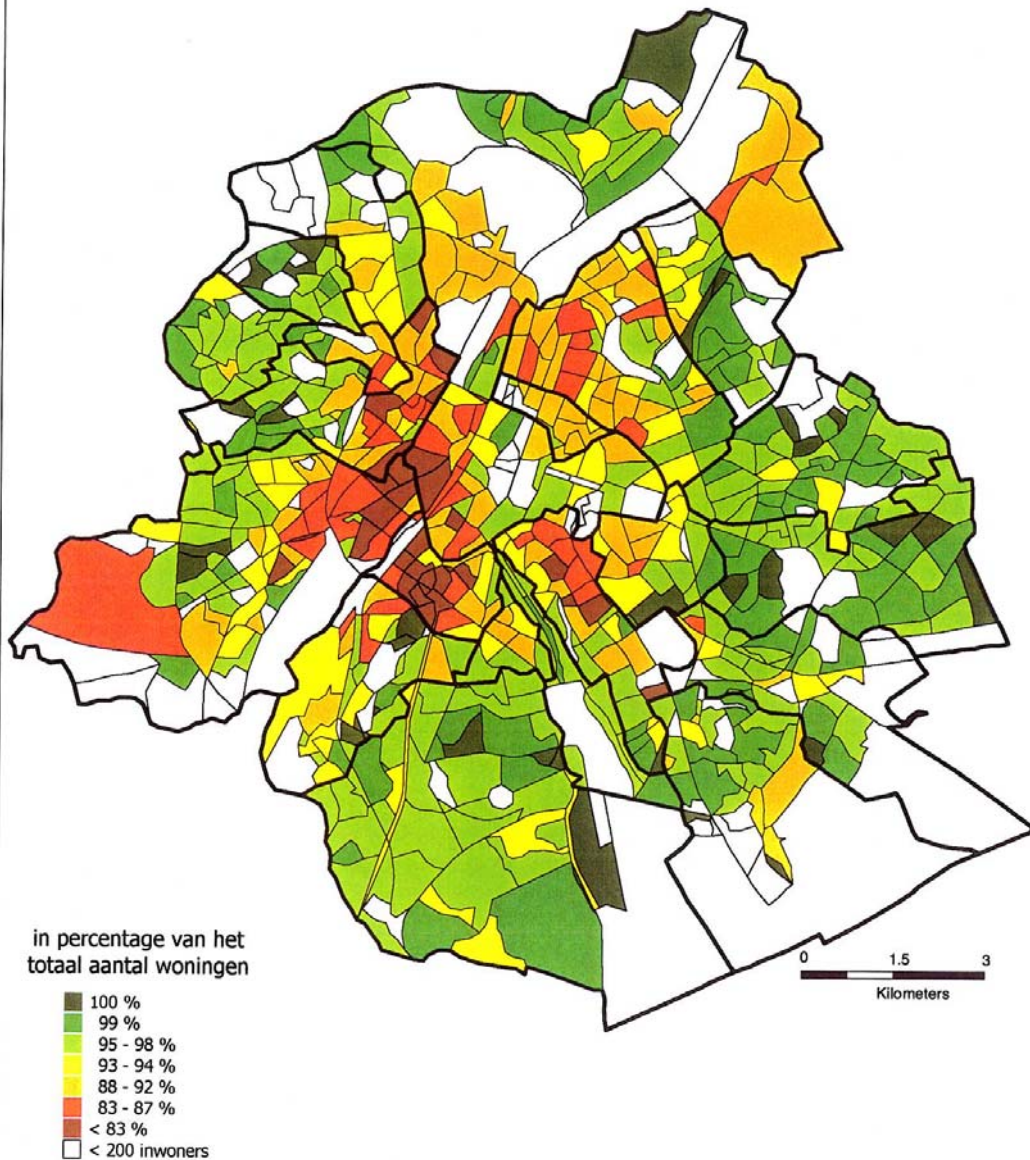
	totaal	%
stromend water binnen de woning	393 604	99.8
privé-toilet	370 662	94.0
badkamer of stortbad	336 322	85.3
centrale verwarming	273 308	69.3
afvoersysteem voor afvalwater	393 180	99.7
totaal aantal woningen	394	100.

De ruimtelijke spreiding van de woningen met privé-toilet geeft logischerwijze het spiegelbeeld van de spreiding van de woningen zonder basiscomfort. De belangrijkste concentraties van woningen zonder privé-toilet komen voor in Kuregem, Sint-Gillis en Elsene.

In de buurt Blaesstraat (A71-) in de Marollen heeft slechts 65 % van de woningen een privé-toilet, wat het minimum is. In deze buurt beschikken slechts 39 % van de woningen over centrale verwarming en 53 % over een badkamer of stortbad.

Kaart 17: Woningen met privé-toilet

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

gemiddelde score per buurt: 93,9 %
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 94,0 %

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

Woningen met badkamer (kaart 18)

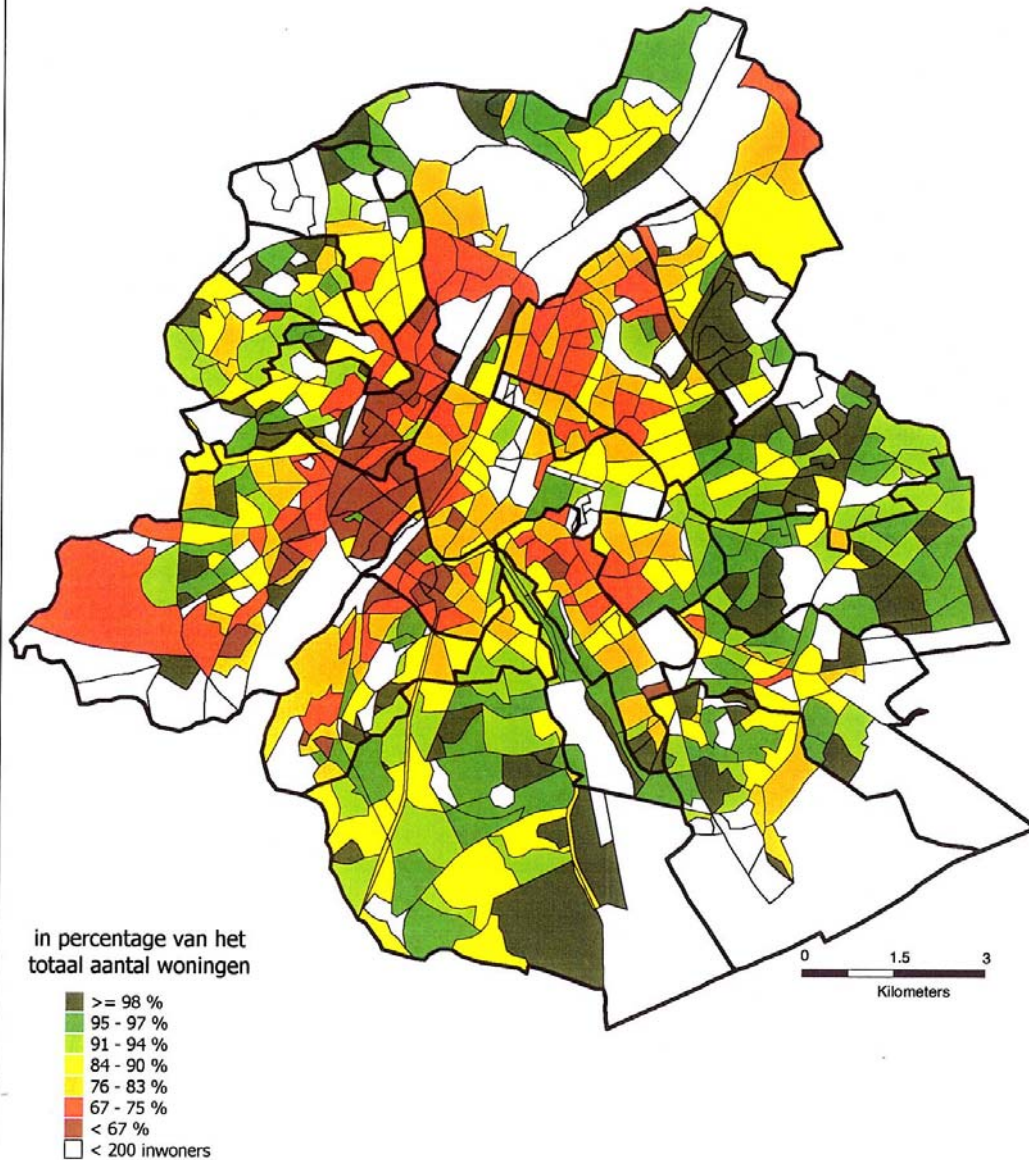
De kaart toont het aandeel woningen met badkamer of ingericht stortbad ten opzichte van het totaal aantal woningen. Ook dit comfortelement maakt deel uit van het basiscomfort. De gelijkenis met de kaart van de woningen zonder klein comfort is dus heel sterk. 85,3 % van de woningen in Brussel beschikken over een badkamer of stortbad (tegenover 76 % in 1981). Maar in sommige buurten is dit amper de helft van de woningen: 41 % in Gemeentelijk stadion in Elsene (A34-) en 50 % in Guido Gezellestraat in Schaarbeek (A21-). In beide buurten werden sociale woningen gebouwd vanaf de tussenoorlogse periode.

De afwezigheid van een badkamer is gekoppeld aan de 19de-eeuwse comfortnormen van arbeiders. Niet overal was renovatie toereikend om aan de huidige basiscomfortnormen te voldoen. Dit verklaart waarom er nog gemeenschappelijke doucheruimten in de stad aanwezig zijn, bijvoorbeeld langsheen de Ransfortstraat (A03-) in Molenbeek.

In slechts vier buurten zijn alle woningen uitgerust met een badkamer of stortbad.

Kaart 18: Woningen met badkamer

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

gemiddelde score per buurt: 85,5 %
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 85,3 %

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

Woningen met centrale verwarming (kaart 19)

De kaart geeft het aantal woningen uitgerust met centrale verwarming ten opzichte van het totaal aantal woningen. Dit comfortelement maakt geen deel uit van het basiscomfort, maar is in de naoorlogse woningen een vanzelfsprekende uitrusting geworden. Toch vindt men ook in recente of gerenoveerde appartementen in de minder welstellende buurten of sociale woonwijken nog steeds individuele verwarmingstoestellen. Sinds de gestegen energieprijzen en de toename van de bestaansonzekerheid hopen de inwoners daarmee hun verwarmingskosten beter in bedwang te houden. In Brussel hebben gemiddeld 69 % van de woningen een centrale verwarming. De waarden per buurt schommelen echter van 17 (Kanaal-Noord in Molenbeek) tot 99 % (8 buurten).

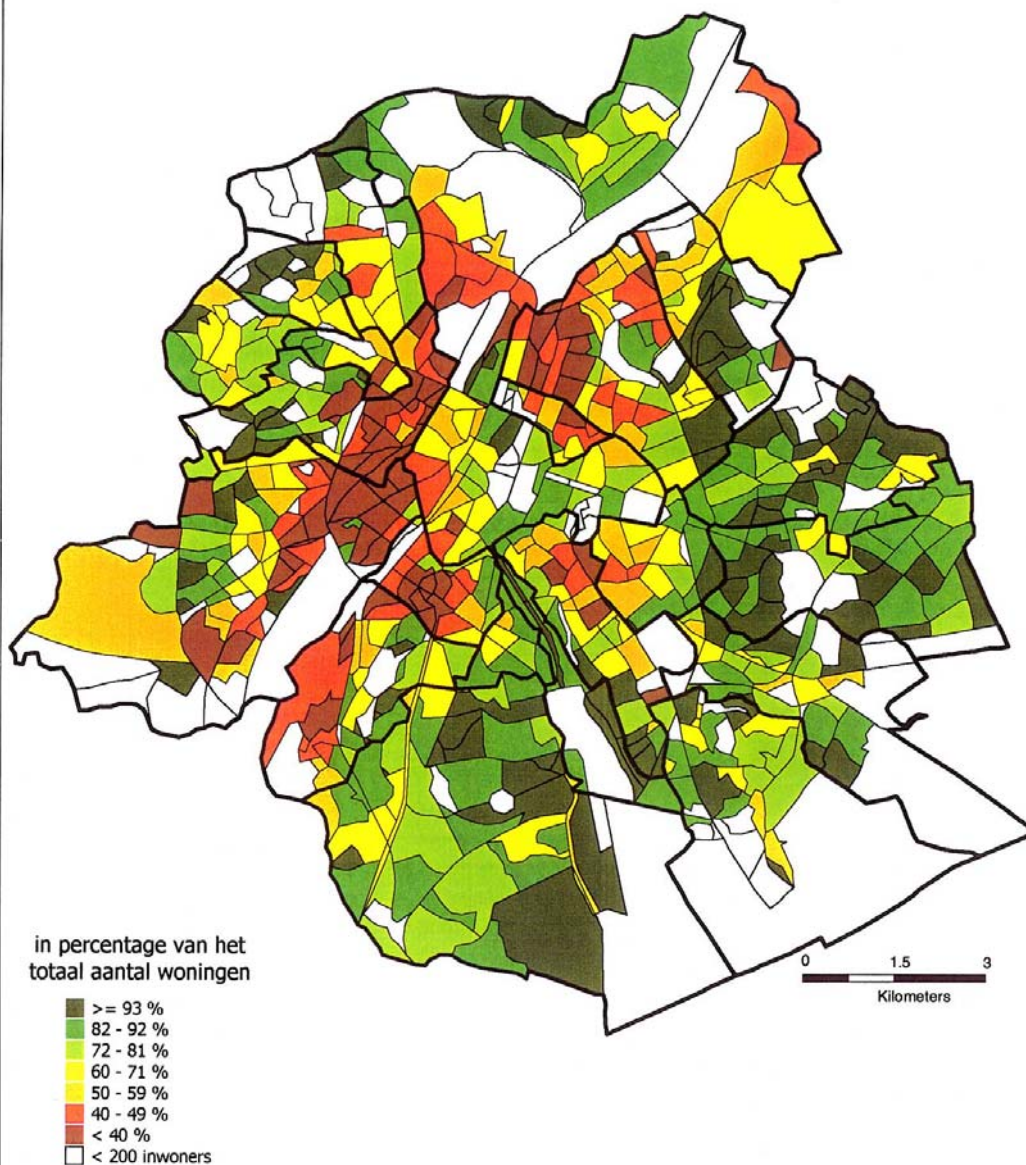
Centrale verwarming is gekoppeld aan het bouwjaar van de woningen (hoewel ze in de betere buurten reeds in de tussenoorlogse periode gebruikelijk was). Arbeidersbuurten zijn het minst uitgerust met centrale verwarming (meestal minder dan 45 % van de woningen). Dit geldt voor de westelijke helft van de Brusselse 19de-eeuwse gordel en de industrie-as.

De ruimtelijke spreiding lijkt sterk op de ruimtelijke spreiding van het ontbreken van basiscomfort. Opnieuw wijst de kaart op de homogene kenmerken van sociale woningbuurten, die contrasteren met de omliggende zones. Gibet in Evere (A25-) - van de maatschappij 'ieder zijn huis' - scoort opvallend laag. Meer dan drie vierde van de woningen in deze buurt wordt verwarmd met aardgas of leidinggas. Hetzelfde geldt voor de sociale woningen Moortebeek (A82-) en Goede Lucht (C71-) te Anderlecht.

Het omgekeerde contrast vindt men in de Noordwijk (21004D600, D610 en D672), Albert I buurt en de Grondelstraat in Anderlecht (B31 en B332), Fontainas en Guldenvlieslaan in Sint-Gillis (A211 en A51-).

Kaart 19: Woningen met centrale verwarming

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

gemiddelde score per buurt: 70,3 %
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 69,3 %

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

Woningen gebouwd vóór 1945 (kaart 20)

De kaart geeft het aandeel woningen gebouwd vóór 1945 ten opzichte van het totaal aantal woningen. De zeer oude woningen - van vóór 1919 - bevinden zich hoofdzakelijk in het hart van de stad; in de vijfhoek en in de oude dorpskernen errond (Sint-Joost-ten-Node, Etterbeek, Elsene, Sint-Gillis). Het percentage woningen van vóór 1919 werd waarschijnlijk onderschat. Voor nagenoeg een kwart van de woningen is het bouwjaar onbekend en hoe ouder de woning, hoe groter de kans dat dit het geval is. Bovendien domineren in deze woningen de huurders die doorgaans minder goed ingelicht zijn over dit soort kenmerken van hun woning. Buurten met een groot aandeel woningen gebouwd tussen 1919 en 1945 vormen een ring rond de oude 19de-eeuwse gordel, terwijl de woningen gebouwd na 1945 voorkomen in de buitenste ring van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en erbuiten.

Dit concentrisch patroon wordt door drie verschijnselen verstoord. Ten eerste door de zones langs belangrijke verkeersassen waar de stadsuitbreiding sneller gebeurde en de woningen dus ouder zijn dan verwacht; hetzelfde komt voor in de oude dorpskernen buiten de 19de-eeuwse gordel. Tensloot is het aandeel oude woningen in sommige buurten lager dan verwacht ten gevolge van stadsvernieuwingsprojecten (de platgeslagen Noordwijk, stadsvernieuwing in de Marollen, de Louizalaan, Brunfaut- en Ransfortwijk in Molenbeek, ...). Gemiddeld is 43 % van het woningbestand vóór de Tweede Wereldoorlog gebouwd. Heel wat nieuwe buurten hebben helemaal geen oude woningen, terwijl de oudste buurten toch nog minstens 8 % naoorlogse woningen tellen te gevolge van slopen en nieuwbouw.

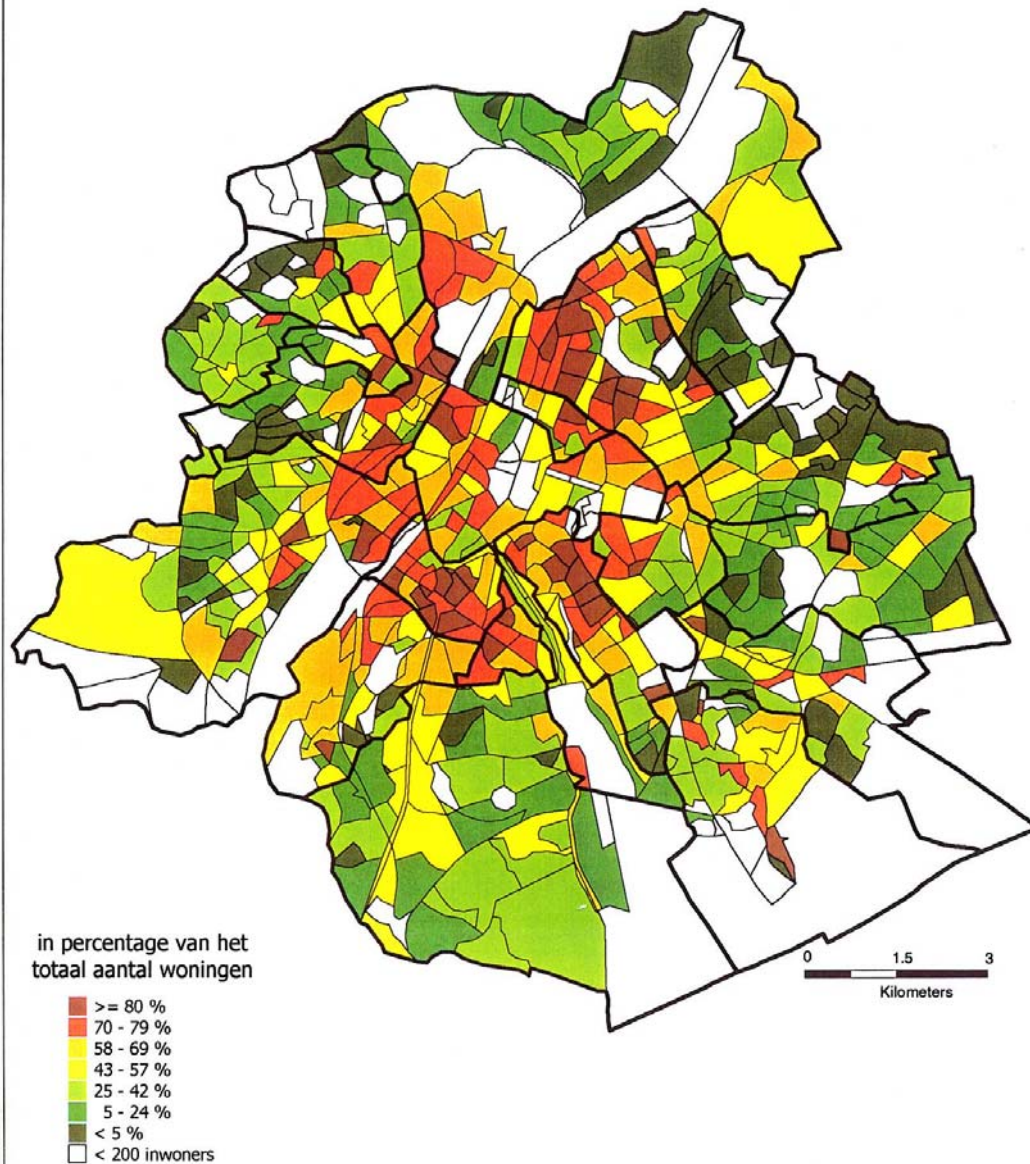
Tabel 16: ouderdom van de woningen, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Volkstelling 1991.

bouwjaar	aantal	%
voor 1919	52 444	17.5
1919-1945	73 548	24.6
1946-1961	80 488	26.9
1962-1970	42 762	14.3
1971-1980	39 056	13.0
1981-1985	6 690	2.2
1986-1991	4 434	1.5
totaal particuliere woningen	299 422	100.0
bouwjaar onbekend	95 046	24.1
verbouwingen sinds 1981	21 021	5.3
Algemeen totaal	394 468	100.0

Oudere woningen, tenzij ze gerenoveerd werden, weerspiegelen nog zeer duidelijk de comfortnormen van de periode waarin ze gebouwd werden. Naargelang het om arbeiders- dan wel burgerhuizen gaat, zijn deze comfortnormen trouwens verschillend. Deze kaart geeft dus één van de sleutels om de verschillen in kwaliteit van het wonen binnen Brussel te begrijpen. De gebieden met overwegend oude woningen zijn veel uitgebreider dan deze met een relatief groot aandeel woningen zonder basiscomfort. De oude buurten met comfort zijn deze waar renovatie van de bestaande woningen plaatsvond of oude rijke buurten, waar de comfortnormen in de bouwperiode een stuk hoger lagen dan in de andere buurten (de oostelijke helft van de Brusselse 19de-eeuwse gordel is een voorbeeld van hogere comfortnormen).

Kaart 20: Woningen gebouwd voor 1945

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

gemiddelde score per buurt: 43,3 %
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 42,1 %

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

Gemiddelde oppervlakte per woning (kaart 21)

De kaart geeft de gemiddelde totale oppervlakte van de woningen voor elke statistische buurt in 1991. Het gaat om de bewoonbare oppervlakte, met name de oppervlakte van de leefkamers, slaapkamers en keuken. Badkamer, hall, gang, kelder en zolder worden niet meegerekend. De oppervlakte moet door ieder huishouden zelf gemeten worden, wat de nauwkeurigheid wel in vraag stelt. Niettemin zijn de resultaten betrouwbaar wanneer met de gemiddelde waarden per buurt gewerkt wordt en vooral de buurten onderling vergeleken worden. Kleine woningen leiden gemakkelijk tot overbezetting, zeker als men ermee rekening houdt dat deze meer voorkomen in de steden, waar ook de grote migrantengezinnen leven. De gemiddelde oppervlakte per bewoner bedraagt 34,5 m² terwijl de gemiddelde woonoppervlakte van de woningen per buurt in Brussel gemiddeld 75 m² bedraagt. De waarden schommelen van 48 (de studentenhuisvesting aan de medische faculteit van de UCL) tot 125 m² (Putdaal in Sint-Pieters-Woluwe).

Het aantal getelde woningen in Brussel is tussen 1981 en 1991 met 59 000 afgenomen, terwijl in realiteit het aantal woningen met 6313 steeg (Tabel 17). In Vlaanderen steeg het aantal woningen daarentegen met 180 000 en in Wallonië met 27 000 (Goossens e.a., 1997, p.21-22).

Tabel 17: Evolutie van het aantal woningen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Brussels Hoofdstedelijk Gewest	1981	1991
Aantal woningen	453 674	394 468
mobiele	89	118
niet-ingevoerd	15	65 505
totaal	453 778	460 091

bron: Goossens e.a., 1997, p.26

Het aantal woningen met minder dan 5 woonvertrekken nam toe tussen 1981 en 1991. Hert het nieuw gebouwde woningpark telt wel 80 % woningen met weinig vertrekken. Complementair is het aandeel woningen met 5 of meer vertrekken gedaald van 60 % naar minder dan 40% (Goossens e.a., 1997, p.24-25).

Het aandeel woningen kleiner dan 55 m² was relatief belangrijk in 1981 en omvatte zelfs meer woningen dan de middencategorie, nl. 55-84 m². Dit aandeel bleef ook ongeveer status quo, terwijl de middencategorie een terugval kende naar 30 %. Het aandeel woningen met een oppervlakte van 85 m² of meer nam toe van 24,4 % in 1981 naar 32,6 % in 1991, maar blijft daarmee ver onder het Belgische gemiddelde (46,6 %). (Goossens e.a., 1997, p.25).

Toch daalde tussen 1981 en 1991 de gemiddelde woonoppervlakte per bewoner in de meeste buurten van de arme sikkels, wat erop wijst dat de overbevolking er toeneemt.

Tabel 18: oppervlakte van de woning, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Volkstelling 1981 en 1991.

Oppervlakte	1981			1991		
	Aantal woningen	%	% cumulatief	Aantal woningen	%	% cumulatief
minder dan 35 m ²	45 203	11.7	11.7	39 817	10.1	10.1
35-44	41 880	10.9	22.6	41 778	10.6	20.7
45-54	61 720	16.0	38.6	67 040	17.0	37.7
55-64	64 003	16.6	55.2	41 492	10.5	48.2
65-84	79 158	20.5	75.7	77 580	19.7	67.9
85-104	46 001	11.9	87.7	58 997	15.0	82.9
105-124	19 128	5.0	92.6	37 669	9.5	92.4
125 en meer	28 455	7.4	100.0	30 095	7.6	100.0
oppervlakte	68 126			-		
totaal particuliere	453674			394 468	100	

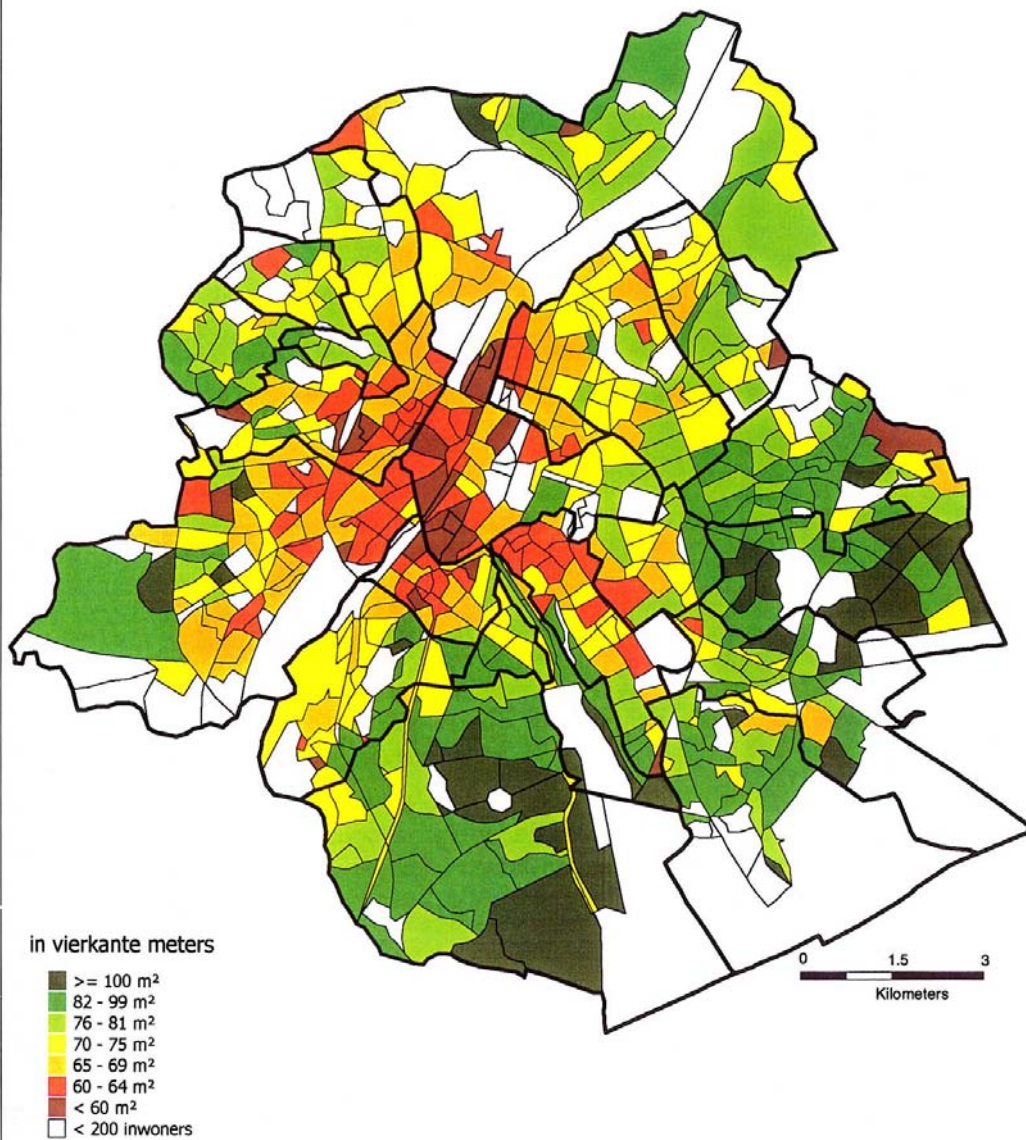
De kaart toont dat de laagste gemiddelde oppervlakte per woning (minder dan 60 m²) voorkomt in de oude binnenstad en de 19de-eeuwse gordel, vooral in de uitgesproken arbeidersbuurten. Zij weerspiegelen het inkomenspeil en de woonomstandigheden van de toenmalige arbeiders. Hun plaats in de stad en hun rol op de stedelijke arbeidsmarkt is sinds de jaren zestig grotendeels overgenomen door de migranten.

De 19de-eeuwse arbeidersbuurten bestaan uit zeer kleine woningen in de impasses, of de kleine appartementen of arbeiderskamers in de grote woonblokken van 2 à 5 verdiepingen. Vandaag zijn ze weliswaar minder dicht bewoond en wat beter uitgerust. Daarnaast zijn soms ook vroegere herenhuizen nu opgedeeld in kleinere appartementen. Ze verkrijgen daardoor dezelfde functies en hetzelfde uitzicht als de nu nog bestaande quartiers.

De laagste waarden vindt men terug in de migrantenbuurten en in de sociale woningwijken waar om de bouwkosten te drukken de woonoppervlakte nogal krap toegemeten wordt (bijvoorbeeld Modelwijk te Laken, Gibet in Evere). Er is maar één enkele sociale woningbuurt waar de gemiddelde bewoonbare oppervlakte boven het gewestgemiddelde ligt (buurt A721 Courtenslaan te Schaarbeek, waar het om sociale woningen gaat die overwegend verkocht werden).

Kaart 21: Gemiddelde oppervlakte per woning

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

gemiddelde score per buurt: 75 m^2
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 75 m^2

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

Huurappartementen (kaart 22)

De kaart toont het aandeel van de huurappartementen in het totaal aantal woningen. Met huur wordt bedoeld dat de woning door een eigenaar verhuurd wordt aan de inwoners (het beperkt aantal gratis ter beschikking gestelde woningen door familie of bedrijven hoort er dus niet bij). Met appartement wordt bedoeld dat er ten minste twee woningen in het betrokken gebouw zijn, met gemeenschappelijke toegang vanuit de straat (soms bestaat er hierover verwarring wanneer de huishoudens hun volkstellingsformulier invullen en worden vooral in cités en sociale woonwijken twee aan twee of drie aan drie aaneengesloten woningen verward met appartementen). In de meeste studies wordt het aandeel eigenaar-bewoners of huurders genomen, onafgezien van het woningtype (éengezinshuis of appartement). Het vernauwen van de indicator tot de huurappartementen biedt het voordeel dat geen rekening gehouden wordt met de meestal betere woonomstandigheden in verhuurde éengezinshuizen (waaronder sociale woningen).

De privé-huursector vertegenwoordigt 53 % van het woningenbestand in Brussel en is er dus doorslaggevend: de eigenaar-bewoners bezetten in 1991 39 % van de woningen en de sociale huisvesting slechts 8 % (Kesteloot, De Decker, Manço, 1997).

Tabel 19: Woningtype en titel van de woning 1991, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Volkstelling 1991.

absoluut	eigenaar	huurder	onbekend	totaal
eengezinshuis	63 564	20 272	1 573	85 409
appartement	85 805	213 389	6 435	305 629
totaal	150 292	235 387	8 789	394 468
relatief	eigenaar	huurder	onbekend	totaal
eengezinshuis	16.1	5.1	0.4	21.7
appartement	21.8	54.1	1.6	77.5
totaal	38.1	59.7	2.2	100.0

Gemiddeld tellen de buurten in Brussel 53 % huurappartementen. Dit is zeer hoog. De hoogste waarden overschrijden de 90 %. In de meeste gevallen slaan deze uiterste waarden op sociale woonwijken met hoogbouw.

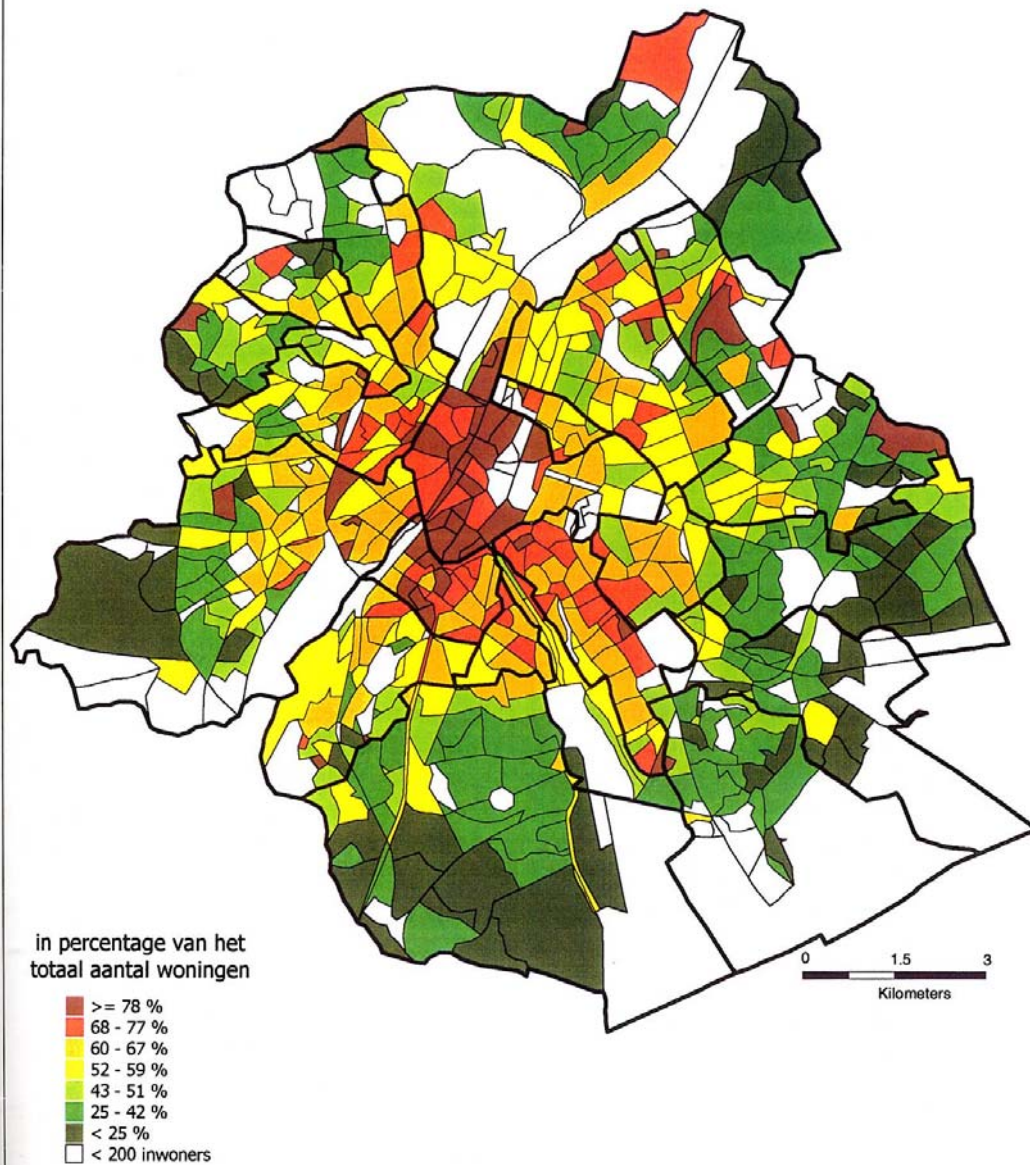
Een aanzienlijk deel van de gehuurde appartementen wordt tot de residuele huursector gerekend. Deze residuele huursector bevindt zich vooral in de eerste woongordel rond het centrum van Brussel, die sterk contrasteert met de volgende gordels, waar het aandeel huurappartementen vermindert ten voordele van koopwoningen.

In Elsene is het aandeel huurappartementen hoog omdat in dit gebied tussen het stadcentrum en de universiteit veel alleenstaanden wonen. Langsheen de Louisalaan wonen veel bejaarden, maar ook tijdelijke buitenlandse inwoners, nieuwe stedelijke vreemdelingen aangetrokken omwille van internationale functies in Brussel (Kesteloot e.a., 1998b).

Eigenaarswoningen zijn het meest aanwezig in het zuiden en zuidoosten. De groene ring (hoog aandeel eigenaars) wordt onderbroken door de eilanden die de sociale woningwijken, de oude dorpskernen en de invalswegen vormen.

Kaart 22: Huurappartementen

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

gemiddelde score per buurt: 52,6 %
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 54,1 %

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

UITRUSTING VAN DE HUISHOUDENS

In de telling wordt per woning naar het beschikken over een telefoonaansluiting en het bezit van vervoermiddelen gepeild. Deze elementen kunnen in het kader van deze studie beter beschouwd worden als uitrusting van het huishouden, eerder dan van de woning zelf. Telefoonbezit is niet alleen een aspect van het wooncomfort, maar ook een teken van sociale contactmogelijkheden. Huishoudens zonder telefoon zijn meer geïsoleerd en kunnen bij tegenslagen veel dieper in de armoede geraken dan deze die op een breed sociaal netwerk kunnen steunen. Een gelijkaardige redenering geldt bij autobezit. De dagelijkse mobiliteit die vandaag in onze maatschappij verwacht wordt, kan nagenoeg niet verwezenlijkt worden zonder de auto. Huishoudens zonder auto zijn dus beperkt in hun economisch en sociaal leven. Uiteraard spelen deze uitrustingselementen voor communicatie en transport in Brussel een minder grote rol in vergelijking met het platteland omdat de bereikbaarheid van vrienden, kennissen en voorzieningen groter is wegens de sterke ruimtelijke concentratie van bevolking en instellingen en de betrekkelijk sterke uitbouw van openbaar vervoer.

Huishoudens zonder auto (kaart 23)

De kaart geeft het aantal huishoudens die geen auto bezitten ten opzichte van het totaal aantal huishoudens. Gemiddeld leven 43 % van de huishoudens zonder auto in Brussel. De waarden per buurt schommelen tussen 8 en meer dan 70 %.

Tabel 20: autobezit van de huishoudens, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Volkstelling 1991.

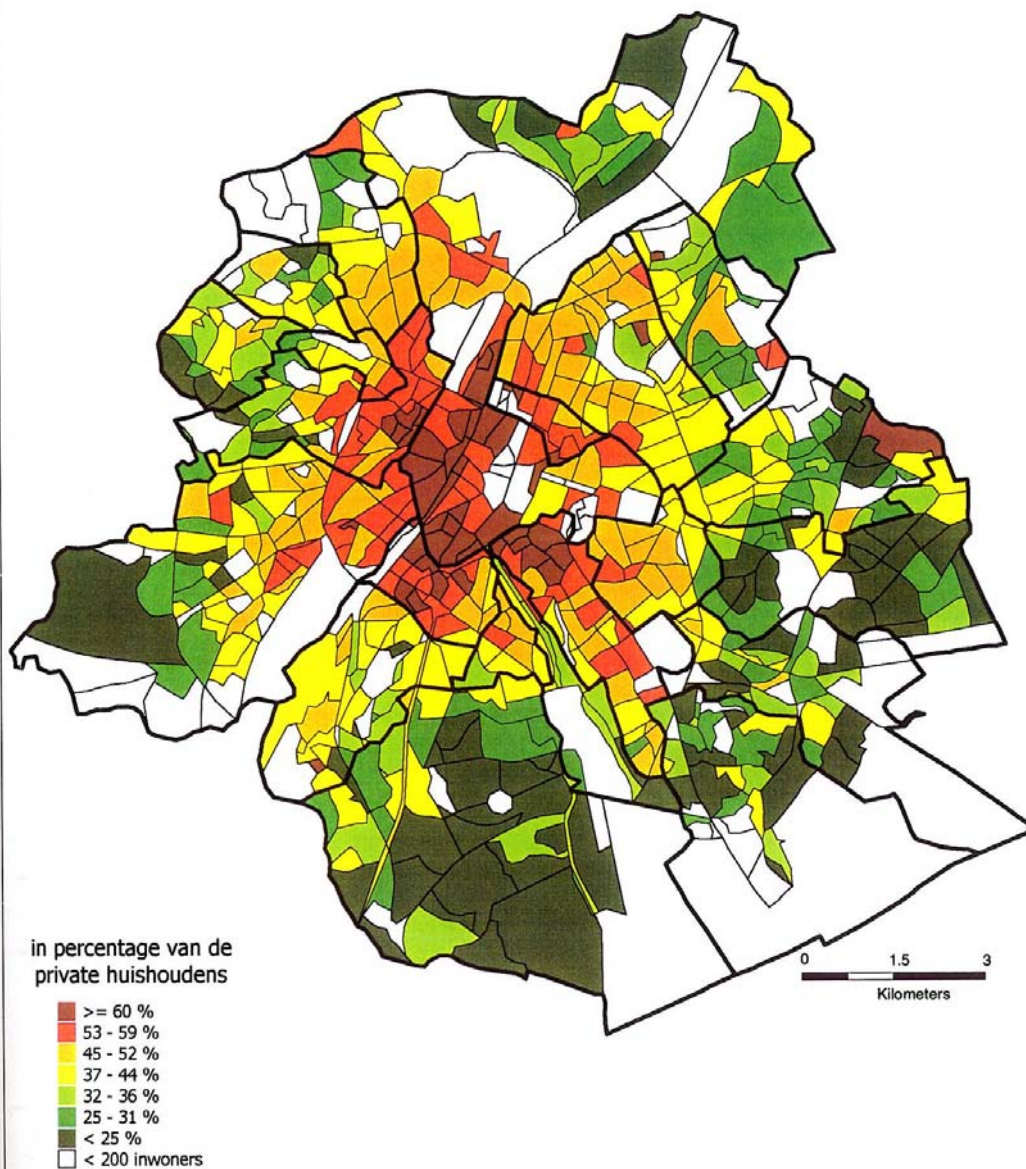
Autobezit	aantal huishoudens	%
geen auto	170 830	43.3
één auto	184 579	46.8
2 of meer auto's	39 059	9.9
totaal	394 468	100

De buurten met beperkt autobezit zijn in het centrum te vinden waar een groot deel van de werkgelegenheid, handel en diensten geconcentreerd is. Hier bevinden zich ook de belangrijkste knooppunten van het openbaar vervoer, wat het autobezit minder noodzakelijk maakt. Er leven ook meer alleenstaanden, die de financiële inspanning voor een individuele auto niet willen of kunnen opbrengen (omdat ze nog te jong zijn of omdat het om minder welstellende bejaarden gaat). In zeker mate kunnen de parkeerproblemen en de verkeersmoeilijkheden ook ontmoedigend werken. Toch valt het op dat niet de hele binnenstad even hoge scores vertoont, maar wel de arbeidersbuurten (in het westelijk halfroond van de Brusselse 19de-eeuwse gordel).

Het spreidingspatroon van de huishoudens zonder wagen toont duidelijk een concentrisch patroon wat het suburbanisatieproces mooi illustreert. Het patroon wordt enkel onderbroken door sociale woonwijken (Modelwijk in Laken, Gibet in Evere, Vorstse Haard, ...), de campus van de U.C.L. of in tegengestelde zin door de Louizalaan en enkele buurten aan de rand van stadsparken die een meer bemiddelde bevolking aantrekken (Brusilia in Schaarbeek, Koningin Marie-Henriette in Vorst).

Kaart 23: Huishoudens zonder auto

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

gemiddelde score per buurt: 41,6 %
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 43,3 %

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

Huishoudens met telefoonaansluiting (kaart 24)

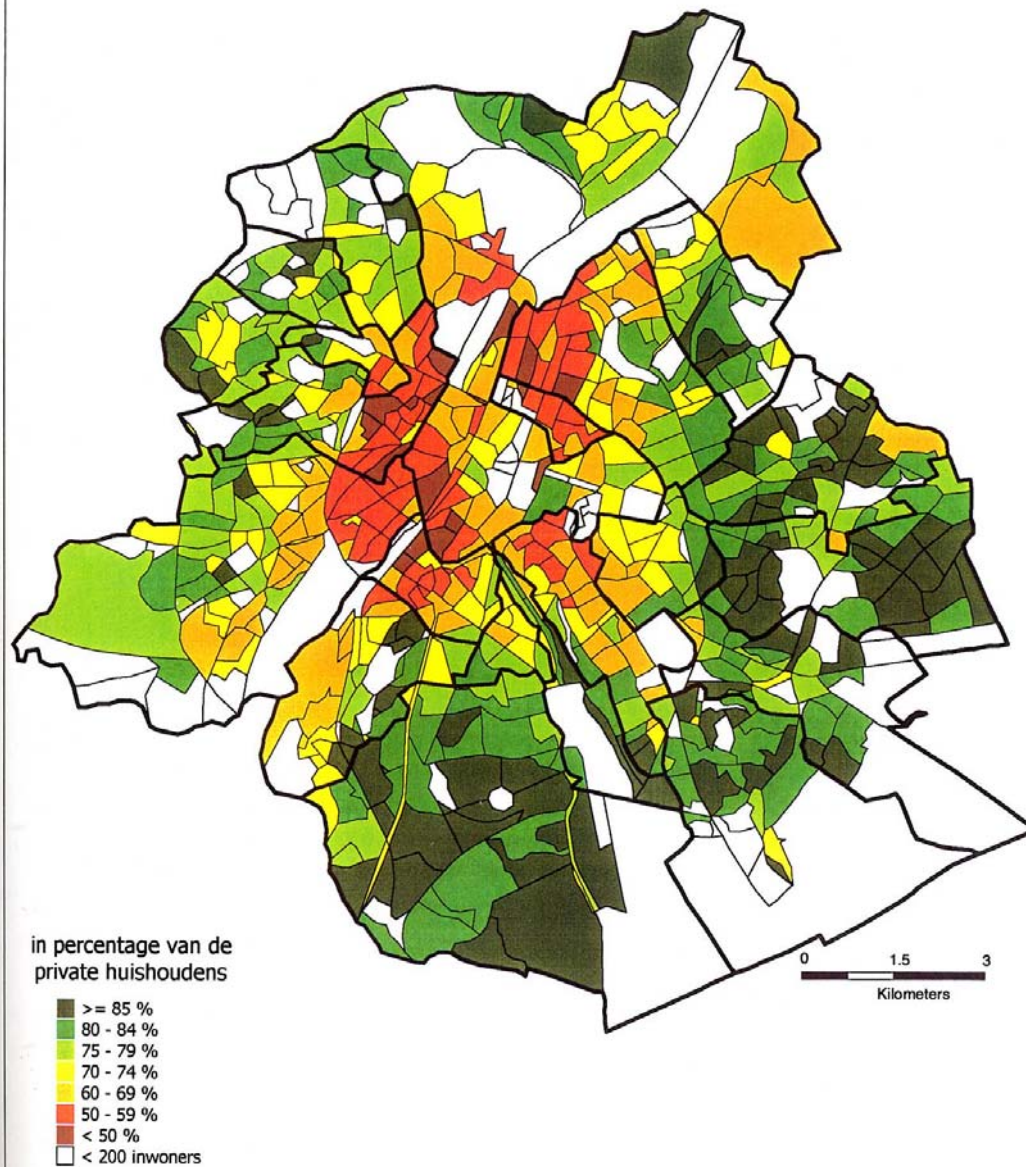
De kaart meet het aandeel van de huishoudens die een telefoonaansluiting hebben. Het gaat louter om de uitrusting van privé-woningen en staat los van enige economische functie of hoeveelheid telefoonverbindingen. Evenmin is het telefoongebruik gemeten. Gemiddeld hebben 73 % van de huishoudens zo'n aansluiting in Brussel, maar de cijfers variëren van 36 (Koopliedenstraat nabij het Noord) tot 91 % (Albertpark in Ganshoren en Sint-Paulus in Sint-Pieters-Woluwe).

Het spreidingspatroon is zeer vergelijkbaar met dat van de huishoudens met een wagen. De buurten met het laagste telefoonbezit zijn vooral in de arbeidersbuurten te vinden. Niet alleen de bevolkingsdichtheid maakt er het telefonisch communiceren in sommige gevallen minder onontbeerlijk. Openbare telefooncellen zijn er gemakkelijk bereikbaar en in de migrantenbuurten zijn er zelfs telefoonwinkels (winkels met verschillende telefooncabines) waar men relatief goedkoop kan telefoneren en faxen naar het buitenland. Dit verschijnsel heeft te maken met overlevingsstrategieën en etnisch ondernemerschap in dit soort buurten. Bellen vanuit een telefoonwinkel is goedkoper dan zich zelf een telefoon aan te schaffen, en mensen die anders werkloos blijven, investeren in telefoonwinkels om zelf aan de bak te komen.

Privé telefoonbezit is het minst uitgesproken in het zuidoosten en in mindere mate in het noordoosten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, wat opnieuw samenvalt met de spreiding van de bemiddelde inwoners. De contrasten van de sociale woningbuurten in deze bemiddelde buurten vallen minder op in vergelijking met de vorige kaart. Uiteraard spelen de prijsverschillen tussen een telefoonaansluiting en een eigen auto daar in mee.

Kaart 24: Huishoudens met telefoonaansluiting

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

gemiddelde score per buurt: 73,5 %
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 73,0 %

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

WOONSTABILITEIT

De Volkstelling levert verschillende mogelijkheden om verhuisbewegingen te meten. Informatie over de afkomst of de vorige verblijfplaats biedt de gelegenheid om migraties en bevolkingsdynamiek te meten. De uitholling van de stad kan zo in kaart gebracht worden. Ook de woonmobiliteit, of de mate waarin huishoudens al dan niet dikwijls verhuizen, kan benaderd worden door de tellinggegevens. Hoe mobieler de huishoudens, hoe moeilijker ze zich in een bepaalde buurt kunnen integreren. De investering van het huishouden in de buurt is kleiner. Het steeds veranderen van voorzieningen, zoals de school voor de kinderen of de huisdokter, kunnen de kwaliteit van deze diensten onderdrukken. Het is moeilijker om een kring van kennissen en vrienden op te bouwen waarop men in geval van moeilijkheden kan rekenen. Kortom, een grote beperkt de mogelijkheden van de huishoudens om op sociale netwerken te steunen wanneer ze in moeilijkheden geraken. Gezien heel wat van die netwerken lokaal gebonden zijn kunnen buurten waar de mobiliteit heel hoog is ook minder kansen bieden aan de stabiele bevolking. Wanneer het om achtergestelde buurten gaat, wordt dit een structureel probleem, omdat precies armere inwoners weinig financiële middelen hebben en zich dus sneller naar hun sociale netwerken richten. Bovendien is het dikwijls een teken van gebrek aan woonzekerheid en slechte woonomstandigheden. De gemiddelde woonstabiliteit ligt hoger bij de Belgen dan bij de vreemdelingen.

Tabel 21: woonstabiliteit, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Volkstelling 1991.

	bevolking die meer dan 1 jaar in dezelfde woning woont	totale bevolking	%
Belgen	605 364	682 458	88.7
Vreemdelingen	221 268	271 587	81.5
Totaal	826 632	954 045	86.

Woonstabiliteit (kaart 25)

De kaart meet het aandeel van de huishoudens die al meer dan 1 jaar in de huidige woning woont in het totaal aantal huishoudens. Lage waarden wijzen dus op zones waar relatief veel verhuizers in het jaar zijn aangekomen. Veel van deze verhuisbewegingen zijn gekoppeld aan de huishoudenscyclus (met name het stichten van een huishouden wanneer men het ouderlijk huis verlaat, het verhuizen bij de aankoop van een woning, het verhuizen wanneer de kinderen zelfstandig geworden zijn en de woning te groot is geworden).

86,6 % van de bevolking in Brussel woonde op het moment van de telling reeds meer dan 1 jaar in hun woning. De waarden per buurt schommelen van nagenoeg 98 % (zeer stabiele buurtbevolking) tot minder dan 62 % (Jamar in Sint-Gillis).

Voor de binnenstad is een gebied van lage woonstabiliteit. Hier is praktisch geen sprake van nieuwbouw. Dit zijn de aankomstgebieden van jongeren die een eerste goedkope woning zoeken en daardoor in de residuele huursector terechtkomen. De grotere woonmobiliteit wordt ook veroorzaakt door de lagere woonzekerheid inherent aan de huursector. Hoe armer de huishoudens hoe kleiner hun zekerheid om in hun huidige woning te kunnen blijven. Zowel betaalproblemen, onder andere door de stijging van de woonprijzen, als de soms uitzonderlijk slechte woonkwaliteit, verklaren die mobiliteit. Bij

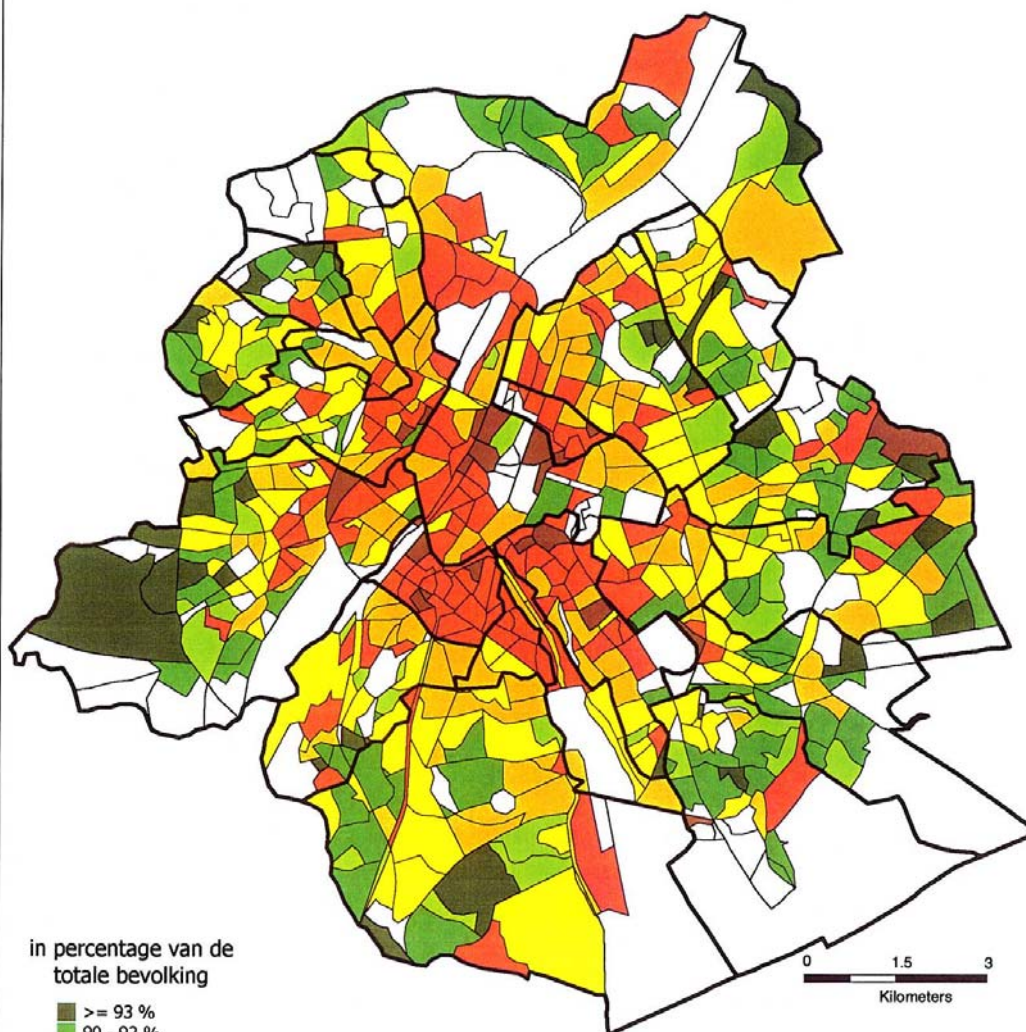
gebrek aan voldoende koopkracht liggen de betaalbare woningen binnen dezelfde gebieden. Hier gelden dus zowel de gewone verhuizingen van starters op de woningmarkt als een hoge woonmobiliteit te wijten aan de woningmarktstructuur en de positie van de huishoudens op die markt. Het meest onstabiele gedeelte van de stad ligt in het zuidoostelijke deel van het centrum, tussen het centrum en de universiteiten, het gebied waar de grootste concentratie van alleenstaande jongeren te vinden is. Gedurende de periode van spanning op de huurmarkt werd een verschuiving naar de wijken in het westen van het centrum opgemerkt, precies waar de armoede zich concentreert en de huisvesting meer betaalbaar is (Kesteloot, 1991 en De Keersmaecker, 1997, p.79).

In de periferie zijn eveneens geïsoleerde buurten te vinden met lage waarden. Ze wijzen meestal op recente bouwactiviteiten die logischerwijze nieuwe inwoners meebrengen.

Hoge waarden of hoge woonstabiliteit hangen samen met de concentratie van eigenaar-bewoners, voor zover ze dit sinds meer dan een jaar zijn. De koopmarkt is onder andere door de hoge transactiekosten nogal verstard en wie een woning aangekocht of gebouwd heeft, blijft er heel lang in. Eenzelfde maar minder uitgesproken stabiliteit vindt men in de betere sociale woonbuurten, omdat op de andere marktsegmenten geen gelijkwaardige combinatie van goede woonkwaliteit en lage woonkosten te vinden is.

Kaart 25: Woonstabiliteit **Bevolking meer dan 1 jaar in dezelfde woning**

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

in percentage van de
totale bevolking

- ≥ 93 %
- 90 - 92 %
- 89 %
- 87 - 88 %
- 85 - 86 %
- 80 - 84 %
- < 80 %
- < 200 inwoners

gemiddelde score per buurt: 87,0 %
gemiddelde Brussels Hoofdstedelijk Gewest: 86,6 %

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

Het afbakenen van achtergestelde buurten

Om vanuit de 23 indicatoren achtergestelde buurten te kunnen bepalen, werd eerst gekeken naar de relaties tussen deze indicatoren. Op basis daarvan werden de meest representatieve indicatoren geselecteerd. Voor elk van deze indicatoren werd een drempelwaarde uitgekozen waarboven of waaronder de toestand als achtergesteld wordt beschouwd. Het aantal indicatoren waarvoor de drempel overschreden wordt, vormt een eerste maat van achterstelling, die de nadruk legt op de cumulatie van negatieve toestanden. Een tweede indeling is meer kwalitatief en kijkt naar de precieze combinatie van de indicatoren die de achterstelling bepalen. Tenslotte levert een derde kaart een indeling van de achtergestelde buurten in types. Daarbij wordt rekening gehouden met de scores van de buurten op alle achterstellingsindicatoren.

HET BEPALEN VAN DE ACHTERSTELLINGSINDICATOREN

De vraag stelt zich dus om met de 23 relevante indicatoren een gepaste maat op te stellen, die concentratie van armoede of achterstelling in de buurten meet. Bovendien moet gekozen worden welk gebied als referentiekader dient. In de atlas van achtergestelde buurten in Vlaanderen en Brussel (Kesteloot, 1996b) werd duidelijk dat de grootste concentratie van armoede zich voordoet in Brussel. Wanneer enkel de Brusselse buurten in de analyse zouden opgenomen worden, zou het referentiekader verschuiven naar dat van een grootstedelijke situatie (zie verder p. 78). Door de analyse te betrekken op zowel Vlaanderen als Brussel, wordt de achterstellingsproblematiek in een bredere context geplaatst.

Om de gelijkenissen en verschillen tussen deze indicatoren te onderzoeken voerden we opnieuw een principale componentenanalyse (PCA) uitgevoerd (zie ook p.12), éénmaal voor Vlaanderen en Brussel en éénmaal voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest op zich. We vergeleken de resultaten.

Analyse van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en Vlaanderen

De eerste PCA op de 23 indicatoren werd uitgevoerd voor alle buurten met minstens 200 inwoners in Vlaanderen en Brussel. Dit resulteerde in een verdeling van de indicatoren in vier groepen. De vier factoren samen verklaren ongeveer drie vierde van de variantie. Gezien er in de meeste gevallen minstens gedeeltelijke gelijkenissen tussen de indicatoren te vinden zijn, gaat het om een gewogen groepering, waarbij iedere indicator in iedere groep min of meer doorweegt. Gelijkende indicatoren wegen heel sterk door in een gemeenschappelijke groep, terwijl hun gewicht in de andere groepen miniem is. Binnen eenzelfde groep hebben de indicatoren voor iedere buurt eerder gelijklopende scores. Tussen de groepen zijn de verschillen groot. Dit betekent dat iedere groep een verschillend aspect van armoede meet.

Tabel 22: Ladingenstructuur van 23 variabelen voor Vlaanderen en Brussel op vier factoren, Kesteloot, 1996b.

Indicator	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	verklaarde variantie
alleenstaanden	0.92	0.226	-0.107	0.041	0.922
woningen zonder auto	0.88	-0.079	-0.243	0.122	0.870
huurders van een appartement	0.86	0.150	0.167	0.200	0.846
gezinshoofd jonger dan 25	0.68	-0.029	-0.149	0.239	0.555
huishoudens met telefoon	-0.60	0.319	0.320	-0.358	0.700
woonstabiliteit	-0.65	-0.195	-0.012	-0.217	0.513
grote huishoudens	-0.67	-0.004	-0.003	0.594	0.802
totale oppervlakte van de woning	-0.82	0.354	0.126	-0.004	0.821
gehuwde gezinshoofden	-0.92	-0.185	0.137	0.031	0.902
hooggediplomeerden	0.151	0.89	0.099	0.050	0.829
scholingsgraad	-0.140	0.75	0.154	-0.057	0.612
bevolking in dienstensector	0.286	0.74	0.220	-0.050	0.686
inkomen per inwoner	-0.247	0.58	0.347	-0.406	0.684
leerlingen in beroeps of technisch	-0.067	-0.76	-0.202	0.098	0.634
laaggeschoolden	0.054	-0.79	-0.226	-0.005	0.690
arbeiders (privé of openbaar)	-0.076	-0.88	-0.092	0.175	0.824
woningen met badkamer	-0.197	0.228	0.90	-0.064	0.921
woningen met wc met waterspoeling	0.156	0.247	0.87	0.080	0.863
woningen met centrale verwarming	-0.057	0.413	0.80	0.023	0.826
oude woningen	0.375	0.015	-0.80	0.106	0.792
woningen zonder klein comfort	0.102	-0.256	-0.93	0.038	0.949
Turken en Marokkanen	0.347	-0.087	-0.088	0.78	0.759
werkzoekenden	0.455	-0.317	0.156	0.63	0.731
totaal verklaarde variantie	27.8 %	22.1 %	18.9 %	8.3 %	77,1 %

Tabel 22 geeft voor elke groep (wegens de gebruikte techniek factor genoemd) hoe sterk iedere indicator doorweegt. Die gewichten worden ladingen genoemd en zijn in feite de correlatiecoëfficiënt tussen de factor en de indicator). Het kwadraat van elke lading drukt dit gewicht uit in termen van de variantie van de indicator (waarbij de variantie van elke indicator gelijk wordt gesteld aan 1). Daarmee kan voor elke indicator berekend worden welk aandeel van zijn variantie door de vier behouden factoren samen wordt beschreven (verklaarde variantie). Op dezelfde wijze kan berekend worden welk aandeel van de totale variantie van alle indicatoren samen door elke factor wordt uitgedrukt. Dit aandeel is in de tabel in procenten uitgedrukt (totaal verklaarde variantie).

De eerste dimensie (factor 1) vergelijkt de structuren van de huishoudens met hun positie op de woningmarkt; hierdoor wordt de tegenstelling tussen de oude stadsbuurten en de suburbane zones benadrukt, die in grote lijnen samenvalt met de concentratie van respectievelijk alleenstaanden en grotere huishoudens (migrantengezinnen vormen wegens hun sociaal-economische positie hierop een uitzondering). De tweede dimensie (factor 2) meet de positie op de arbeidsmarkt en de scholingsgraad. Zij bevat indicatoren die betrekking hebben op de actieve bevolking en op de schoolbevolking, wat aanwijst dat de sociaal-economische posities van de huishoudens van generatie tot generatie relatief goed behouden worden, onder andere door de invloed van het woonmilieu op de sociale reproductie waarbij de tegenstelling tussen de volksbuurten in het centrum en de meer gegoede buurten van de rand zeer duidelijk aanwezig is. De derde dimensie (factor 3) groepeerde indicatoren i.v.m. de kwaliteit van de woningen. Tenslotte wordt de aanwezigheid van Turkse en Marokkaanse migranten een vierde dimensie (factor 4), die een zwakke band met de werkloosheidscijfers vertoont.

Analyse van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

De principale componentenanalyse werd herhaald, enkel voor de 605 buurten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Dit resulteerde eveneens in 4 factoren, die zelfs 86 % van de variantie verklaren.

Tabel 23: Ladingenstructuur van 23 variabelen voor Brussel op vier factoren

Indicator	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	verklaarde variantie
hooggediplomeerden	0.936	0.142	0.079	-0.003	0.903
scholingsgraad	0.787	0.250	0.050	-0.174	0.715
totale oppervlakte van de woning	0.769	0.226	-0.515	-0.004	0.908
bevolking in dienstensector	0.720	0.346	0.003	-0.308	0.733
leerlingen in beroeps of technisch	-0.726	-0.235	0.157	0.404	0.770
arbeiders (privé of openbaar)	-0.770	-0.341	0.088	0.473	0.940
laaggeschoolden	-0.936	-0.141	-0.023	0.122	0.912
woningen met badkamer	0.407	0.842	-0.141	-0.227	0.945
woningen met centrale verwarming	0.468	0.810	-0.041	-0.236	0.932
woningen met wc met waterspoeling	0.302	0.791	-0.243	-0.288	0.859
huishoudens met telefoon	0.488	0.580	-0.371	-0.452	0.916
woningen zonder klein comfort	-0.400	-0.847	0.154	0.247	0.963
oude woningen	-0.020	-0.881	0.223	0.107	0.838
alleenstaanden	0.132	-0.112	0.918	-0.156	0.897
huurders van een appartement	-0.453	-0.007	0.762	0.129	0.802

gezinshoofd jonger dan 25	0.029	-0.392	0.691	0.303	0.724
woningen zonder auto	-0.568	-0.313	0.666	0.176	0.895
inkomen per inwoner	0.491	0.398	-0.525	-0.467	0.894
woonstabiliteit	-0.058	0.342	-0.632	-0.336	0.633
gehuwde gezinshoofden	-0.077	0.004	-0.855	0.400	0.897
werkzoekenden	-0.519	-0.343	0.341	0.631	0.901
Turken en Marokkanen	-0.363	-0.348	0.113	0.783	0.878
grote huishoudens	-0.144	-0.282	-0.262	0.863	0.913
Totaal verklaarde variantie	29.1 %	22.3 %	19.8	14.8 %	86.0 %

Factor 1 wordt hoofdzakelijk bepaald door variabelen inzake scholing en tewerkstelling. De tweede factor synthetiseert de kwaliteit van de woningen. De derde factor komt grosso modo overeen met de kenmerken van de huishoudens en de vierde factor groepeerde grote huishoudens, Turken en Marokkanen en werkzoekenden.

Vergelijking tussen twee analyses

De 4 factoren, afgeleid uit de analyse voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest verklaren een groter aandeel van de totale variantie dan de vier factoren voor Vlaanderen en Brussel. De inhoud van de factoren vertonen veel gelijkenissen. Om dit aan te tonen berekenden we de correlatie tussen de factoren van beide analyses.

Tabel 24: Correlatie tussen de factoren van twee PCA's

Correlatie-coëfficiënt		Vlaanderen en Brussel			
		Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4
Brussels Hoofdstedelijk Gewest	Factor 1	-0.275	0.919	0.484	-0.443
	Factor 2	-0.353	0.522	0.919	-0.502
	Factor 3	0.929	-0.093	-0.324	0.372
	Factor 4	0.098	-0.576	-0.434	0.872

Er is telkens één factor uit de analyse voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest die sterk correleert met één factor uit de analyse voor Vlaanderen en Brussel. De volgorde en het gewicht van elke factor veranderen omdat de sociaal-economische structuur van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest verschilt en contrastrijker is dan die van Vlaanderen.

De belangrijkste factor in Brussel (scholing en tewerkstelling) komt in Vlaanderen en Brussel slechts op de tweede plaats. Dit betekent dat scholing en tewerkstelling in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest meer dualiserend werken dan in Vlaanderen. Factor één voor Vlaanderen en Brussel (kenmerken van de huishoudens) komt pas op de derde plaats in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Kenmerken van huishoudens verschillen nogal tussen stedelijke en landelijke gebieden. Vermits in de tweede analyse enkel stedelijk gebied aan bod kwam, verklaart deze factor slechts een kleiner deel van de totale variantie.

De correlatie is iets lager voor de vierde factor. Dit wijst op de sterke samenhang tussen migranten en werkloosheid in Brussel en op het feit dat grote huishoudens in Brussel quasi exclusief migrantenhuishoudens zijn (zie Tabel 24).

De hoge correlatie tussen de factoren van beide analyses (zie Tabel 24) en de hoge scores voor de gekozen variabelen voor de overeenstemmende factor maken dat de factoren voor Vlaanderen en Brussel ook representatief zijn voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Bovendien wordt het specifieke van de stedelijke context meer benadrukt in de analyse van een ruimer gebied dan de stad. Om praktische redenen kozen we er dan ook voor om met de factoren uit de analyse voor Vlaanderen én Brussel verder te werken. Het voordeel ligt uiteraard bij de vergelijkbaarheid met de Vlaamse situatie waardoor de ernst van de problematiek in de verf komt.

Vier hoofdindicatoren

Omdat het werken met factoren abstract en moeilijk is, werd gekozen om voor elke groep de meest representatieve indicator te kiezen als vertegenwoordiger van een armoededimensie in Vlaanderen en Brussel.

Het gaat met name om de volgende indicatoren:

- het aandeel éénpersoonshuishoudens ten opzichte van het totaal aantal huishoudens. Zeer dikwijls zijn het huishoudens met lagere inkomens en een lage sociale bescherming (gepensioneerden, jongeren). Deze indicator is representatief voor buurten in de 19de-eeuwse gordel.
- het aandeel arbeiders ten opzichte van de totale actieve bevolking. In buurten met een grote concentratie aan arbeiders vindt men meestal ook een lage opleidingsgraad, lagere inkomens, en meer jongeren volgen er korte opleidingen (beroeps- en technisch onderwijs) dan in andere buurten. Enig nadeel van de gemeenschappelijke indicator is dat als gevolg van de sterk tertiaire Brusselse arbeidsmarkt, de scholing een betere indicator van achterstelling zou zijn dat het aandeel arbeiders. Deze variabelen zijn echter sterk gecorreleerd (Pearson correlatie coëfficiënt bedraagt 0.83 tussen laaggeschoolden en arbeiders en bedraagt -0.75 tussen hogeschoolden en arbeiders).
- het aandeel woningen zonder klein comfort ten opzichte van het totaal aantal woningen. Deze indicator valt samen met de meeste andere indicatoren die de kwaliteit van de woningen meten en duidt opnieuw op binnenstedelijke buurten.
- het aandeel Turken en Marokkanen ten opzichte van de totale bevolking. Deze indicator valt niet samen met andere, tenzij gedeeltelijk met het aandeel werklozen en de grote huishoudens. Men vindt meestal ook een hoger aandeel werklozen in buurten met een sterke aanwezigheid van Turken en Marokkanen, maar niet alle buurten met veel werklozen zijn ook buurten met deze migranten.

Op zich bepaalt geen enkele van deze indicatoren de aanwezigheid van armoede of achterstelling in de betrokken buurten. Alleenstaanden zijn niet noodzakelijk arm. Arbeiders zijn geen kansarmen, zeker als ze een vaste voltijdse baan hebben. Rijke mensen kunnen in slechte woningen vertoeven, juist zoals armere huishoudens goed gehuisvest kunnen zijn in sociale woningen. Sommige migranten zijn zeer succesvol in hun carrière of geven hun kinderen goede kansen tot opwaartse sociale mobiliteit. Maar wanneer een buurt én veel alleenstaanden én veel arbeiders én veel slechte woningen én migranten telt, is de kans heel groot dat het om een arme buurt gaat.

De laatste indicator is ook duidelijk van andere aard dan de drie vorige. Het is logisch dat achterstelling kan verminderd worden door betere solidariteitsnetwerken tussen de

huishoudens en compenserende herverdeling van inkomens vanuit de overheid, wanneer de solidariteit binnen de huishoudens afneemt door de toename van éénpersoonsgezinnen. Democratisering van het onderwijs, opleidings- en tewerkstellingsbeleid kunnen sleutelen aan de huidige of toekomstige moeilijke arbeidsmarktpositie van werkloze arbeiders en van jongeren die vanuit hun opleiding geen toekomst hebben. Betere collectieve voorzieningen in de achtergestelde buurten, renovatie van bestaande woningen, uitbreiding van de sociale huursector, een woningprijsbeleid en woningtoewijzingsprincipes die een betere afstemming van de woninggrootte op huishoudensgrootte mogelijk maken, kunnen het achterstellingseffect van een slechte huisvesting belemmeren. Maar de oorsprong en de migratiegeschiedenis van Turken en Marokkanen (of van andere migranten) kunnen niet veranderd worden. In tegenstelling tot de anderen, draagt deze vierde indicator geen oplossing in zich, tenzij men tot de simplistische oplossing zou komen van migranten uit achtergestelde buurten te verwijderen. Maar dan kan men evengoed de jongeren verplichten om terug bij hun ouders te wonen en voor hen zorg te dragen wanneer ze dat voor zichzelf niet meer kunnen. Werklozen kunnen dan ook verplicht tewerkgesteld worden onder om het even welke voorwaarden of gewoon weggevoerd worden en ontoereikende woningen kunnen gewoon gesloopt worden zonder zich om de huisvesting van hun inwoners te bekommeren. Integendeel, pas wanneer de toegang tot de welvaartsvoorzieningen van de overheid even gemakkelijk wordt voor migranten als voor Belgen, wanneer ze niet meer gediscrimineerd worden op de arbeidsmarkt en hun kinderen evenveel kansen krijgen om een degelijke opleiding te volgen en wanneer ze in een degelijke woning kunnen leven, aangepast aan hun huishoudensgrootte, met een betaalbare prijs, verdwijnt de achterstelling die gekoppeld is aan deze indicator.

Drie nevenindicatoren

Drie indicatoren kunnen minder gemakkelijk in één van de vier groepen geplaatst worden. Ze tonen eerder een gedeeltelijke gelijkheid met twee of meer indicatorgroepen. Omdat hun betekenis nauw verbonden is met aspecten van de armoede, zijn zij ook bij de analyse betrokken. Het gaat om de volgende indicatoren:

- het gemiddeld belastbaar inkomen per inwoner. Dit is een voor de hand liggende indicator om achtergestelde buurten op te sporen.
- het aandeel werkzoekenden ten opzichte van de actieve bevolking. De band tussen werkloosheid en achterstelling is evident in een maatschappij waar inkomensverwerving op dominante wijze door de arbeidsmarkt geregeld wordt.
- het aandeel huishoudens met een telefoon ten opzichte van het totaal aantal huishoudens. Deze indicator bepaalt niet alleen een aspect van het wooncomfort. Een laag telefoonbezit is eveneens een teken van sociale afzondering. Geïsoleerde huishoudens kunnen bij tegenslagen veel dieper in de armoede geraken dan deze die op een breed sociaal netwerk kunnen steunen.

Het bepalen van drempelwaarden

Om tot een eenvoudige en gemakkelijk te begrijpen identificatie van achtergestelde buurten te komen, werd gekozen om voor elke hoofd- en nevenindicator een drempelwaarde uit te kiezen, waarboven of waaronder de toestand als achtergesteld wordt beschouwd. Deze waarden werden zo gekozen dat telkens ongeveer 15 % van de buurten in Vlaanderen en Brussel de drempelwaarde zou overschrijden, rekening houdend met de terreinkennis van de Brusselse situatie. Tussen haakjes wordt het aandeel buurten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest waarvoor de drempelwaarde overschreden is, aangegeven. De drempelwaarden zijn als volgt bepaald:

- % éénpersoonshuishoudens $\geq$ 40 % (72 %)
- % arbeiders $\geq$ 45 % (13 %)
- % woningen zonder basiscomfort $\geq$ 25 % (22 %)
- % Turken en Marokkanen $\geq$ 5 % (32 %)
- gemiddeld inkomen per inwoner $<$ 250 000 BEF (34 %)
- % werkzoekenden $\geq$ 15 % (35 %)
- % telefoonbezit $<$ 70 % (30 %)

HET BEPALEN VAN ACHTERGESTELDE BUURTEN

Op zich volstaat geen enkele indicator om concentratie van achterstelling vast te stellen. Daarom werd voor elke buurt nagekeken voor hoeveel indicatoren de drempelwaarde overschreden wordt. Buurten met minstens vier voldane criteria worden als achtergesteld beschouwd, omdat onder dit aantal buurten kunnen voorkomen die op geen enkele van de hoofdindicatoren scoren. Het aantal indicatoren of criteria waarvoor de drempelwaarde overschreden is, geeft de graad van achterstelling.

De eerste syntheseskaart geeft een vereenvoudigd beeld van achterstelling op basis van het aantal criteria waarvoor de drempelwaarde overschreden wordt. Deze syntheseskaart is additief, in de zin dat het aantal dimensies van achterstelling nagegaan wordt. De 178 geselecteerde buurten vormen ook de basis voor verder onderzoek naar typologie van achtergestelde buurten.

Toch werden hiermee twee buurten geselecteerd die niet echt als achtergesteld kunnen beschouwd worden, maar door hun uitzonderlijk karakter dat niet gebonden is aan armoede overschrijden ze toch vier drempelwaarden. Het gaat om de universitaire Campus van de UCL in Sint-Lambrechts-Woluwe (A87) (studenten die op de Campus gehuisvest zijn) en Hospitalen in Elsene (A652) (twee hospitalen waarbij vermoedelijk sommige patiënten hun verblijfplaats hebben). We werken daarom verder met 176 achtergestelde buurten (tenzij anders vermeld).

(kaart 26). toont de buurten waarvoor drie of meerdere drempelwaarden overschreden werden: de achtergestelde buurten liggen op enkele uitzonderingen na allemaal in de 19e-eeuwse gordel en langs de zuidelijke industrie-as. De uitzonderingen zijn bijna allemaal sociale woningbuurten in hoogbouw of in tuinvijken.

In Brussel zijn zowel het aantal achtergestelde buurten als de breedte van de achterstelling veel groter dan in Vlaanderen. 9 % van de Brusselse huishoudens leven in buurten die aan de 7 criteria voldoen tegen 0,4% in Vlaanderen. 39 % van de huishoudens in Brussel wonen in buurten die aan minstens 4 criteria voldoen, tegen 4 % in Vlaanderen.

Tabel 25 geeft een overzicht van de 176 achtergestelde buurten, gerangschikt volgens het aantal criteria waarvoor de drempelwaarde overschreden is, met de waarde voor elk van de zeven criteria.

Tabel 25: Achtergestelde buurten in Brussel volgens aantal criteria waarvoor de drempelwaarde overschreden werd, Kesteloot 1996b.

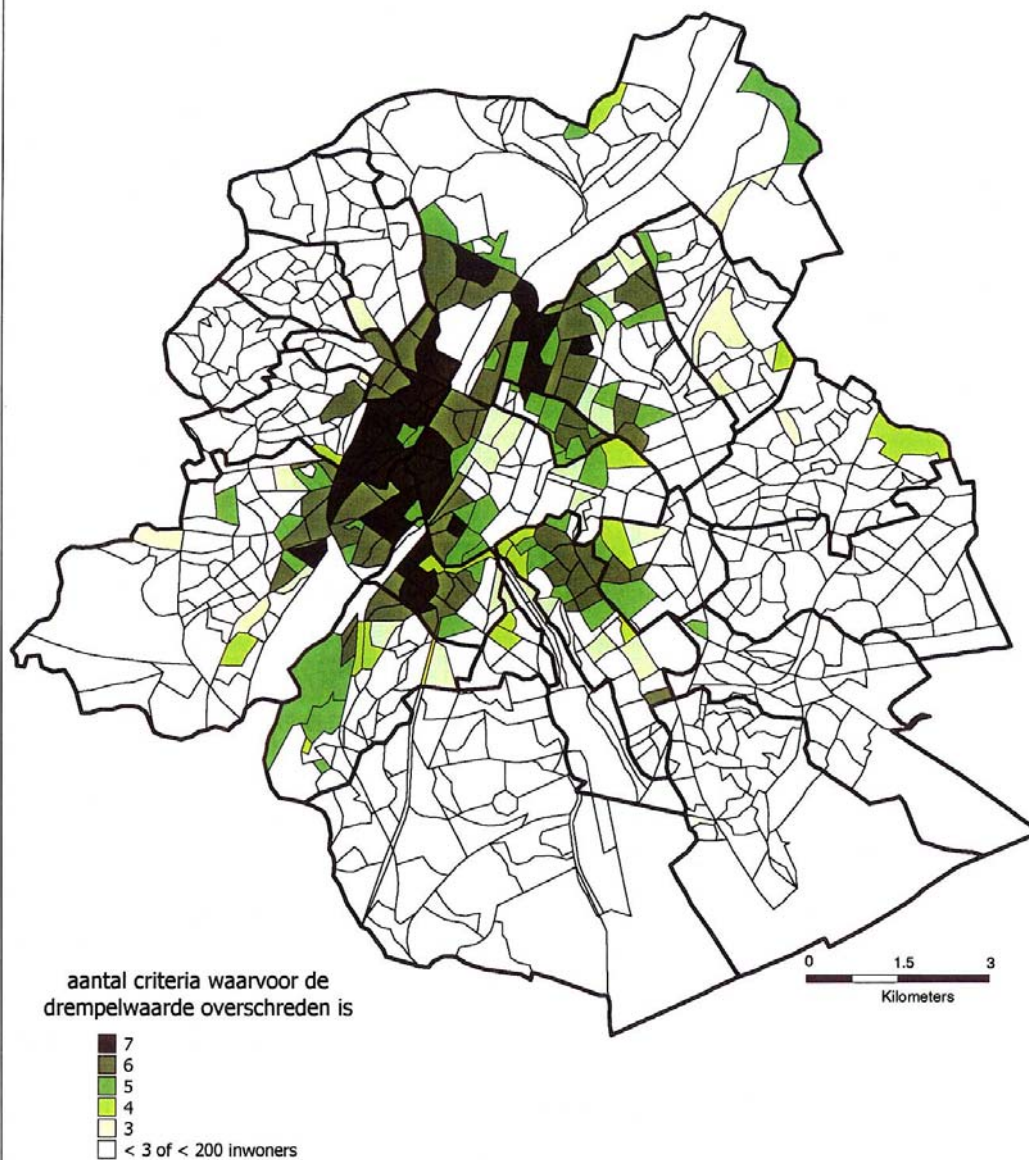
aantal criteria	aantal buurten	bevolking	% totaal	% cumul	huis-houdens	% totaal	% cumul
7	43	89 316	9,36	9,36	35 812	9,08	9,08
6	65	150 703	15,80	25,16	66 892	16,96	26,04
5	*50	76 524	8,02	33,18	37 763	9,57	35,61
4	**20	26 796	2,81	35,99	13 968	3,54	39,15

* Hospitalen in Elsene inbegrepen

** universitaire Campus van de UCL in Sint-Lambrechts-Woluwe inbegrepen

Kaart 26: Achtergestelde buurten: graad van achterstelling

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS
en fiscale statistieken 1994, NIS

Cartografie: T. Roesems

DE ENE ACHTERGESTELDE BUURT IS DE ANDERE NIET: DE COMBINATIE VAN INDICATOREN

Wanneer het aantal criteria waaraan voldaan is als maatstaf genomen wordt, meet men probleemcumulatie in achtergestelde buurten. De samenstelling van deze problemen kan verschillend zijn, zowel in het aantal problemen (wanneer niet alle 7 criteria gelden) als in de diepte van de problemen (de drempelwaarden van de indicatoren zijn in sommige gevallen amper overschreden, in andere gevallen gaat het om extreme waarden). Dit wijst op verschillende combinaties van achterstellingsproblemen, zowel in de breedte als in de diepte. Deze verschillende combinaties zijn niet lukraak in de verschillende gemeenten te vinden.

Daarom geeft een tweede syntheseskaart aan welke dimensies nu doorslaggevend zijn in de achterstelling. Naargelang drempelwaarden voor één of een combinatie van meerdere dimensies overschreden worden, krijgt iedere buurt een andere kleur. Om de kaart overzichtelijk te houden werd dit gedaan voor de 4 hoofdcriteria (de 4 variabelen die het best de 4 factoren uit de principale componentenanalyse weergeven). Hoe donkerder de kleur, hoe groter het aantal dimensies van achterstelling. De kleur zelf geeft aan welke combinatie van dimensies geldt. Op de kaart staan dus niet alleen de achtergestelde buurten (die op minstens 4 criteria scoren) maar ook alle andere buurten die minstens één drempelwaarde overschrijden.

Uit **kaart 27** blijkt duidelijk dat eenzelfde graad van achterstelling door verschillende oorzaken tot stand kan komen. De resultaten zijn samengevat in Tabel 26.

Tabel 26: Armoede in Brussel volgens de combinatie van achterstellingsindicatoren

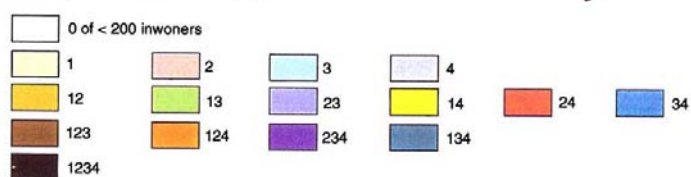
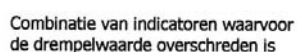
Criteria	Buurten	Bevolking	%totaal	%cumul	Huishoud	%totaal	%cumul
1234	43	89316	9.36	9.36	35817	9.08	9.08
134	52	120472	12.63	21.99	56388	14.29	23.37
234	16	31244	3.27	25.26	11418	2.89	26.26
124	11	19005	1.99	27.25	8654	2.19	28.45
123	*1	518	0.05	27.3	231	0.06	28.51

*Hospitelen in Elsene, deze buurt wordt verder uit de analyse gehaald omwille van haar specifiek karakter (2 hospitalen).

De zwaarste achterstelling (1234) komt voor in de arme sikkel van Brussel, waar ook het aandeel arbeiders het grootst is (zie **kaart**). De sikkel breidde zich verder uit naar de Maria-Christinastraat in Laken (E70-). In dezelfde arme stadsgordel komen een aantal buurten voor waar voor drie van de vier hoofdindicatoren de drempelwaarde overschreden werd (234). De drempelwaarde voor het aandeel alleenstaanden wordt er niet overschreden omdat in deze buurten veel grote migrantengezinnen wonen. Dobbelenbergstraat in Haren (G382) behoort ook tot deze groep (234), maar er woonden slechts 274 mensen in 1991 en de drempelwaarden worden er maar net overschreden.

De combinatie alleenstaanden, slechte woonkwaliteit en Turken en Marokkanen (134) is typisch voor Brussel. De vierde drempelwaarde (aandeel arbeiders) wordt niet overschreden, omwille van het tertiaire karakter van de stad. Buurten waarin deze combinatie (134) van achterstellingsindicatoren voorkomt, liggen in de periferie van de armste gordel, die zich uitbreidt naar Laken en de Maalbeekvallei.

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

4. % Turken en Marokkanen $\geq 5\%$

Cartografie: T. Roesems

In de 19de-eeuwse wijk van Schaarbeek/Sint-Joost-ten-Node, die gekenmerkt wordt door sociaal-economische en etnische heterogeniteit (Kesteloot e.a., 1997b, p.174) komt deze combinatie ook vaak voor.

Buurtten waar enkel de drempel voor woningen zonder klein comfort niet werd overschreden (124) zijn nagenoeg uitsluitend buurtten met sociale woningbouw. In de Marollen komen twee buurtten van dit type voor, namelijk Hoog-Blaes (A70-) en Pieremans (A72-). De perifere achtergestelde buurtten van dit type zijn sociale woonwijken in hoogbouw, namelijk Peterbos in Anderlecht (A83), Madelon in Vorst (A04-), Versailles in Neder-Overheembeek (F930-), Picardië in Evere (A02-).

De enige buurt die alle drempelwaarden overschrijdt, behalve voor Turken en Marokkanen (123), is het gemeentelijk stadion in Elsene (A34-). De sociale woningen in deze buurt werden gebouwd in 1921, 41 % van de woningen beschikt nog niet over een badkamer of douche. Het is een buurt met een hoge woonstabiliteit en weinig jonge huishoudens.

In drie buurtten worden de drempelwaarden voor alleenstaanden en arbeiders overschreden (12); namelijk Grondels (B332) in Anderlecht, sociale woningen in hoogbouw van eind jaren '70, Sippelberg (A53-) in Molenbeek en Gibet (A25-), sociale woningen in Evere.

De drempelwaarde voor alleenstaanden en woningen zonder klein comfort (13) wordt overschreden in de periferie van de 19de-eeuwse gordel, in buurtten met weinig migranten en veel Belgische ouderen.

De combinatie arbeiders en woningen zonder klein comfort (23) doet zich voor twee Anderlechtse oude tuinwijken in slechte staat, namelijk het Rad (A34-) en Goede Lucht (C71-).

Alleenstaanden en Turken en Marokkanen (14) wonen in dezelfde buurtten rond de arme sikkels, waar het comfort van de woningen beter is.

Langs de industriële as komt de combinatie arbeiders en Turken en Marokkanen (24) voor. Hier wonen meerpersoonshuishoudens in betere woningen, bijvoorbeeld in de sociale woningen van Mariëndal (21004F94-) waar ook grotere woningen beschikbaar zijn, in recente woningen in Bollinckx te Vorst (A071) en in gerenoveerde buurtten als Sint-Fansciscus (A10-) in Sint-Joost-ten-Node en Ransfort (A03-) in Molenbeek. Minder arbeiders en meer oudere woningen (34) zijn terug te vinden in Vorst en Haren.

Buurtten waar enkel de drempelwaarde voor Turken en Marokkanen (4) werd overschreden wijzen op uitwijking uit de concentratiebuurtten van gastarbeiders die zich opgewerkt hebben. Ze komen vooral in Evere en in mindere mate in Vorst terecht.

EEN TYPOLOGIE VAN ACHTERGESTELDE BUURTEN

De vorige analyse van de achtergestelde buurtten kan nog verder genuanceerd worden. Buurtten die juist de drempelwaarden overschrijden, zijn minder achtergesteld dan deze die uiterste waarden vertonen. Daarom moet ook rekening gehouden worden met de exacte scores van elke buurt op de 7 armoede-indicatoren.

Om inzicht te verkrijgen in de gelijkenissen en verschillen tussen de 176 achtergestelde

buurten, werden de buurten gegroepeerd aan de hand van een clusteranalyse. Deze classificatiemethode brengt de buurten samen in een beperkt aantal clusters of groepen, zodat gelijkaardige buurten (met vergelijkbare waarden op de 7 indicatoren) in eenzelfde groep terechtkomen en de verschillen tussen de groepen zo groot mogelijk blijven. Deze analyse werd uitgevoerd voor alle achtergestelde buurten in Vlaanderen en Brussel en gaf aanleiding tot 11 groepen of 11 verschillende clusters van achtergestelde buurten, waarvan er 9 in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest voorkomen. Vier clusters komen enkel in Brussel voor, wat wijst op de eigenheid van de achterstellingsproblematiek in Brussel.

De belangrijkste kenmerken van iedere cluster of groep worden hieronder besproken. Om de verschillen tussen de groepen te visualiseren werden per groep profielen gemaakt. Deze tonen de gemiddelde scores, van de buurten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest die deel uitmaken van de groep, voor elk van de zeven indicatoren. Dit gebeurt op zo'n wijze dat de vergelijking met de andere clusters van achtergestelde buurten evident wordt. Op de profielen komt de nullijn overeen met de drempelwaarden. Voor elke indicator worden ook de maximale en de minimale score voor de 176 buurten als bijkomende referentie aangeduid. De gemiddelde scores van de buurten uit de betrokken groep worden weergegeven als een afwijking ten opzichte van deze drempelwaarde en worden uitgedrukt in een gemeenschappelijke eenheid (de standaardafwijkingen van de indicatoren). Voor de eerste vier en de zesde indicator (éénpersoonshuishoudens, arbeiders, woningen zonder comfort, Turken en Marokkanen, werkzoekenden) betekent een positieve overschrijding van de drempelwaarde een achterstellingstoestand. Voor de vijfde en de zevende indicator (inkomen, woningen met telefoon) geldt een negatieve afwijking ten opzichte van de middellijn als een achterstellingstoestand. De hoogte van de staafjes geeft de grootte van de afwijking weer. Bij de bespreking van iedere cluster wordt het overeenstemmend profiel weergegeven. Dezelfde gegevens worden onder een andere vorm in Tabel 27 voorgesteld, maar dan uitgedrukt in de eenheden van elke indicator (Bef per persoon voor het inkomen, percentages voor de andere variabelen).

Tabel 27: Gemiddelde en uiterste waarden van de buurten per cluster en per indicator, Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Cluster	alleenstaanden	arbeiders	woningen zonder basiscomfort	Turken en Marokkanen	gemiddeld inkomen (in BEF)	werkzoekenden	telefoonaansluiting
a	45	59	36	54	110 600	33	48
b	47	51	34	35	143 100	28	54
c	57	33	37	14	166 500	23	57
d	68	21	22	6	196 700	19	65
e	40	50	30	25	185 300	24	62
f	52	32	24	11	220 000	19	66
g	44	44	37	8	239 800	18	64
h	48	49	5	11	191 000	24	72
I	22	48	4	8	218 000	25	74
gemiddelde	50	42	29	22	177 800	24	60
minimum	22	12	1	0	92 900	11	36
maximum	80	67	60	68	314 400	38	80

niet-kansarme buurten	45	17	9	2	346 500	10	79
alle buurten	47	24	15	8	297 400	14	74

Bron: VT 1991 en eigen berekeningen

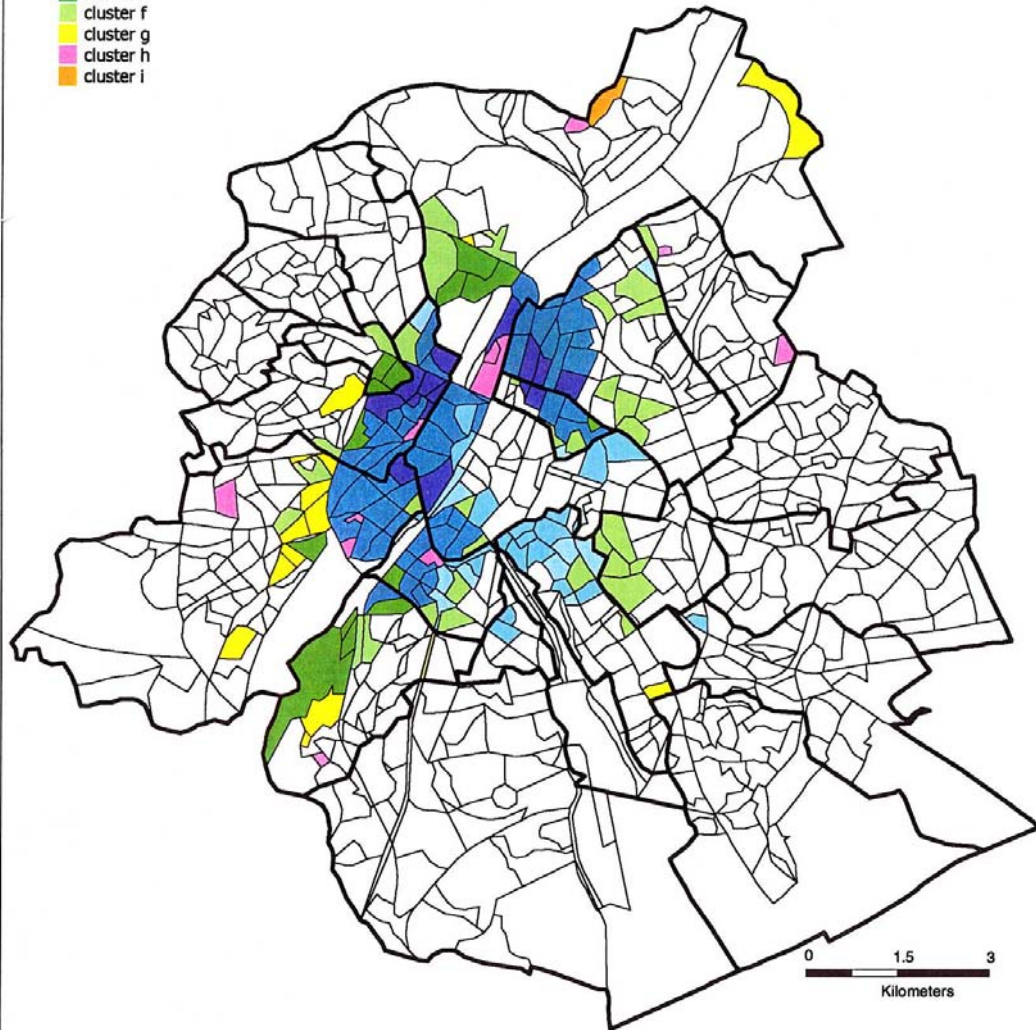
De vier types die specifiek zijn voor Brussel, zijn in volgorde van afnemende achterstelling type a, b, c en d. De eerste twee houden verband met de veel hogere concentratie aan migranten in de Brusselse buurten dan in de Vlaamse steden. De twee andere types tonen dat de concentratie van eenpersoonshuishoudens groter is in Brussel dan elders. Dit wijst erop dat hoe groter de stad, hoe groter de betrokken bevolkingsgroepen en hoe sterker de segregatie tussen deze groepen en de rest van de bevolking. Dit heeft te maken met de mogelijkheden die een grote stad biedt om toch aan zijn trekken te komen wanneer men in een armoedesituatie terecht komt. Er zijn meer kansen om (eventueel langs de informele arbeidsmarkt) aan een inkomen te geraken, de sociale hulpdiensten (zowel openbaar als privé) zijn er meer ontwikkeld en er is meer kans op solidariteit van soortgenoten omdat ze talrijker zijn. Veel van deze verschillen hebben te maken met bevolkingsdrempels die moeten overschreden worden om een bepaald voordeel voor arme huishoudens tot stand te brengen. Het Leger des Heils of Spullenhulp kunnen bijvoorbeeld elders niet op dezelfde schaal functioneren als in Brussel, of zijn er elders onvoldoende migranten om goedkope markten zoals de Zuidmarkt of de Slachthuizenmarkt rendabel te houden (Meert, 1998).

Kaart 28: Typologie van achtergestelde buurten

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

clusters

- cluster a
- cluster b
- cluster c
- cluster d
- cluster e
- cluster f
- cluster g
- cluster h
- cluster i

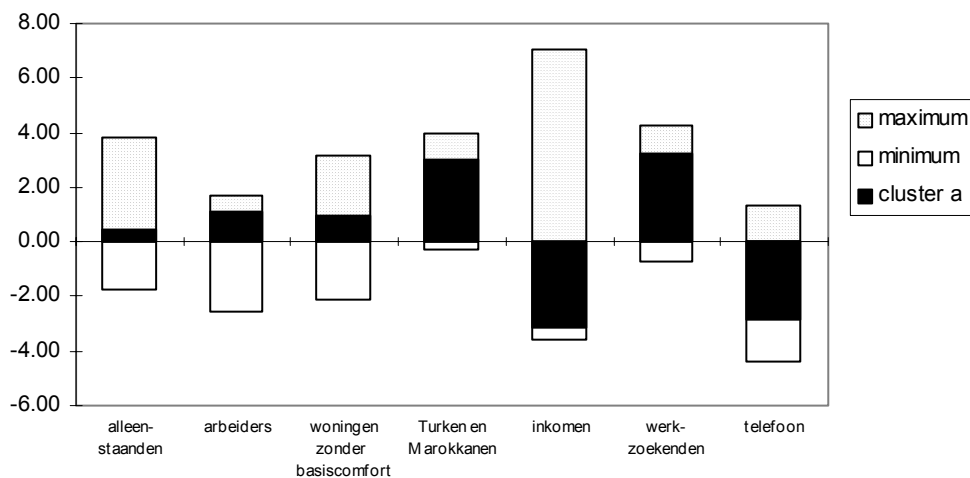
C. Kesteloot, 1998
(c) ISEG - KULeuven

Bron: Fiscale statistieken 1994 en
Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

Cluster a groepeer 15 Brusselse buurten, alle gelegen in de arme sikkels van de stad. Zeven daarvan bevinden zich in St-Jans-Molenbeek. 2 buurten scoren op 6 criteria, 1 op 5 en de rest op alle 7 de criteria. Het profiel toont dat de buurten gemiddeld op alle indicatoren achtergesteld zijn, vooral voor de variabelen woningen zonder klein comfort (gemiddeld 36 %), Turken en Marokkanen (gemiddeld 54 %), inkomen (gemiddeld 110.578), werkzoekenden (gemiddeld 33 %) en het bezit van een telefoon (gemiddeld 48 %). Alleen het aandeel eenpersoonshuishoudens (wegens de dominantie van de grote gezinnen van migranten) en het aandeel arbeiders (wegens de Brusselse arbeidsmarkt die voor meer dan 90 % op de diensten is gericht) blijven vergelijkbaar met andere buurten. Het gaat hier duidelijk om de diepste achterstelling in Brussel. Gezien de dominantie van grote huishoudens enerzijds en het bestaan van relatief vaste kosten in het huishoudelijk budget, onafhankelijk van het aantal leden anderzijds, weerspiegelt het lage inkomen voor de meeste huishoudens waarschijnlijk een betere situatie dan in types c en d, waar omgekeerd eenspersoonshuishoudens domineren. Maar die dominantie van grote migrantengezinnen brengt wel een bijkomend probleem dat niet door de cijfers wordt aangetoond. Het zeer hoge aandeel jongeren in deze buurten baart zorgen. Nagenoeg 40% van buurtbevolking is jonger dan 25 jaar en meer dan 80 % van deze jongeren zijn van migrantenorigine. De toegang tot een behoorlijk onderwijs, tot aangepaste vrijetijdsvoorzieningen, tot een degelijke woning en tenslotte tot redelijke werkgelegenheidskansen wordt gehypothekeerd zolang deze buurten niet geherwaardeerd worden (Kesteloot e.a., 1998a).

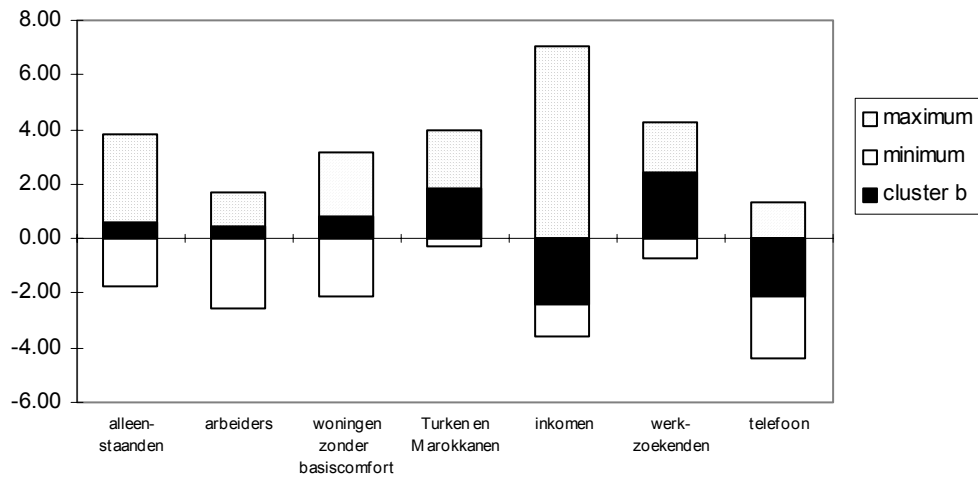
Figuur 2: profiel voor cluster a

De profielen uit cluster b tonen vooral uitschieters voor de woningen zonder klein comfort (gemiddelde waarde 34 %), het inkomen (gemiddeld 143.135 BEF), de werkzoekenden (gemiddeld 28 %) en het bezit van een telefoon (gemiddeld 54 %). Het gaat om 52 buurten, uitsluitend in het Brusselse, meer bepaald in de gemeenten Brussel, Sint-Jans-Molenbeek en Schaarbeek. Ze vertonen in afgezwakte waarden, hetzelfde profiel als de vorige groep. De alleenstaanden zijn er wel relatief talrijker, vermits het aandeel van grotere gezinnen afneemt samen met het aantal Turken en Marokkanen. Beide clusters duiden samen op de zeer sterke kloof tussen de concentratie van achterstelling in Brussel en in

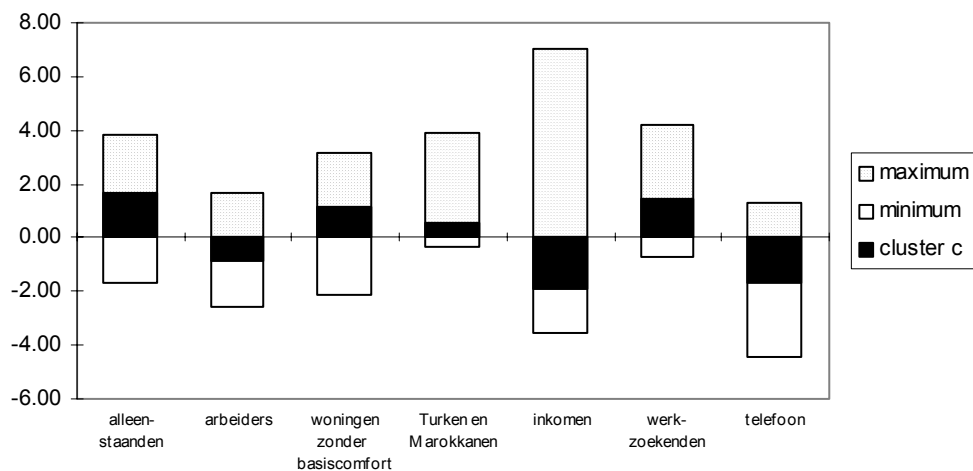
andere steden in Vlaanderen. Ze zijn zoals de buurten uit de vorige cluster alle gelegen in de arme sikkels van Brussel, die gevormd wordt door het westelijke deel van de 19de-eeuwse gordel met de noordelijke en zuidelijke uiteinden.

Figuur 3: profiel voor cluster b

Cluster c is nogmaals specifiek voor Brusselse buurten die op 5 of 6 criteria scoren. Deze 14 buurten vertonen nog iets zwakkere scores dan de vorige twee groepen, maar vallen op door een hoger aandeel eenpersoonshuishoudens (57 %) in het stadscentrum, waar migrantengezinnen zeldzamer worden en door een aandeel arbeiders dat onder de drempel blijft (33 %). Wat de inkomens betreft, volgt dit type kort op type a en b.

figuur 4: profiel voor cluster c

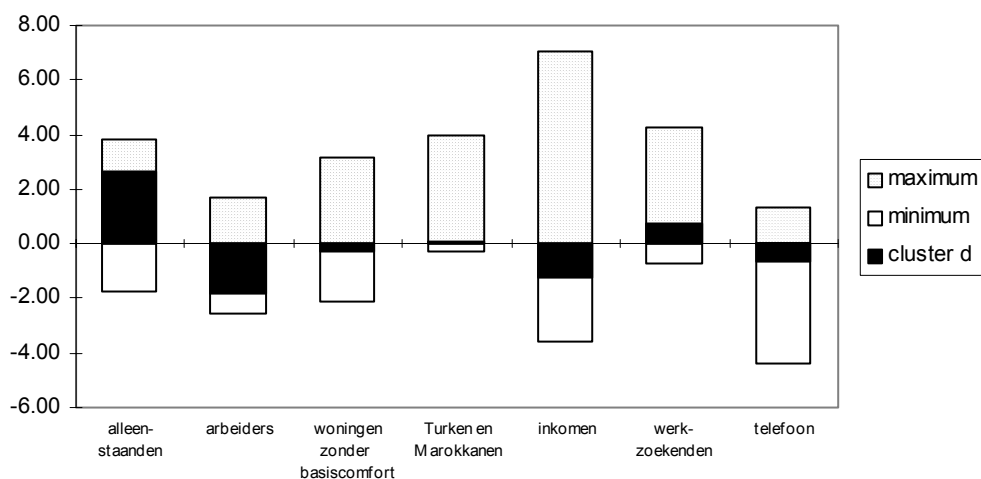

Wanneer alle criteria beschouwd worden, blijven deze buurten nog een diepere

achterstelling vertonen dan de ergste gevallen in de andere steden in Vlaanderen. Ze zijn vooral gelegen in de Brusselse vijfhoek en het zuidoostelijk deel van de 19de-eeuwse gordel, waar het woonmilieu een minder sterke arbeidstraditie kent dan in het noordelijke en westelijke deel van de 19de-eeuwse gordel.

Cluster d is een versterkte versie van de vorige cluster. Hij betreft 22 buurten, nog altijd uitsluitend in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en opnieuw in dezelfde stadszones. De scores op de twee kenmerkende indicatoren van de vorige groep zijn meer uitgesproken: men vindt hier het hoogste gemiddelde van éénpersoonshuishoudens (68 %) en het laagste gemiddelde voor de arbeiders (21 %). De waarden op de andere indicatoren zijn daarentegen zwakker. De groep heeft het kleinste aandeel Turken en Marokkanen (dat niettemin boven de drempelwaarde blijft) en een gemiddeld aandeel woningen zonder comfort dat onder de drempel blijft. Deze cluster leunt dus geografisch aan bij de vorige, maar de achterstelling is er minder diep. Type c en d komen vooral voor in dezelfde stadszones, ten oosten van de arme sikkels, namelijk in het stadscentrum, het centrum van Sint-Gillis, Elsene en het noorden van de Leopoldswijk.

figuur 5: profiel voor cluster d:

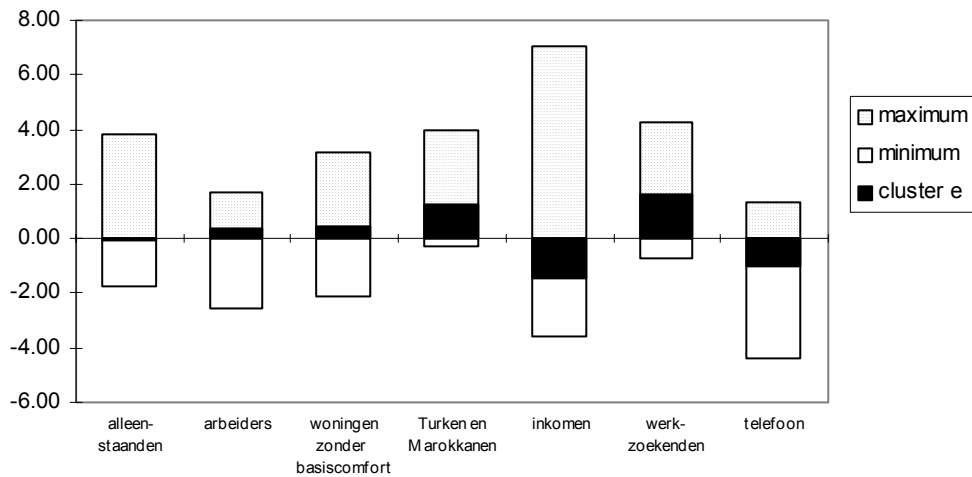

Het voornaamste kenmerk van deze buurten, te weten de hoge concentratie van alleenstaanden, is echter niet problematisch op zich. Het gaat niet uitsluitend om armen maar ook om bejaarden en jongeren die een relatief behoorlijk bestaan leiden. De toestand van de buurten van type d is daarom niet echt zorgwekkend, tenzij dat het relatief laag gemiddelde inkomen per inwoner bij alleenstaanden zwaarder doorweegt dan in de buurten met kroostrijke gezinnen (Kesteloot e.a., 1998a).

Cluster e is niet meer exclusief voor Brussel en bevat 14 Brusselse buurten langs de industriële as in Vorst, aan de westelijke buitenkant van de arme sikkels in Anderlecht en Molenbeek en in de arbeidersbuurten van Laken. Deze laatste zijn de recentste uitbreidingen van de concentratiezone van Turken en Marokkanen in de Noordwijk. Meestal scoren de buurten op 6 of 7 criteria. De gemiddelde scores overschrijden alle drempelwaarden behalve voor het aandeel alleenstaanden, maar in mindere mate dan de clusters a en b. Ook het

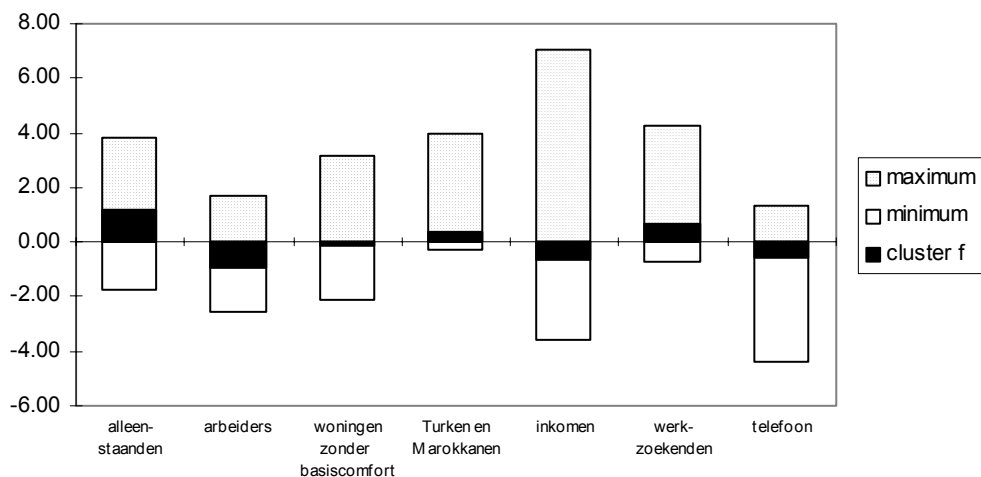
aandeel arbeiders (zowel Belgen als migranten) en woningen zonder comfort ligt niet beduidend boven de drempel. Het profiel van de buurten in deze cluster toont dat ze niet tot de meest achtergestelde buurten horen.

Figuur 6: profiel voor cluster e:

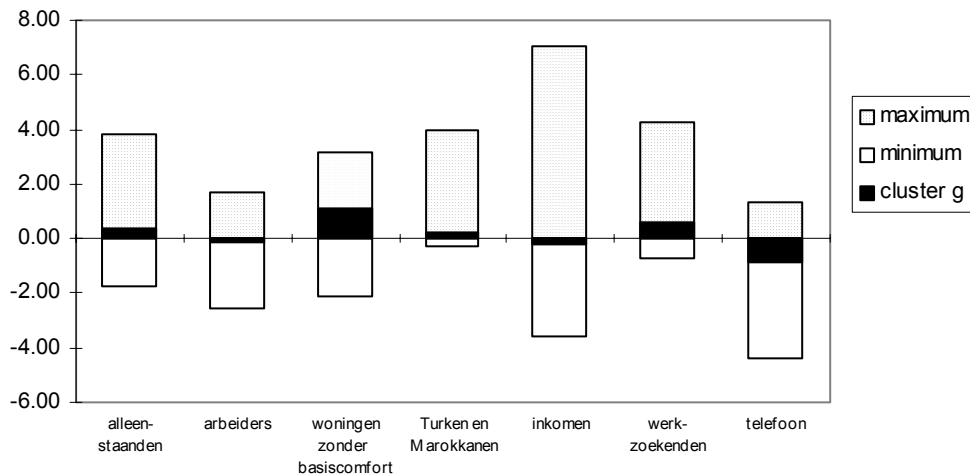
Cluster f betreft 35 buurten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De vergelijking met cluster e is interessant: op het aandeel éénpersoonshuishoudens na scoren deze buurten beter. Het aandeel arbeiders en woningen zonder comfort ligt zelfs onder de drempelwaarden.

Figuur 7: profiel voor cluster f

Deze buurten bevinden zich helemaal aan de rand van de kansarme zone buiten de migrantenbuurten en in sommige gevallen zelfs buiten de 19de-eeuwse gordel, wat een geografische weerspiegeling is van de lichtere achterstelling in deze groep. Dit type overheerst in de Maalbeekvallei, in het oosten van de stad, waar samen met de industriële bedrijvigheid het arbeidskarakter van de huisvesting verzwakte met de verstedelijking en de recente herstructurerings.

figuur 8: profiel voor cluster g

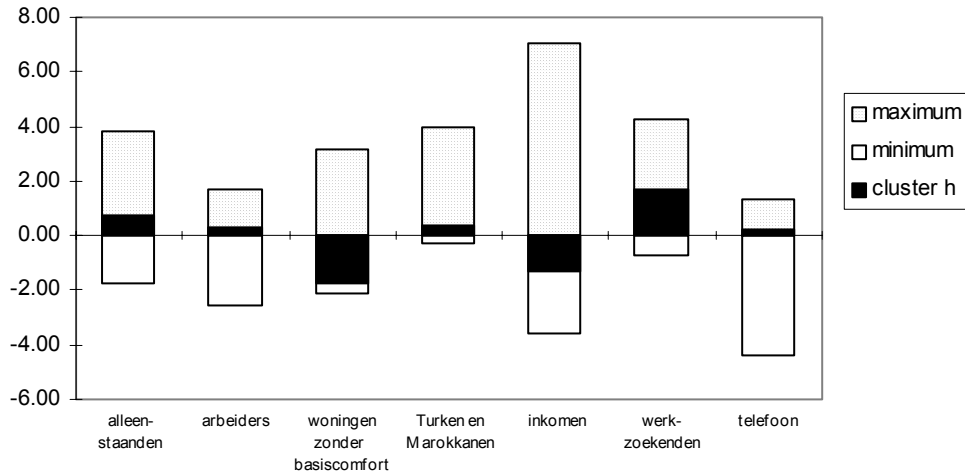

Cluster g bevat 13 buurten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Meestal gaat het om buurten die op 4 of 5 criteria scoren. De scores van de betrokken buurten liggen voor sommige indicatoren juist boven of onder de drempelwaarden. Dit is het geval voor het aandeel éénpersoonshuishoudens, dat gemiddeld boven de drempelwaarde komt (44 %), het aandeel arbeiders dat er juist onder ligt (44 %), het aandeel Turken en Marokkanen dat er boven ligt (8 %) en het inkomen dat er gemiddeld eveneens juist onder komt (239 768 bef per persoon, meteen het hoogste gemiddeld inkomen). De achterstelling van deze buurten wordt dus gekenmerkt door matige negatieve scores voor alle indicatoren, behalve het aandeel arbeiders dat rond de drempelwaarde schommelt. In feite gaat het eerder om grensgevallen, meer in het bijzonder wat de inkomens, de werkzoekenden en de Turken en Marokkanen betreft. Deze buurten liggen buiten de 19de-eeuwse gordels in oudere dorpskernen van Anderlecht, Vorst, Laken en Haren, evenals in twee buurten waar tussen de twee Wereldoorlogen sociale woningen werden gebouwd ('Het Rad' in Anderlecht en 'Volta' in Elsene).

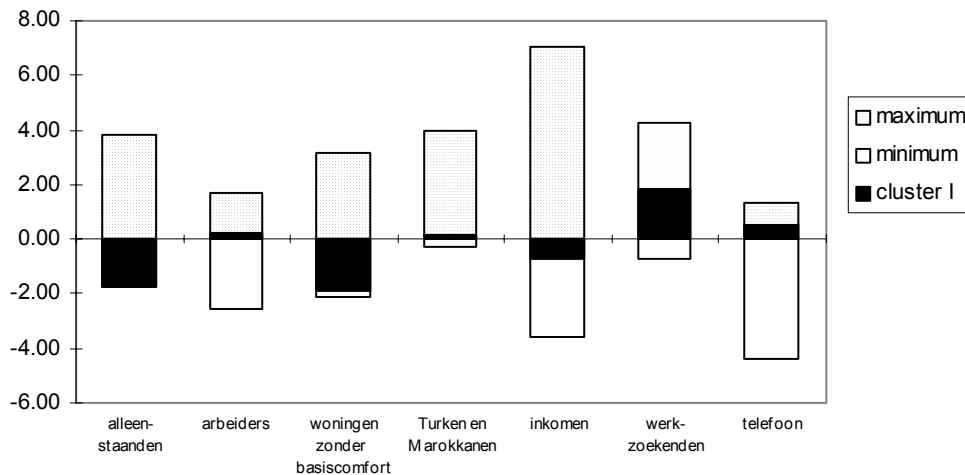
Tenslotte worden twee types van buurten onderscheiden waarin de woningen zonder comfort quasi afwezig zijn en de Turken en Marokkanen weinig opvallen. De inkomens zijn er, in vergelijking met de andere types, van een middelmatig niveau; maar er wonen veel arbeiders en werkzoekenden. Cluster h groepeerde 11 sociale woonbuurten. De gemiddelde woonkwaliteit ligt opvallend boven de drempelwaarde (5 %) en het aandeel woningen met telefoonaansluiting ligt er net boven (72 %). Maar voor de andere criteria worden de drempelwaarden gemiddeld (zwak tot matig) overschreden. Deze buurten zijn bebouwd met appartementen in hoogbouw, waar de bevolking meer gemengd is zowel qua gezinssamenstelling als qua etnische afkomst. Deze buurten werden na de Tweede Wereldoorlog aangelegd, hetzij in het kader van de strijd tegen de verkrotting van de binnenstad, hetzij in het kader van modernistische sociale woningbouwprojecten in de rand. Ook hier is de toestand tot nu toe verre van dramatisch. Maar hij zou in de toekomst kunnen verslechteren. De bijzondere en niet erg geliefde architectuur van deze buurten, de sociaal economische selectie die met het stelsel van toewijzing van de sociale woningen gepaard gaat en de vrij marginale ligging van sommige bouwprojecten in de rand, vormen potentiële

gevaaren voor achterstelling. Gelukkig zullen deze buurten omwille van hun gering aantal en hun bescheiden omvang nooit vergelijkbaar zijn met de problematische Franse banlieues. Deze buurten zijn in de periferie van de stad te vinden maar soms ook in gerenoveerde binnenstedelijke buurten.

figuur 9: profiel voor cluster h

Figuur 10: profiel voor cluster i

Cluster i komt slechts éénmaal voor in Brussel: het gaat om een sociale woonwijk uit de jaren zestig in Neder-over-Heembeek (Mariëndaal). Deze buurt onderscheidt zich van de andere met een uitzonderlijk laag aandeel éénpersoonshuishoudens (22 %), gezien ze voornamelijk uit grote woningen bestaat, en een laag aantal woningen zonder comfort (4 %). Het telefoonbezit ligt juist boven de drempelwaarde (74 %). De andere indicatoren, met name het aandeel Turken en Marokkanen (8 %), het gemiddeld inkomen per persoon (217.999 BEF) en vooral het aandeel arbeiders (48 %) en werkzoekenden (25 %) bepalen een achterstellingsconcentratie.

VERGELIJKING MET DE PRIORITAIRE INTERVENTIEZONES (COCOF)

Met het "Programma Cohabitation" voorziet de COCOF een speciale subsidie ter bevordering van sociale integratie en de samenleving van verschillende lokale gemeenschappen. Hiervoor werden prioritaire interventiezones afgebakend. We vergeleken de afbakening van deze interventiezones en de afbakening van de achtergestelde buurten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

De kaart vergelijkt de afbakening van kansarme buurten in beide studies. Omwille van de sterke contrasten binnen het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, komen een groot aantal buurten in de 19de eeuwse gordel en de kanaalzone als kansarm uit beide studies. Toch zijn er een aantal verschillen.

De afbakening van de prioritaire interventiezones gebeurde op basis van gegevens uit de Volkstelling van 1991 en van beschikbare geactualiseerde gegevens voor 1996 op niveau van de buurten. Er werden acht variabelen geselecteerd, waarvoor de motivatie jammer genoeg niet terug te vinden is in het rapport. Onderstaande tabel geeft aan welke variabelen in beide studies werden gebruikt. Het COCOF rapport vermeldt niet voor welk jaar de variabelen berekend zijn, noch ten opzichte van welke noemers de percentages werden berekend. Maar het is wel mogelijk om de jaartallen te raden. Deze zijn in de tabellen toegevoegd, met een vraagteken als er twijfel mogelijk is.

Tabel 28: gebruikte variabelen voor het afbakenen van kansarme buurten.

Kesteloot	COCOF
Aandeel Turken en Marokkanen ≥ 5 % (1991)	aandeel vreemdelingen van buiten E.U. (1996?)
Aandeel woningen zonder klein ≥ 25 % comfort (1991)	aandeel woningen zonder of met klein comfort (1991)
Aandeel alleenstaanden (1991) ≥ 50 %	aandeel alleenstaanden (1996?)
aandeel werkzoekenden (1991) ≥ 15 %	aandeel werkzoekenden (1991)
aandeel arbeiders (1991) ≥ 45 %	
aandeel woningen met telefoon < 70 % (1991)	
gemiddeld inkomen (1993) $< 250\ 000$	
	aandeel woningen gebouwd voor 1945 (1991)
	aandeel bestaansminimumtrekkers en equivalent-bestaansminimum (1996?)
	aandeel houders van een diploma van enkel het lager en lager middelbaar onderwijs (1991)
	aandeel jongeren tussen 5 en 19 jaar (1996?)

De vier hoofdcriteria uit onze analyse komen, hetzij in gewijzigde vorm, terug in de studie van de COCOF. Turken en Marokkanen worden vervangen door alle niet EU-vreemdelingen, bij de woningen zonder basiscomfort worden ook de woningen met klein comfort opgeteld. Verder zal aangegeven worden welke invloed deze verschillen op de afbakening van de buurten kunnen hebben. De variabelen alleenstaanden en werkzoekenden zijn dezelfde in beide analyses.

Waar wij het gemiddeld inkomen in rekening brachten, werd in de studie van de COCOF het aandeel bestaansminimumtrekkers en equivalent-bestaansminimumtrekkers gebruikt. Deze variabele is echter niet beschikbaar op het niveau van de statistische buurten, enkel op gemeentelijk niveau, wat tot een vereenvoudiging en uitspreiden van het fenomeen leidt.

Het aandeel woningen gebouwd voor 1945 had ook in deze studie als criterium kunnen gebruikt worden, maar dan wel ter vervanging van het comfort van de woningen, gezien de hoge correlatie tussen beide variabelen. Ook tussen het aandeel niet-EU-vreemdelingen en het aandeel jongeren bestaat een hoge correlatie.

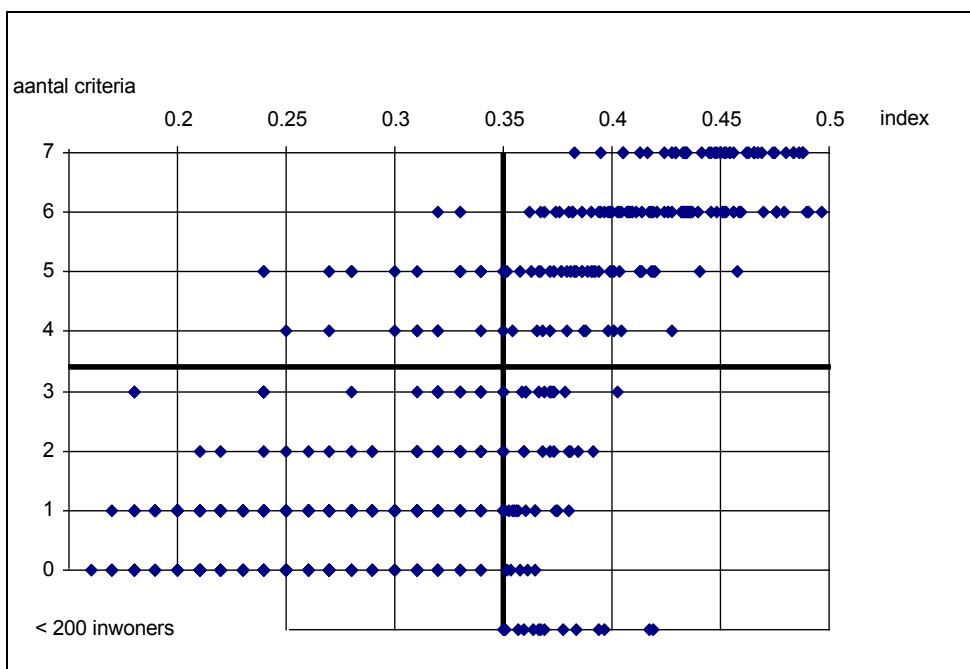
Op basis van de acht geselecteerde variabelen berekent de COCOF een 'kwetsbaarheidsindex' (indice de fragilité), die gelijk is aan het gemiddelde van de waarden voor de acht variabelen. Wanneer de kwetsbaarheidsindex meer dan 35 % bedraagt, wordt de zone als prioritaire interventiezone beschouwd.

Tabel 29: Methode afbakening kansarme buurten enerzijds en prioritaire interventiezones anderzijds.

Kesteloot	COCOF
het voldoen aan minstens vier armoedecriteria in buurten met minstens 200 inwoners	kwetsbaarheidsindex ≥ 0.35

We vergelijken het resultaat per buurt voor beide methoden in Figuur 11. Zowel de waarde voor de kwetsbaarheidsindex (x-as) als het aantal criteria waarvoor de drempelwaarde overschreden werd (y-as) wordt voorgesteld. 203 buurten bevinden zich rechts van de vette verticale lijn omdat ze een kwetsbaarheidsindex groter dan 0,35 hebben en door de COCOF aangeduid werden als prioritaire interventiezones. 178 buurten vallen boven de vette horizontale lijn omdat ze minstens 200 inwoners tellen en de drempelwaarde van minstens vier achterstellingscriteria overschreden, ze werden, met uitzondering van twee buurten, dus afgebakend als achtergestelde buurten.

Figuur 11: het resultaat van de afbakeningscriteria voor kansarme buurten enerzijds en prioritaire interventiezones anderzijds

Drie vierde (150) van de prioritaire interventiezones werd ook in deze studie als kansarm

afgebakend, deze buurten bevinden zich in de rechterbovenhoek van de figuur. De overige 53 buurten vallen onder de horizontale lijn. 15 van deze buurten tellen minder dan 200 inwoners. In deze atlas werden deze buurten uit de analyse gehaald omdat de relatieve waarden voor deze buurten het beeld grondig kunnen vertekenen.

Aangezien de methode van de COCOF eveneens geënt is op relatieve waarden, vinden we het zeker niet aangewezen deze buurten in de analyse op te nemen. Bovendien heeft één van deze 15 buurten als wijkcode een Z, wat betekent dat de exacte woonplaats van de inwoners van deze statistische eenheid niet gekend is. Men kan zich de vraag stellen hoe men concrete maatregelen voor de mensen buurt zal treffen...

Er blijven dan nog 38 buurten met minstens 200 inwoners over waarvoor de kwetsbaarheidsindex overschreden werd, maar die toch niet als kansarme buurt werden aangeduid (rechter benedenhoek). 5 buurten voldoen aan geen enkel achterstellingscriterium, twaalf voldoen aan één, negen aan twee, elf aan drie en de buurt 'Hospitalen' te Elsene aan 5 (dit is één van de buurten die wij geëlimineerd hebben wegens een bevolkingssamenstelling die scheefgetrokken wordt door de functies van de buurt).

Deze verschillen hebben rechtstreeks te maken met de gebruikte methodologie. De cijfers voor het aandeel bestaansminimumtrekkers zijn zo klein t.o.v. van de andere variabelen, dat ze nauwelijks invloed hebben op de waarde voor de kwetsbaarheidsindex. Omgekeerd heeft het aandeel alleenstaanden een zeer groot gewicht in de analyse gezien het gemiddelde 48,4 % van de particuliere huishoudens bedraagt. In dat opzicht zou het beter zijn met z-scores (gewogen waarden) voor de variabelen te werken.

In vijf buurten in Oudergem en Watermaal-Bosvoorde wordt de kwetsbaarheidsindex overschreden ten gevolge van het verschil inzake de variabele voor vreemdelingen. De niet-EU-vreemdelingen in deze buurten zijn eerder rijkere vreemdelingen, zoals Amerikanen, Japanners, Britten. Er wonen geen Turken of Marokkanen.

Steenweg op Waterloo-Oost in Ukkel en Ter Bronnen in Sint-Lambrechts-Woluwe hebben een kwetsbaarheidsindex van 0.38. Ze overschreden respectievelijk 1 en 2 achterstelling indicatoren. Hoewel de index boven de drempelwaarde van 0.35 ligt, werden deze buurten niet opgenomen op de kaart van de prioritaire interventiezones in de studie van de COCOF. Op de kaart worden deze buurten aangeduid met een vraagteken.

De buurten in het centrum van Brussel en in de omgeving van de Wetstraat, Koningsveldstraat in Etterbeek en Ferdinand Neuray in Elsene scoren zeer hoog (tot 74 %) op het aandeel alleenstaanden, wat zwaarder doorweegt in de berekening van de kwetsbaarheidsindex dan wanneer met drempelwaarden wordt gewerkt. Weerom zou de weging van de variabelen dit effect verzachten, wat niet wegneemt dat een aantal van deze buurten zeker randgevallen zijn, zoals ook Haren-Zuidwest. Hetzelfde geldt voor Schaarbeek en Sint-Gillis, waar het aandeel alleenstaanden zwaar weegt (tot 61 %), in dit geval in combinatie met een hoger aandeel niet-EU-vreemdelingen.

Le Home in Ganshoren scoort op geen enkel van de zeven achterstellingscriteria en overschreed toch net de kwetsbaarheidsindex. Het gaat hier vooral om sociale woningen uit de jaren 20 waarvan een derde uitgerust is met klein comfort. Hier speelt dus het verschil in comfortvariabele (51 versus 16 %) en de dubbeltelling via de variabele 'woningen gebouwd voor 1945' (74 %). De combinatie van hoge scores voor woningen met basiscomfort en

voor oude woningen leidde ook in een aantal buurten van westelijk Anderlecht (Neerpede en Centrum), in Beekkant (Molenbeek) en Pastoor Arswijk (Vorst) tot het overschrijden van de kwetsbaarheidsindex.

De Spiegel in Jette scoort op één achterstellingscriterium (comfort van de woningen) maar kreeg een hoge kwetsbaarheidsindex omwille van het groot aandeel woningen met klein comfort (29 %), veel oude woningen (72 %) en veel niet-EU-vreemdelingen (8 %), waaronder iets minder dan de helft Marokkanen en Turken. De twee andere buurten in Vorst zijn randgevallen, die net geen vierde criterium overschrijden.

Uiteraard zijn er ook buurten waarvoor de kwetsbaarheidsindex niet werd overschreden die toch als kansarm werden afgebakend in onze analyse. Het gaat om negen buurten van cluster f en tien van cluster h. Het verschil wordt zo goed als overal verklaard door het verschillend gebruik van de woningvariabelen. De buurten van cluster h zijn sociale woonwijken, meestal van na de Tweede Wereldoorlog, waar de woonkwaliteit gemiddeld hoger ligt, en het aandeel vreemdelingen lager. Dit leidt tot een kwetsbaarheidsindex lager dan 35 %. Omwille van een beperkte overschrijding van de drempelwaarde (alleenstaanden en werkzoekenden) en/ of omwille van het overschrijden van de drempelwaarde voor criteria die in de berekening van de kwetsbaarheidsindex niet of minder doorwegen (het gemiddelde inkomen, arbeiders, telefoonaansluitingen) werden deze buurten in onze studie als kansarm afgebakend.

Gezien cluster f eerder een randgeval is, is het ook niet verwonderlijk dat hier de grootste verschillen tussen de studies liggen. In de clusters met de zwaarste achterstelling (a en b) wordt de drempel van 35% op de kwetsbaarheidsindex overal overschreden.

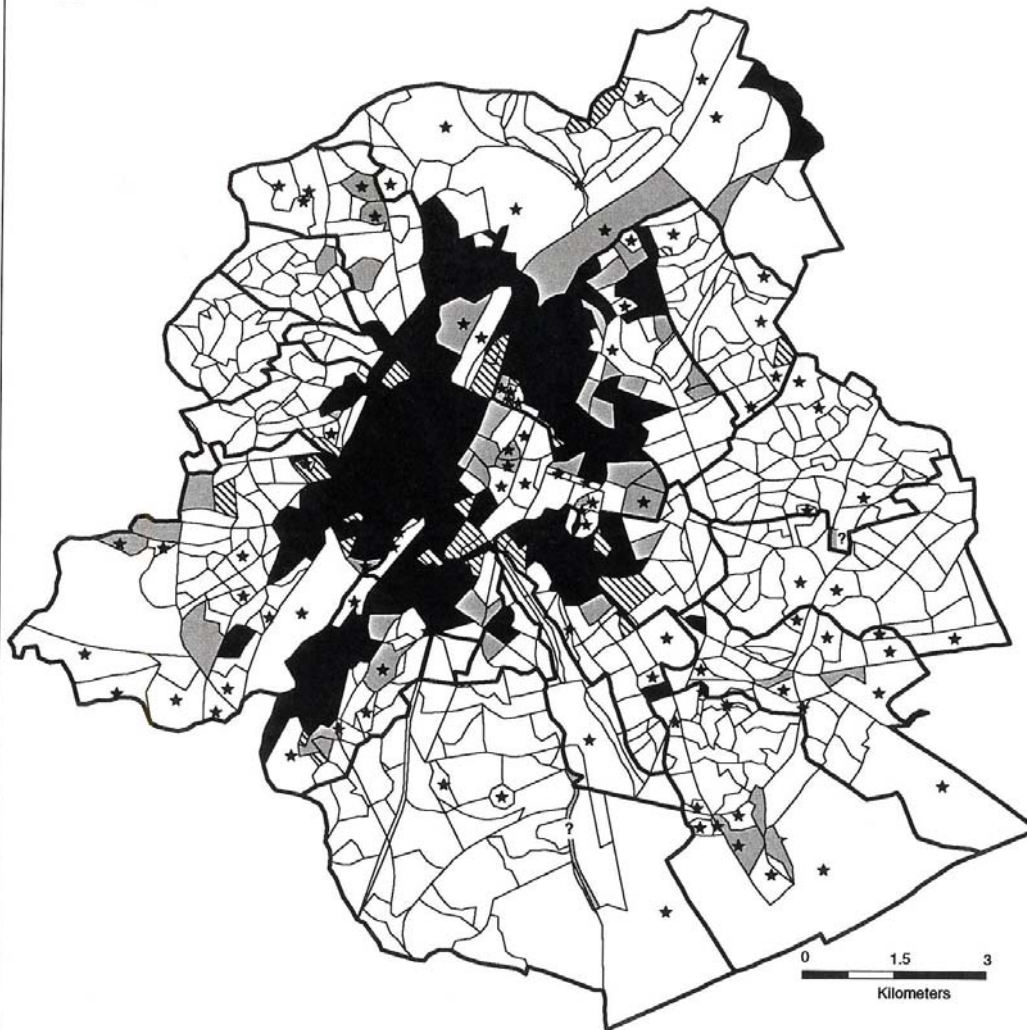
Omdat de afbakeningsmethode met behulp van drempelwaarden wel erg verschilt van deze gebaseerd op gemiddelde waarden, gingen we na wat het effect zou zijn als we de gemiddelde waarde van de zeven achterstellingsindicatoren als criterium zouden gebruiken. We berekenden de gemiddelde van de gestandaardiseerde waarden (wat een gelijk egwicht aan elke variabele verleent) voor de zeven achterstellingsindicatoren in de 605 buurten, en vergeleken deze met de kwetsbaarheidsindex. Omdat het telefoonbezit en het gemiddeld inkomen indicatoren van rijkdom zijn en de vijf andere van armoede, vermenigvuldigden we de gestandaardiseerde waarde voor deze eerste twee variabelen met -1. De correlatiecoëfficiënt bedraagt 0,88, er is dus een hoge correlatie tussen beide maten, hoewel de afwijkingen wat groter zijn voor de lage waarden (figuur 12).

Kaart 29: Vergelijking afbakening kansarme buurten

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

Kansarme buurten

- ★ < 200 inwoners
- ▨ enkel Kesteloot
- ▤ enkel COCOF
- niet gekarteerd door COCOF
- beide studies

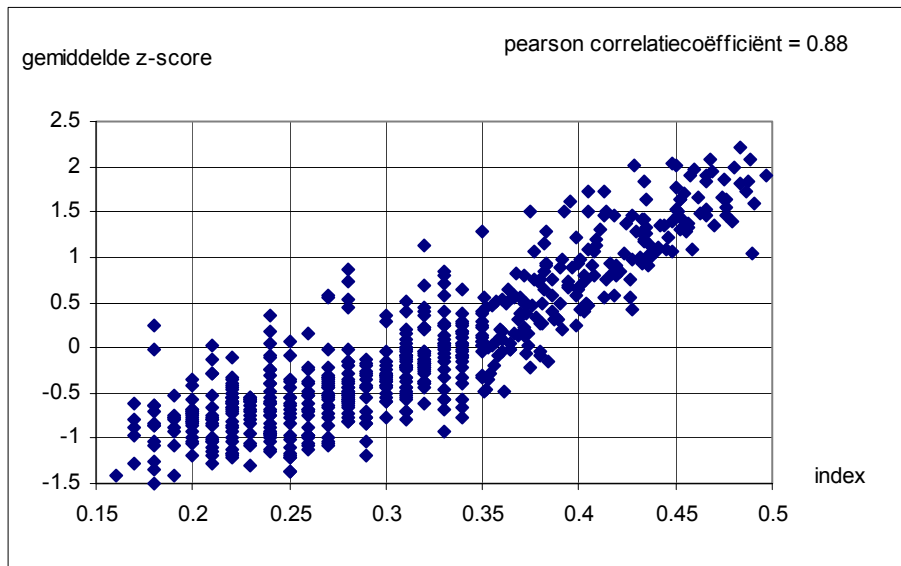

C. Kesteloot, 1998
(c) ISEG - KULeuven

Bron: Fiscale statistieken 1994 en
Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

Figuur 12: Correlatie tussen gemiddelde z-waarde van zeven achterstellingscriteria en kwetsbaarheidsindex voor 605 buurten

Gezien de sterke dualisering in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is het niet verwonderlijk de belangrijkste ruimtelijke contrasten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest onmiddellijk zichtbaar worden in elke analyse. De ruimtelijke concentratie van armoede in de sikkel rondom de vijfhoek werd reeds duidelijk zichtbaar bij het bestuderen van de 23 afzonderlijke indicatoren van armoede. Voor een doordacht beleid is het ook belangrijk de aard en de zwaarte van de achterstelling te kennen, en is een grondige statistische analyse geen overbodige luxe.

De sociaal-demografische dynamiek van de buurten

DE IMMIGRANTEN GEDURENDE HET JAAR DAT DE TELLING VOORAFGAAT

De residentiële mobiliteit kan de sociaal-ruimtelijke structuur die in het voorgaande deel van de atlas beschreven werd eventueel veranderen. Om hierover enig zicht te hebben analyseren we de kenmerken van de bevolking die in de stad immigreerde gedurende het jaar dat de telling voorafging, op dezelfde wijze als we de totale bevolking in het vorig deel onderzochten. Men spreekt van migratie wanneer er sprake is van verandering van gemeente. Bijgevolg worden de intragemeentelijke verhuisbewegingen niet in rekening gebracht. Deze immigratie betreft dus de verhuisbewegingen tussen twee gemeenten binnen Brussel, de aankomst in Brussel van huishoudens uit de rest van België en buitenlandse immigratie naar Brussel. Deze bevolkingsgroep vertegenwoordigde bij de volkstelling 9,2% van de totale bevolking. Het gaat hier uiteraard niet om zeer recente gegevens, maar ze zullen niettemin aantonen dat de bestaande sociale structuren meer bevestigd dan veranderd worden door de verhuisbewegingen.

Om dit te verduidelijken hebben we voor deze groep 15 variabelen berekend die zo nauw mogelijk aansluiten bij de 23 variabelen die gebruikt werden om de achtergestelde buurten te bepalen. Een precies gelijke set van variabelen kon hier niet berekend worden, omdat alleen rekening gehouden werd met de kenmerken van de referentiepersoon van het gezin (vroeger gezinshoofd genoemd) en van de woning. Deze gegevens laten dus niet toe om verschillende kenmerken te kruisen (bijvoorbeeld is het aandeel huurappartementen het resultaat van een kruising tussen de structuur van het gebouw waarin de woning gelegen is en de eigendomsverhouding). Andere variabelen kunnen niet achterhaald worden omdat ze noch op de woning, noch op de referentiepersoon betrekking hebben (de variabelen die op het onderwijs betrekking hebben). Daarentegen werden enkele bijkomende variabelen berekend die meer licht werpen op de aard van de verhuisbewegingen. Zo worden de Turken en de Marokkanen afzonderlijk beschouwd en worden ook de Italianen en Spanjaarden in rekening gebracht omdat ze de neiging hebben om hun voormalige concentratiebuurten te verlaten. De gemiddelde leeftijd van de referentiepersonen wordt berekend, wat een idee geeft van het stadium die de immigrerende huishoudens bereiken hebben in de levenscyclus van de huishoudens. Twee variabelen hebben betrekking op de structuur van de woningmarkt, met name de residuele woningen (gebouwd voor 1945 én zonder comfort) en de koopwoningen (de eigenaar-bewoners onder de immigranten op het ogenblik van de telling). Tenslotte wordt ook het aandeel van de immigrerende huishoudens op het totaal aantal huishoudens berekend, wat toelaat om de statistische buurten met een sterke onthaalfunctie van de andere te onderscheiden.

Maar op de schaal van de statistische buurten hebben al deze variabelen soms lage absolute waarden, wat de relatieve waarden soms onbetrouwbaar maakt. De resultaten die betrekking hebben op buurten met enkele honderden inwoners zijn dus niet echt significant, maar dit belet niet dat de globale sociaal-ruimtelijke structuren van de verhuisbewegingen wel goed beschreven zijn.

Deze variabelenset is onderworpen aan een componentenanalyse, precies op dezelfde wijze

als deze die geleid heeft tot het bepalen van indicatoren voor achtergestelde buurten. Die analyse geeft vijf factoren die samen 66% van de totale variantie weergeven. Dit aandeel is wat lager dan in de vorige analyse, maar dat wordt verklaard door de toevallige waarden voor de buurten met minder inwoners. Toch is de structuur van de resultaten op basis van de ladingen van de 15 variabelen op de 5 componenten op een coherente wijze te interpreteren.

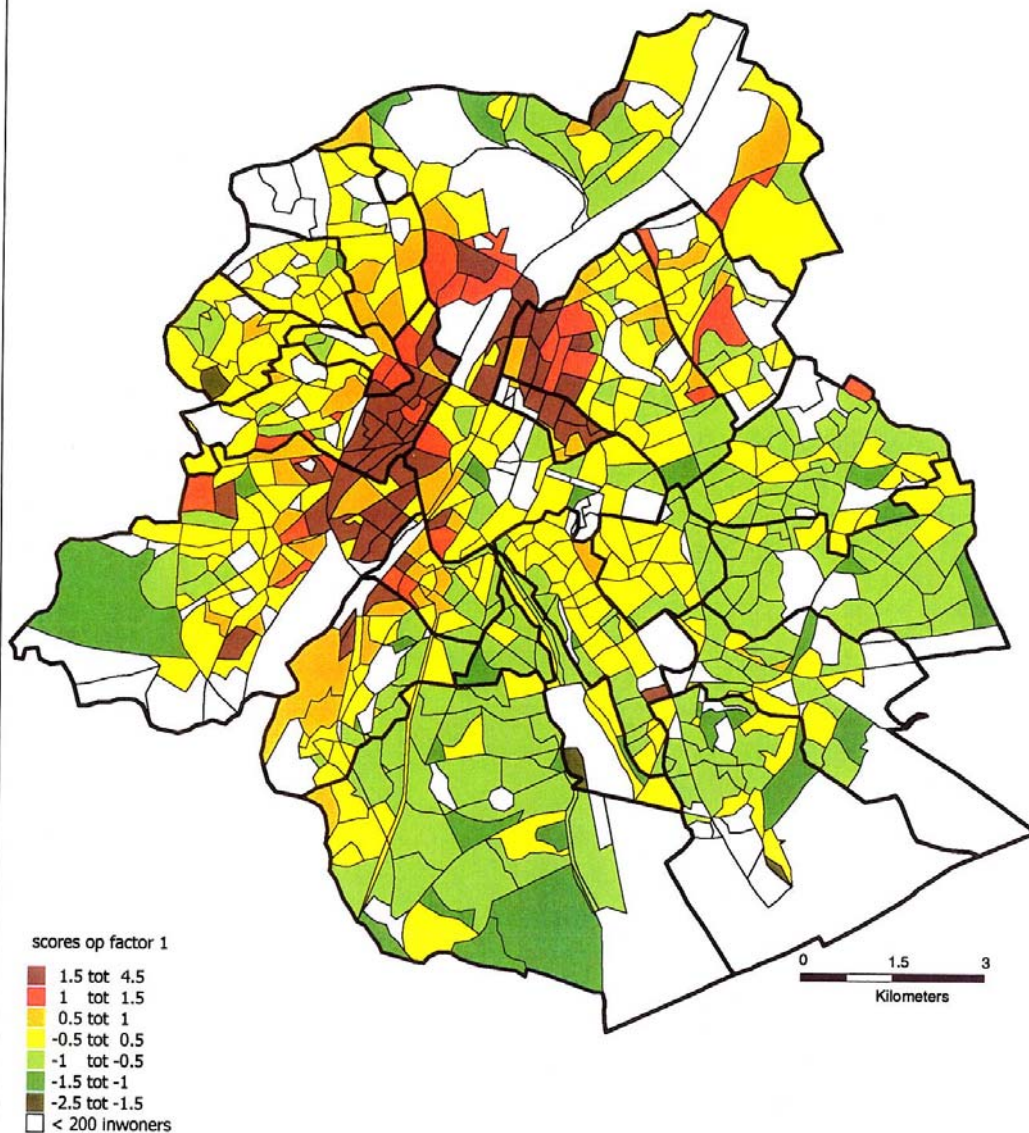
De eerste factor betreft de variabelen die de aanwezigheid van Turken, van Marokkanen en van residuele woningen aangeven. De kaart van de factor toont duidelijk dat dit gepaard gaat met een consolidatie van de aanwezigheid van deze migranten in de achtergestelde buurten en dat dit, zoals gesuggereerd door de correlatie met de spreiding van de residuele huursector, gekoppeld is aan de kwaliteit van de woningen dus ook hun prijs. Elke verhuisbeweging uit deze zone brengt hogere woonkosten mee, op één mogelijke uitzondering na, met name sociale huurwoningen die in de periferie gelegen zijn. Zo toont de kaart duidelijk aan welke perifere sociale woningbuurten voor migranten toegankelijk geworden zijn gedurende de jaren tachtig. In de meeste gevallen gaat het om sociale woningen in hoogbouw of om oudere sociale woningen waarvan het comfort nog niet aangepast werd aan de hedendaagse normen (kaart 30). De confrontatie met de kaart die de spreiding van de Turken en Marokkanen illustreert, bewijst echter dat niet al deze buurten een groot aantal migranten tellen (het Gemeentelijk Stadium in Elsene (A34) en het Rad in Anderlecht (A34) bijvoorbeeld tellen zeer weinig migranten). Hun hoge score op deze factor is dus toe te schrijven aan extreme waarden op de andere variabelen die op deze factor hoog scoren. De kaart toont ook dat het zuidelijke deel van de arme sikkels, met name in Sint-Gillis inkrimpt. Dit illustreert de specifieke aanpak van stadsvernieuwing in deze gemeente sinds het einde van de jaren 80.

Tabel 30: Ladingen op de 15 variabelen met betrekking tot de bevolking die verhuisd is in het jaar dat de telling voorafgaat op de eerste vijf factoren (varimax)

Indicatoren	factor 1	factor 2	factor 3	factor 4	factor 5	verklaarde variantie
Marokkanen	0,807	-0,128	-0,095	-0,062	0,140	0,700
arbeiders	0,807	0,139	-0,091	-0,103	-0,026	0,690
laaggeschoolden	0,624	0,150	0,160	-0,035	0,051	0,441
Turken	0,619	-0,224	-0,088	0,177	-0,127	0,489
residuele woningen	0,618	-0,058	-0,359	-0,304	0,165	0,634
werkzoekenden	0,481	0,277	-0,136	-0,449	-0,121	0,543
koppels met kinderen	0,031	0,824	0,007	-0,061	0,032	0,685
Belgen	-0,218	0,692	0,158	-0,138	-0,445	0,768
immigranten	-0,070	-0,708	-0,302	-0,162	0,195	0,662
alleenstaanden	-0,075	-0,766	-0,100	-0,365	-0,133	0,753
gepensioneerden en invaliden	-0,013	0,150	0,882	-0,153	-0,030	0,825
gemiddelde leeftijd	-0,170	0,147	0,864	0,184	0,032	0,832
eigenaars	-0,131	0,200	-0,021	0,775	-0,010	0,658
Italianen & Spanjaarden	0,192	-0,045	0,016	0,151	0,784	0,677
zelfstandigen	-0,258	-0,069	-0,021	-0,381	0,595	0,571
totale verklaarde variantie	19,3%	16,8%	12,3	9,0%	8,7%	66,2%

**Kaart 30: Huishoudens die van gemeente veranderd zijn
in het jaar dat de telling voorafgaat
factor 1 (Marokkanen en Turken)**

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

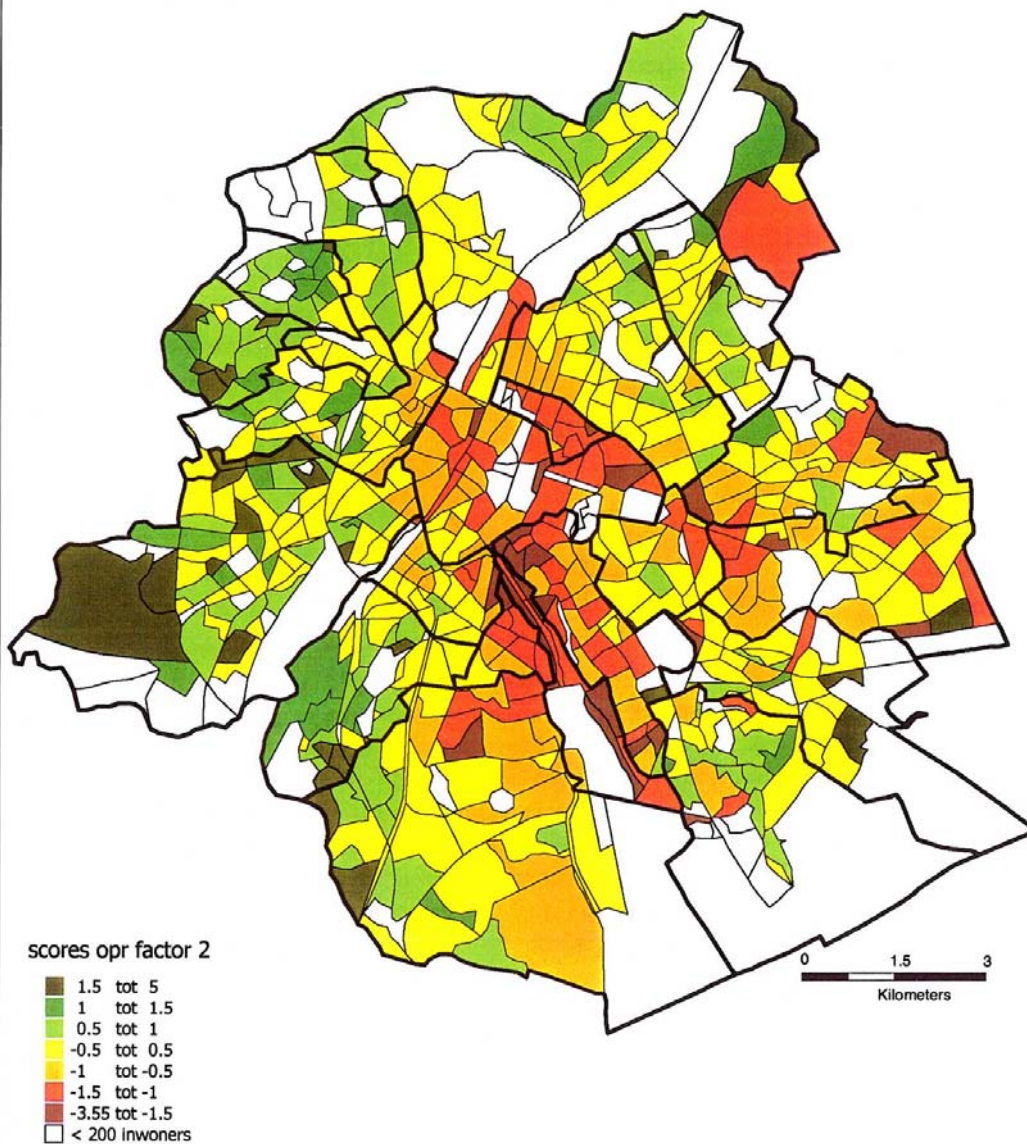
C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks-en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

**Kaart 31: Huishoudens die van gemeente veranderd zijn
in het jaar dat de telling voorafgaat
factor 2 (alleenstaanden tegenover koppels met kinderen)**

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

De tweede factor beschrijft de tegenstelling tussen de Belgische immigranten en de koppels met kinderen enerzijds, en de alleenstaanden anderzijds. Deze laatste groep vertegenwoordigt het grootste deel van de immigranten (nagenoeg 64% van de huishoudens die in een Brusselse gemeente immigreren) en hun ruimtelijke spreiding is daarom sterk gelijkend op deze van het aandeel immigranten in het totaal aantal huishoudens. Kaart 31 toont dat deze residentiële dynamiek zich vooral langs de twee hoge status assen van Brussel voordoet (de Tervurenlaan en de Louisalaan met in haar verlengde de Rooseveltlaan) en hierbinnen wat meer in de buurten van de eerste dan in die van de tweede gordel rond de kernstad. Het hele grondgebied van Sint-Joost-te-Node en het hart van de Vijfhoek trekken ook alleenstaanden aan. Koppels met kinderen vormen amper 3,5% van de immigrerende huishoudens en zij neigen eerder om zich in de westelijke en noordelijke delen van de tweede gordel te vestigen (van het westen van Ukkel over Vorst, Anderlecht, Molenbeek, Berchem, Ganshoren en Jette tot in Neder-over-Heembeek, Haren en in mindere mate Evere).

Gezien de derde factor bepaald wordt door het aandeel gepensioneerden en invaliden, maar ook door een hoge gemiddelde leeftijd van de referentiepersonen van de immigrerende huishoudens, identificeert hij de buurten die bejaarden aantrekken. Kaart 32 toont een nogal versplinterde structuur. Toch vormen de lage waarden een nagenoeg aaneengesloten gebied met het oosten van de Vijfhoek, Etterbeek en het oosten van Elsene, dat zoals vorige kaarten al duidelijk gemaakt hebben eerder een jonge bevolking aantrekt. De grote meerderheid van de buurten die bejaarden aantrekt, zijn in de tweede gordel te vinden. Alle buurten met een meer centrale ligging zijn sociale woningwijken. Sociale huisvesting komt ook veel voor in de perifere bejaardenbuurten, vooral in het westen en het noorden. De sterke discontinuïteiten kunnen te maken hebben met de toevalsfactor die bij kleine aantallen speelt, maar ook met de aanwezigheid van bejaardentehuizen.

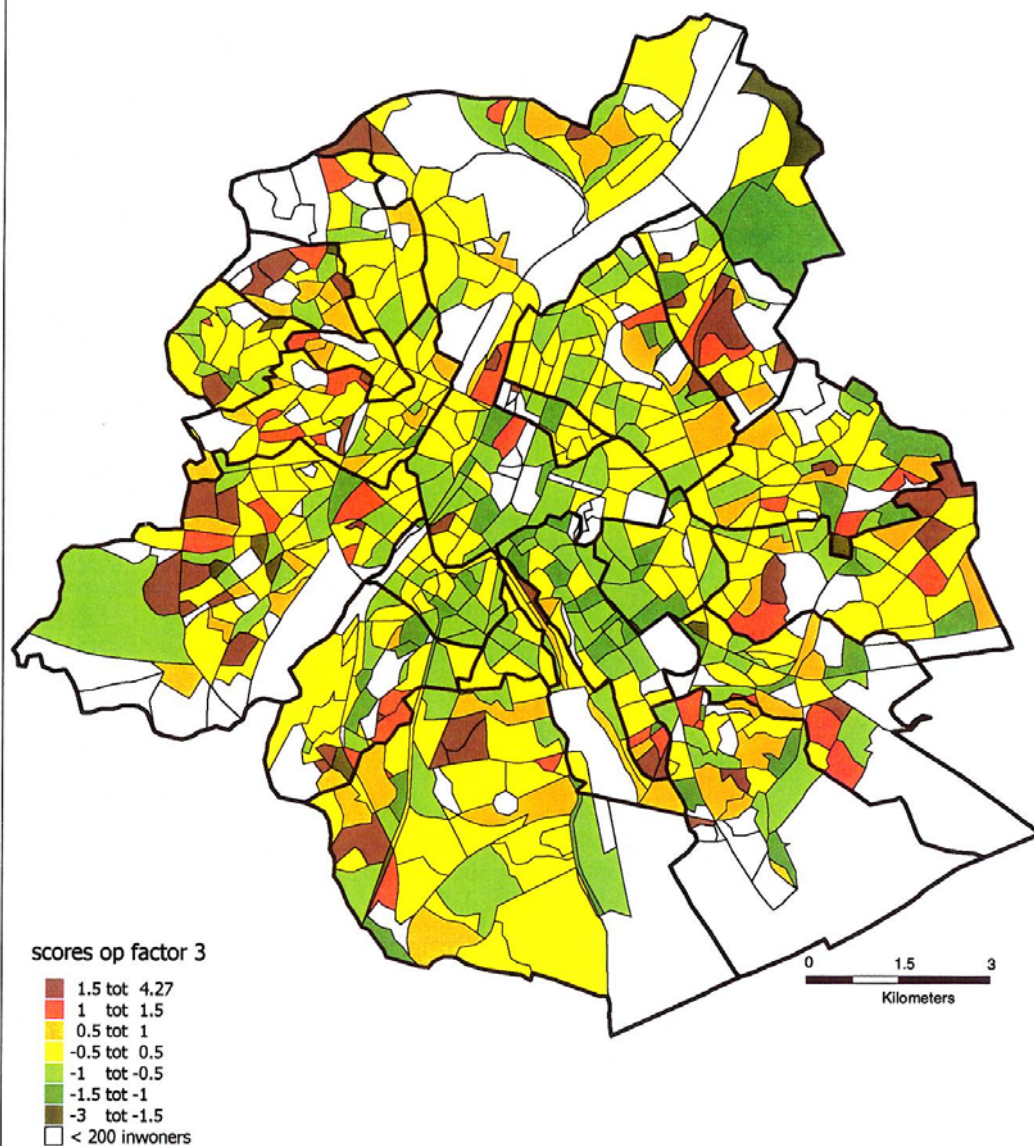
De vierde factor hangt samen met de buurten waar immigratie gepaard gaat met eigendomsverwerving. Ook hier vertonen de buurten van het centrum en van de eerste gordel negatieve waarden. Deze keer is de hele gemeente Sint-Gillis ook in dit geval. Toch is er een relatief sterk contrast te ontwaren tussen de twee uitersten van de arme sikkels. De huurders domineren in het zuidelijke deel, terwijl het aandeel eigenaars onder de immigranten soms het Brussels gemiddelde overschrijdt in het noordelijk deel. Dit illustreert het belang van de residuele koopsector voor Turken en in mindere mate voor Marokkanen te Schaarbeek en Sint-Joost, maar ook een iets grotere aantrekking van deze buurten voor jonge gezinnen uit de middenklasse. Deze aantrekking is te wijten aan het heterogene karakter van de bebouwing. Sommige straten werden op het einde van de 19e eeuw volgebouwd met woningen die voor de middenklasse en de kleine burgerij bedoeld waren, terwijl andere duidelijk voor arbeiders opgetrokken werden. In de rest van de arme sikkels was het arbeiderskarakter van de bebouwing veel homogener. Hoge waarden vindt men, buiten enkele uitzonderingen rond de Vijfhoek, aan de buitenkant van de tweede gordel, met een dominantie in de zuidoostelijke kwadrant. Dit bevestigt dus de bestaande tegenstellingen in de stad.

De laatste factor geeft de buurten aan waar Italiaanse en Spaanse huishoudens intrekken. Hij is ook lichtjes gekoppeld aan de immigratie van zelfstandigen. Maar de absolute waarden van deze laatste variabele zijn dikwijls zeer laag en een analyse van de resultaten in functie

van deze variabele is weinig betrouwbaar. Daarom moet de interpretatie van de kaart beperkt worden tot de grote structuren. Op de eerste plaats bevestigen die dat de aantrekkingskracht van de oorspronkelijke concentratiebuurten van Spanjaarden en Italianen in 1990 nog niet geschonden is, door hoge waarden te vertonen in Kuregem (Italianen), Sint-Gillis (Spanjaarden) en in de uitbreidingszone in Vorst. Omgekeerd vertoont het noordelijk deel van de arme sikkels duidelijke negatieve waarden, niettegenstaande een Italiaanse aanwezigheid sinds de tussenoorlogse periode. Aan de rand van deze concentratiezones vindt men gemiddelde waarden, die de langzame deconcentratie van de Zuid-Europeanen illustreert, naar buurten waar de arbeidsmigranten zich nog nooit gevestigd hadden. Tenslotte vindt men waarden van dezelfde grootte-orde langs de twee hoge statusassen van de stad. Zij verwijzen naar de vestiging van rijkere Italianen en Spanjaarden, die in de Brusselse internationale sector werken.

**Kaart 32: Huishoudens die van gemeente veranderd zijn
in het jaar dat de telling voorafgaat
factor 3 (bejaarden)**

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

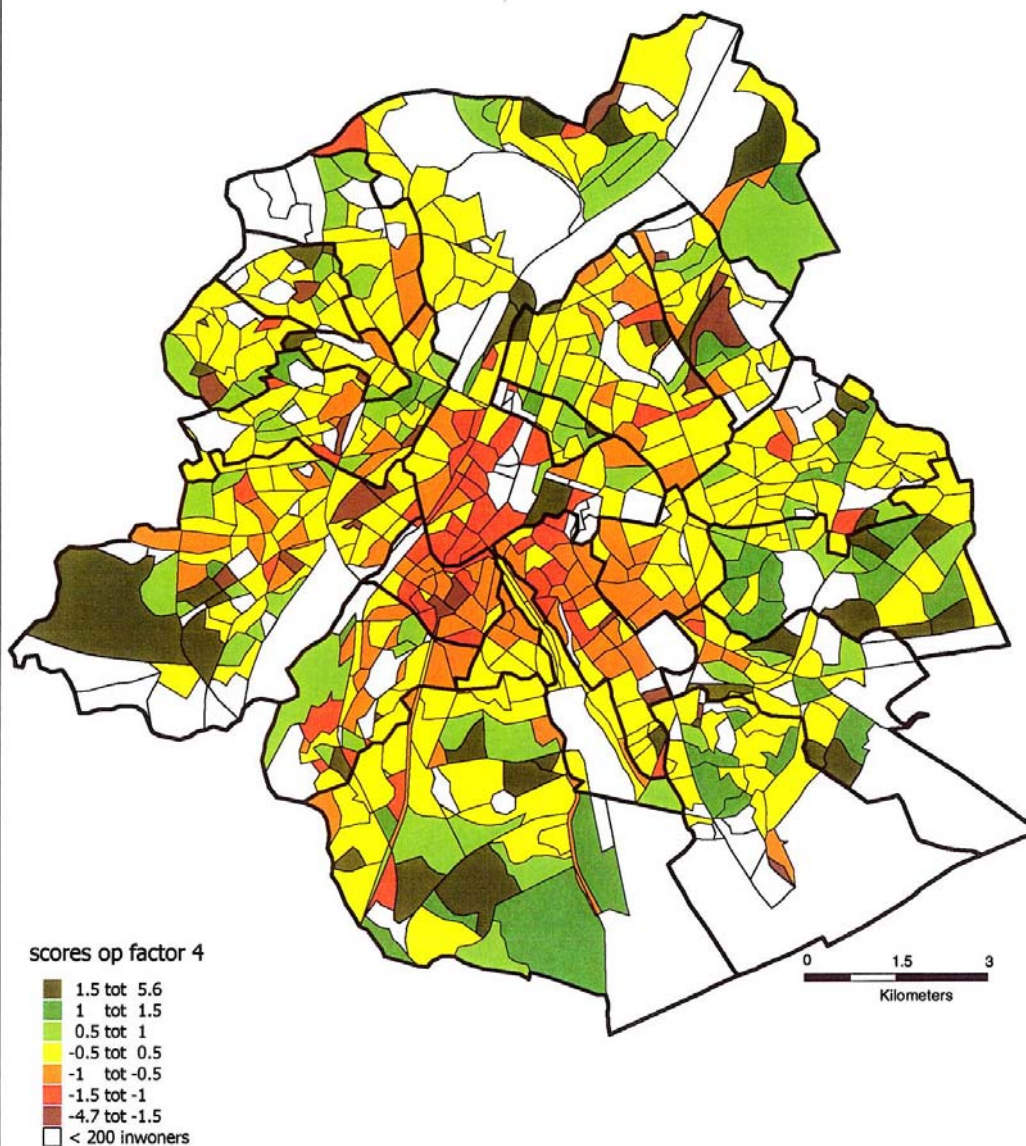
C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks- en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

**Kaart 33: Huishoudens die van gemeente veranderd zijn
in het jaar dat de telling voorafgaat
factor 4 (eigenaars)**

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

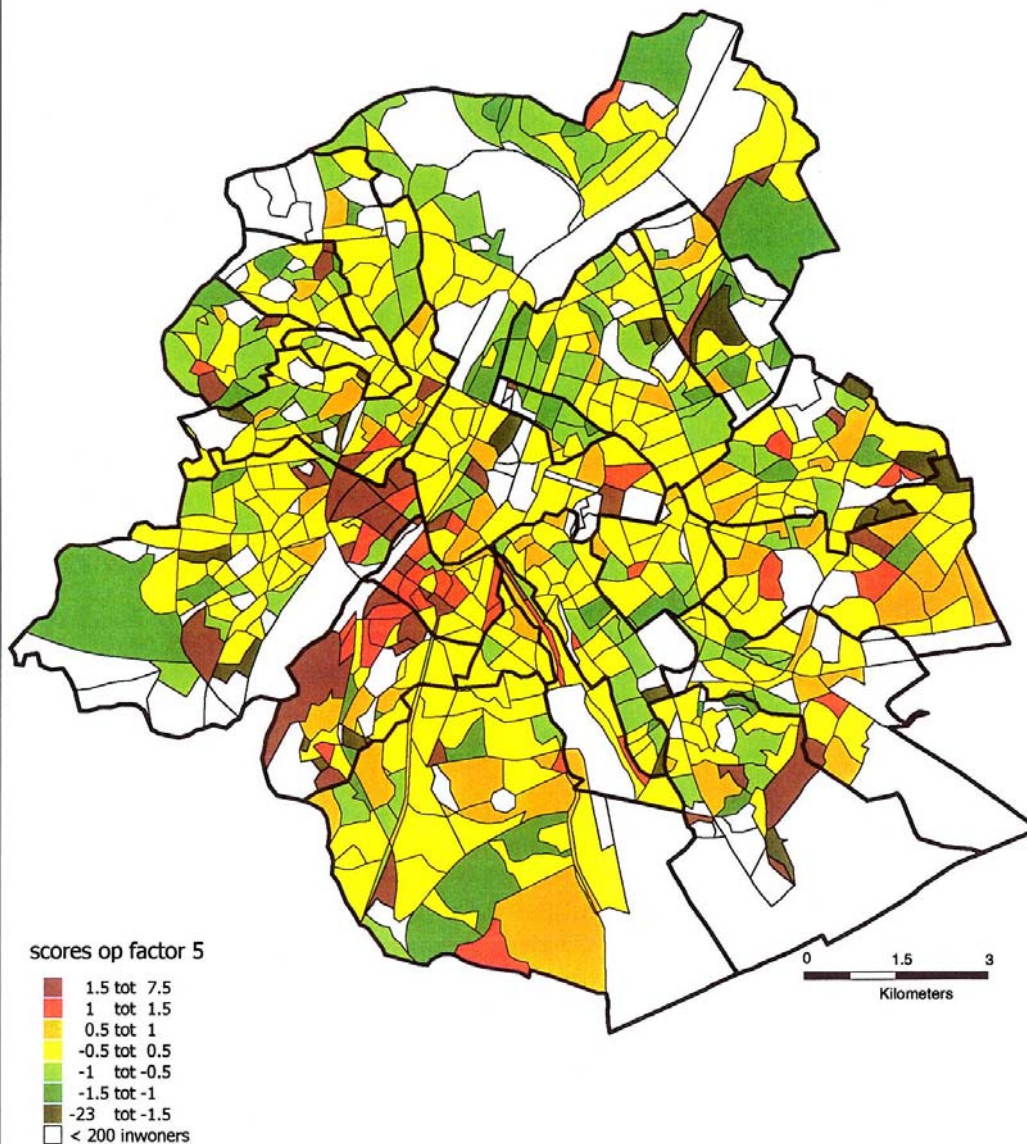
C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks-en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

**Kaart 34: Huishoudens die van gemeente veranderd zijn
in het jaar dat de telling voorafgaat
factor 5 (Italianen en Spanjaarden)**

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks-en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: T. Roesems

EVOLUTIE VAN DE INKOMENS 1993-1997

De inkomens per inwoner en per statistische buurt zijn elk jaar door het NIS berekend, wat een cartografie van hun evolutie mogelijk maakt. De laatste beschikbare inkomensstatistieken zijn deze van 1997, omdat de gegevens pas samengesteld worden na drie jaren, wanneer de herzieningstermijn van het belastbaar inkomen verstreken is. Om de kaart op te stellen zijn de inkomens van 1997 herberekend in constante franken van 1993. Hieruit blijkt dat in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest de gemiddelde inkomensgroei per persoon en statistische buurt (niet gewogen gemiddelde) voor de beschouwde periode 54.000 bef bedroeg.

De kaart toont de buurten waar het gemiddeld inkomen per persoon gedaald is tussen beide jaren, deze waar het inkomen minder gestegen is dan gemiddeld in het Hoofdstedelijk Gewest en deze waar de stijging groter was dan het gemiddelde. De eerste groep buurten is onregelmatig verspreid over de kaart. Daarentegen is de scheiding tussen de twee andere categorieën gemakkelijk te verbinden met twee effecten van de sociaal-ruimtelijke structuur van Brussel. Enerzijds blijft de stijging van de inkomens beperkt in de arme sikkels en de uitbreidingen ervan, wat het bestendig karakter van de duale structuur van de Brusselse ruimte bevestigt.

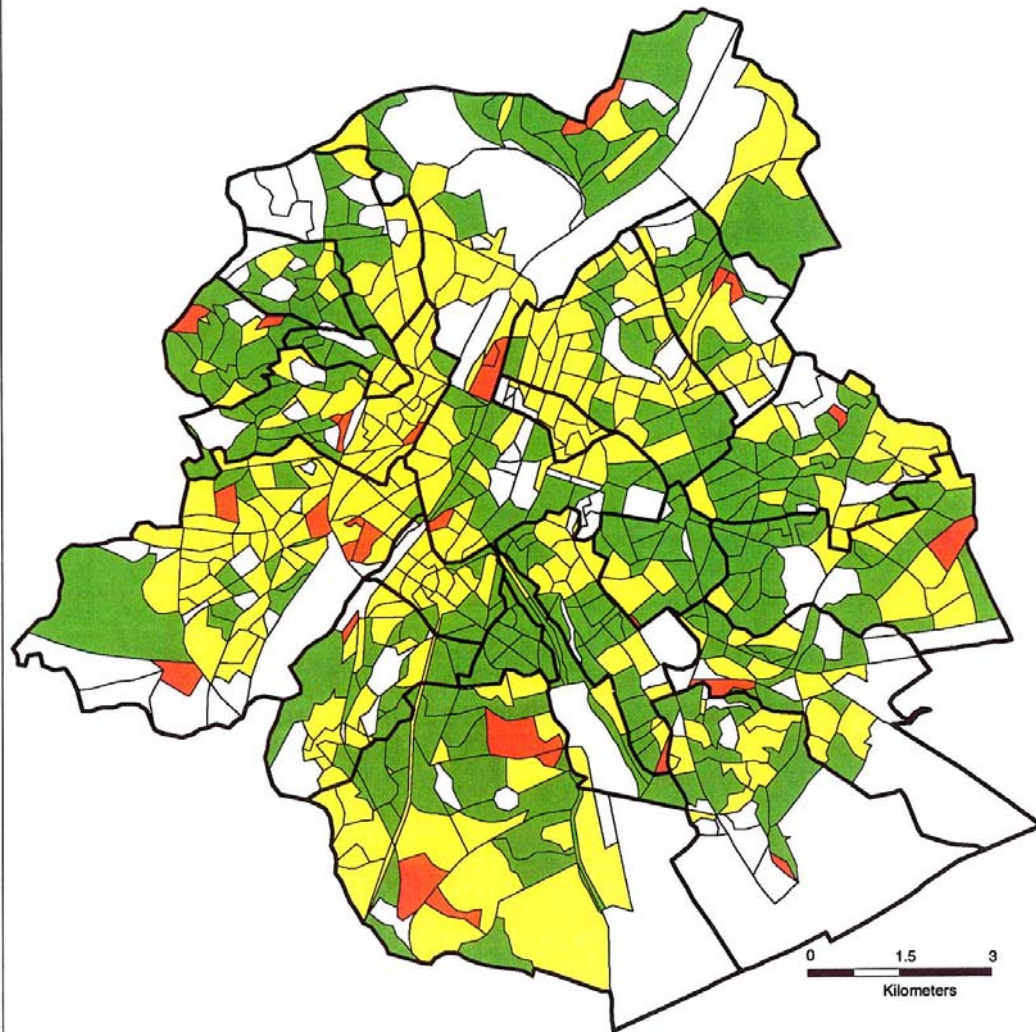
Anderzijds is die stijging even zwak in heel wat rijke buurten. Er zijn zelfs enkele rijke buurten waar het gemiddeld inkomen per persoon daalt. De meest voor de hand liggende verklaring is de leeftijd van de betrokken bevolking. Deze buurten werden in de jaren vijftig en zestig verstedelijkt, en de stabiele bevolking heeft er de pensioenleeftijd bereikt tijdens de betrokken periode.

De sterkere stijging van de inkomens is vooral geconcentreerd in de tussenliggende buurten van het zuidoost kwadrant, maar ook in de buurten van de Vijfhoek die een nieuwe stedelijke bevolking aantrekken. Ten westen van het kanaal verbeteren de buurten in Berchem, Ganshoren en ook Laken hun situatie ten opzichte van het Brusselse gemiddelde. Het zijn dan ook buurten die iets later verstedelijkt werden dan de rijke buurten van Ukkel en de Woluwes.

De absolute dalingen van het gemiddelde inkomen per persoon, als ze niet betrekking hebben op de financiële effecten van de opruistelling, betreffen nagenoeg allemaal sociale woningwijken. Het gaat hier om een relatief nieuw verschijnsel die door de gezamenlijke effecten van de crisis, die de traditionele klanten van de sociale huisvesting economisch gemarginaliseerd heeft, en van de striktere toepassing van de toewijzingscriteria in de betrokken huisvestingsmaatschappijen. Terwijl vóór de jaren tachtig de sociale huisvesting huishoudens aantrok die eerder tot de lagere middenklasse behoorden (met variaties naargelang van het gemiddeld sociaal-economisch niveau van de gemeentelijke bevolking) en de zwakkere huishoudens aangewezen waren op de residuele huursector, blijken nu sommige sociale woningwijken naast de arme sikkels ook te functioneren als verzamelaars van gemarginaliseerde bevolkingsgroepen.

Kaart 35: Evolutie van het gemiddeld inkomen per persoon 1993-1997

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

evolutie van het gemiddeld inkomen
1993-1997

- < 0 BEF
- 0 - 54.500 BEF
- > 54500 BEF
- < 200 Inwoners

C. Kesteloot, 2001
© ISEG - KULeuven

Bron: Volks-en woningtelling 1991, NIS

Cartografie: A. De Turck

EVOLUTIE VAN DE BEVOLKING PER BUURT 1991-1997

De meeste kaarten van deze atlas betreffen gegevens van de volkstelling van 1991, die nog altijd de meest recente gegevens zijn. Toch zijn er een beperkt aantal variabelen die kunnen geactualiseerd worden op basis van de gegevens van het Rijksregister, zoals de totale bevolking per buurt, de vreemdelingen per nationaliteit, en de grootte van de huishoudens. De evolutie van de totale bevolking en de evolutie per nationaliteit zijn de belangrijkste in verband met de sociaal-demografische dynamiek van de buurten en zijn dan ook de enige variabelen die hier geanalyseerd worden. De evolutie van de grootte van de huishoudens tussen 1991 en 1997 heeft nagenoeg niets veranderd aan de sociaal-ruimtelijke structuur van de stad van 1991.

Evolutie van de totale bevolking (kaart 36)

De totale bevolking van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest evolueerde van 954 045 inwoners tot 950 597 inwoners, een afname van 0,4 %. Dit relatief lage cijfer toont noch de verschillen tussen bevolkingsevolutie van de buurten noch de verschillende evolutie van Belgen en vreemdelingen.

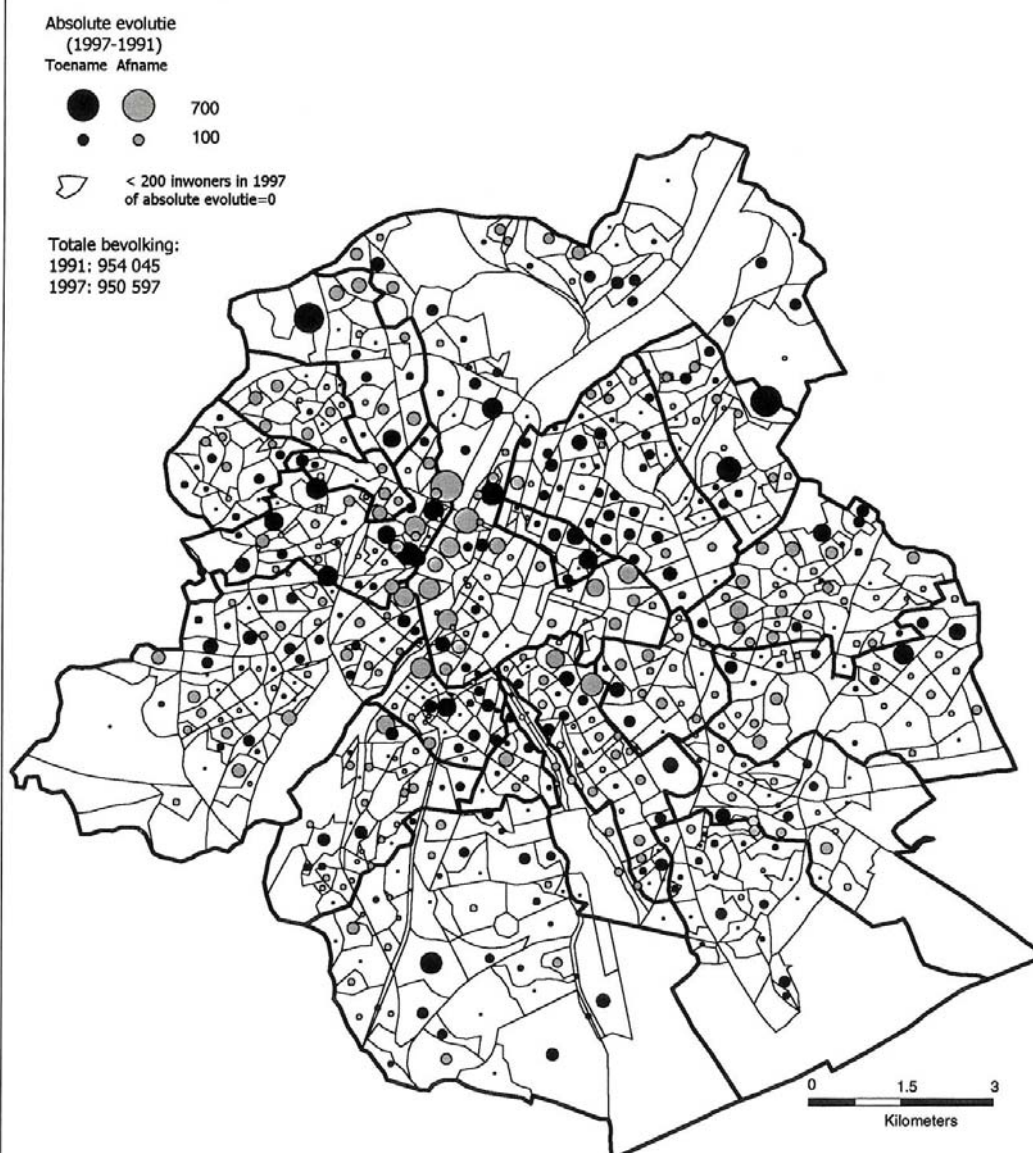
De bevolkingsveranderingen per buurt zijn uiteraard het resultaat van de combinatie van verschillende processen. Aaneengesloten zones van bevolkingsafname, zoals in het westelijk deel van de vijfhoek, in de Leopoldswijk, Etterbeek, beide Woluwés, of nog Ganshoren en Berchem, hebben eerst te maken met demografische evoluties. De stabiele huishoudens nemen in grootte af, omdat kinderen het ouderlijk huis verlaten (voornamelijk in de migrantenwijken) of omdat partners overlijden (in de tweede gordel gemeenten).

Verhuisbewegingen spelen eveneens een rol en vertalen dikwijls woonstrategieën. De afname van de bevolking in grote delen van de concentratiezone van migranten heeft dan ook te maken met de zoektocht naar een woning van waaruit de maatschappelijke integratie van de jongeren gemakkelijker verloopt. Men verlaat dan de concentratiebuurten voor een woonzone waar men zich zo goed mogelijk kan integreren in de 'Belgische' middenklasse. Die tendens blijkt iets sterker bij de Marokkaanse huishoudens dan bij de Turken. Deze laatsten steunen meer op eigen sociale netwerken voor opwaartse mobiliteit en blijven daarom samen, wat ook het hoger aandeel eigenaars in die groep mee verklaart.

De opvallende geïsoleerde toe- of afnamen van de bevolking hebben meestal te maken met ingrepen in het woningaanbod. De kaalslag in de buurt Ulens in Molenbeek (A672), waar plaats geruimd werd voor de Kredietbank, in de Leopoldswijk voor het Europees Parlement (A52 in Elsene) en langs het Zuidstation voor de nieuwe projecten langs de TGV-terminal in Sint-Gillis (A201) hebben veel bewoners weggejaagd. Omgekeerd stijgt de bevolking waar residentiële projecten afgerond worden, zoals in de industriezone van Evere (A37), de Jetse tuinen (A191) of nog de renovatie in de Sint-Martinustraat in Molenbeek (A03).

Kaart 36: Evolutie van de totale bevolking 1991/1997

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

C. Kesteloot, 1998
© ISEG - KULeuven

Bron: NIS, Volkstelling 1991 en
Rijksregister 1997

Cartografie: T. Roesems

Beleidsmaatregelen op gemeentelijk niveau kunnen die effecten systematisch versterken of afzwakken. Zo is er in Sint-Joost-ten-Node veel gerenoveerd in de westelijk buurten (in de nabijheid van het noordstation). De bevolkingsaangroei blijft er beperkt omdat het aanbod van kleinere woningen werd opgedreven. Maar de grotere huishoudens hebben wel betere huisvesting in het oostelijk deel van de gemeente gevonden. Zo is de concentratie van grote migrantengezinnen in het westelijk deel van de gemeente gedaald dankzij een betere spreiding. In Sint-Gillis heeft de gemeente nog meer gerenoveerd, maar met de bedoeling om de bevolkingssamenstelling op gemeentelijk niveau te veranderen. Kleinere huishoudens, met hogere inkomens werden aangetrokken en veroorzaken de bevolkingstoename in het betere oostelijk deel van de gemeente.

Evolutie van de Belgische en vreemde bevolking (kaart 37 en kaart 38)

Omwille van het groot aantal vreemdelingen en de vrij stabiele sociaal-ruimtelijke structuur van de stad, verraden de evoluties na 1991 de invloed van de wetgeving op de nationaliteitsveranderingen. Tussen 1991 en 1997 zijn er bijna 16 000 Belgen minder en 12 500 vreemdelingen meer (Tabel 30). Die evoluties zijn op zeer frappante wijze ruimtelijk omgekeerd gecorreleerd (**Erreur ! Source du renvoi introuvable.** en **Erreur ! Source du renvoi introuvable.**). De buurten waar de Belgen afnemen zijn grotendeels de buurten waar de vreemdelingen toenemen en omgekeerd. De Belgen nemen zelfs toe in de concentratiebuurten van vreemdelingen. De toename heeft uiteraard te maken met naturalisatie van vreemdelingen, vooral Marokkanen en Turken. De afname van de Belgen wijst zowel op sterfte van de oudere bevolking en suburbanisatie.

Tabel 30: Evolutie van Belgen en vreemdelingen in Brussel tussen 1 maart 1991 en 1 januari 1997, (Kesteloot e.a., 1998b)

	Belgen		Vreemdelingen		Totale bevolking
	0 - 14 jaar	+14 jaar	0 - 14 jaar	+14 jaar	
Bevolking 1991	98 271	584 187	68 118	203 469	954 045
Bevolking 1997	112 097	554 462	54 682	229 356	950 597
Absolute evolutie	13 826	-29 725	-13 436	25 887	-3 448
Som toenames op buurniveau (*)	12 643 (224)	4 097 (224)	-431 (500)	28 008 (500)	-
Som afnames op buurniveau (*)	1 660 (475)	-32 930 (475)	-12 769 (177)	-1 958 (177)	-

Bron: NIS, Volkstellingen en Rijksregister

(*) Tussen haakjes het aantal betrokken buurten met toename en afname van Belgen (**kaart 37**) en van vreemdelingen (**kaart 38**).

Kaart 37: Evolutie van de Belgen per buurt 1991/1997

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

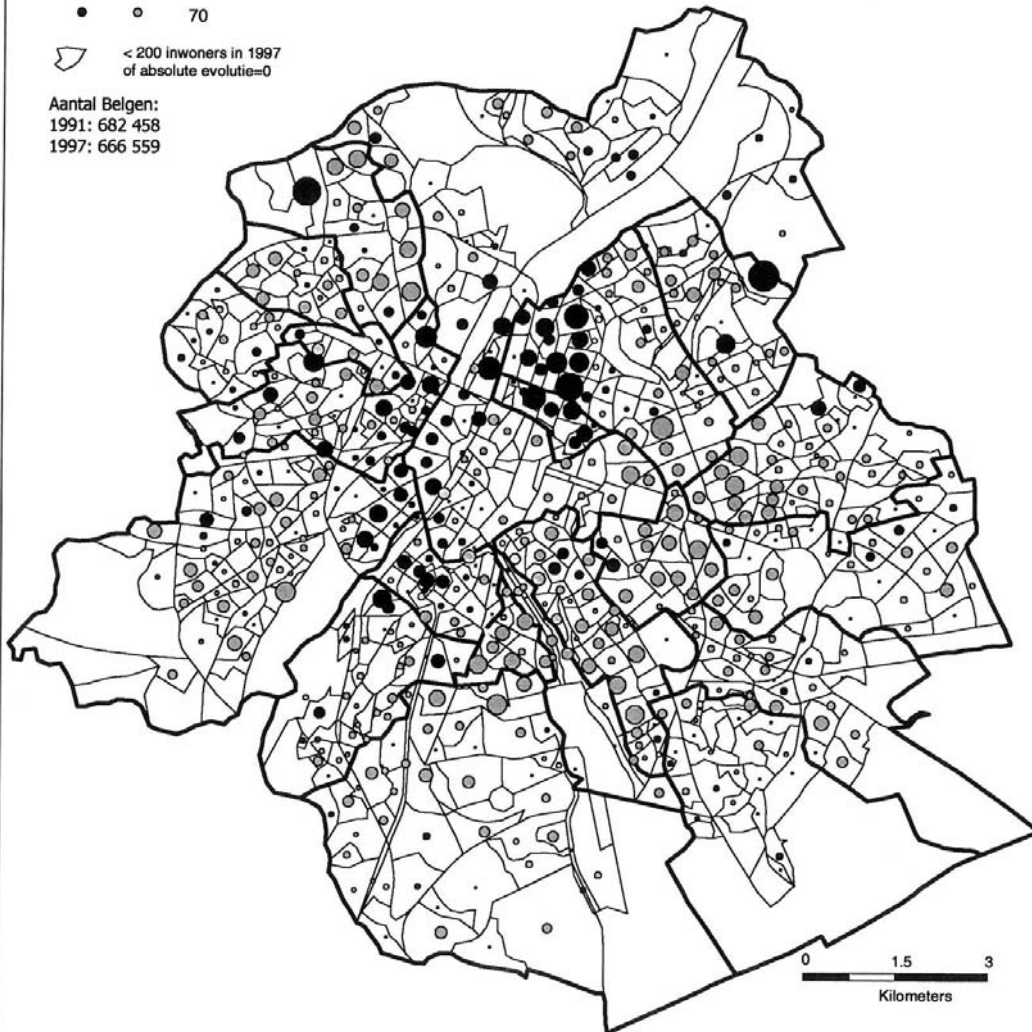
**Absolute evolutie
(1997-1991)**

Toename Afname

< 200 inwoners in 1997
of absolute evolutie=0

Aantal Belgen:
1991: 682 458
1997: 666 559

C. Kesteloot, 1998
© ISEG-KULeuven

Bron: NIS, Volkstelling 1991 en
Rijksregister 1997

Cartographie: T. Roesems

De nationaliteitswijzigingen in de migrantenbuurten vertalen zich noodgedwongen door een vermindering van de vreemdelingen, voor zover ze niet gecompenseerd wordt door de vestiging van nieuwe vreemdelingen. Zo vindt men een absolute afname van bijna 15.000 vreemdelingen in de concentratiebuurten, waartegenover een nagenoeg gelijkaardige toename van Belgen staat. Vooral de kinderen bepalen de veranderingen, wat op het effect van de wet van 1994 wijst. Buiten deze migrantenzone nemen de vreemdelingen fors toe (met bijna 28.000) en gaat het nagenoeg uitsluitend om volwassenen (het aantal kinderen neemt, weliswaar eveneens omwille van nationaliteitsveranderingen zelfs af). Opnieuw lopen hier twee verschijnselen door elkaar (met niettemin een zekere ruimtelijke specificiteit). Enerzijds trekt de eerste generatie arbeidsmigranten weg uit de migrantenbuurten. Het zijn voornamelijk Italianen, Spanjaarden en in mindere mate Grieken die zich in de iets duurdere buurten komen vestigen. Het gaat zowel om de eerste generatie die wegtrekt uit haar oorspronkelijke concentratiebuurten waar de Turken en vooral de Marokkanen sinds het einde van de jaren zestig constant toenemen, als om de tweede generatie die dankzij opwaartse sociale mobiliteit in staat is om een degelijke woning te verwerven. Anderzijds komen er nieuwe vreemdelingen bij. Het zijn, met uitzondering van de Portugezen die zich vooral in de migrantenbuurten rond het Zuidstation vestigen, onderdanen van E.U. landen en andere sterk ontwikkelde landen die in Brussel verblijven wegens de internationale functies van de stad. De Italianen, Spanjaarden en Grieken van migrantenoorprong vindt men vooral in het westen en het noorden van de stad. De nieuwe vreemdelingen in het zuiden en het oosten, maar wel in de eerste gordel gemeenten, eerder dan in de meer residentiële gemeenten zoals de beide Woluwés en Ukkel.

Dit is opmerkelijk, want het wijst op een keuze voor een vrij dichtbebouwd stedelijk milieu, waar de nabijheid van het centrum overweegt, eerder dan een ruim en groen suburbaan wonen. Sinds het begin van de jaren vijftig tot aan het midden van de jaren tachtig zijn een (relatief) hoog inkomen en suburbaan wonen nagenoeg volledig aan elkaar geklonken. Suburbaan wonen gaat samen met een welbepaalde levenswijze en dus consumptiewijze, gestoeld op duurzame consumptiegoederen waarvan eigen woning(bouw) en de auto de spilelementen vormen. Vooral huishoudens met kinderen kunnen dit suburbaan wonen appreciëren omdat ze voor die kinderen zowel in de geborgen familiesfeer van de eengezinswoning met tuin als in de kwaliteitsvolle jeugdinfrastructuur van de betrokken gemeenten (van scholen, via sportinfrastructuur tot verkeersvrije straten), de omringende groene ruimte en de aanwezigheid van soortgenoten een ideale socialisatieruimte zien. (Relatieve) rijkdom, consumptie van duurzame consumptiegoederen en suburbaan wonen gaan dus samen.

De opmerkelijke buitenlanders in het (relatief) centraal stedelijk milieu breken met deze logica. Ze kiezen voor minder auto, minder duurzame consumptiegoederen, geen nieuwe woning die naar eigen wensen (tenminste in functie van de financiële mogelijkheden) gebouwd wordt, maar wel voor meer diensten en meer onmiddellijke consumptie (om het plastisch uit te drukken: geen diepvriesmaaltijden van het grootwarenhuis, maar het restaurant, geen wasmachine, maar de droogkuis, geen TV maar cultuurevenementen). Economisch kan dit vertaald worden in een keuze tussen het mechaniseren van de huishoudelijke taken (inclusief vrijetijdsbesteding), die dan binnen het huishouden

gerealiseerd worden, versus het vermarkten van diezelfde taken die dan door derden, als het ware in onderaanneming gerealiseerd worden. De eerste optie lag aan de basis van de economische groei van de Golden Sixties en veronderstelde en steeds groter ruimtebeslag voor de woonfunctie (de woning als kern van de consumptiemaatschappij, waarbij consumptie wijst op het opstapelen van duurzame consumptiegoederen), de tweede is gekoppeld aan de nieuwe vormen van economische groei, die samenhangen met nieuwe stedelijkheid (waar de woning, tenminste voor zij die het zich kunnen veroorloven, de uitvalsbasis wordt voor flexibel tijd/ruimtegebruik, het consumeren van stedelijke diensten ter vervanging van de huishoudelijke taken en het genieten van de spektakelmaatschappij).

Het valt dus te begrijpen dat er een breuk te ontwaren valt in de lokalisatietendensen van de E.U. onderdanen. Concreter kunnen in die ommezwaai drie groepen onderscheiden worden en meteen wordt duidelijk dat ze niet allemaal even sterk gebonden zijn aan de keuze voor een stedelijke levenswijze en consumptiestijl. Aangezien de eerste ambtenaren voor de toenmalige EEG en de Navo op het einde van de jaren vijftig aangekomen zijn, presenteert de tweede generatie van die vreemdelingen zich in de jaren negentig als starters op de woningmarkt. Zelfs indien ze later eenzelfde levensstijl als hun ouders wensen, moeten ze zich als starters op goedkopere (huur) segmenten van de markt afstemmen en komen ze daarom terecht in de eerste gordel gemeenten rond het centrum, zoniet in Brussel-stad zelf.

Hetzelfde kan om andere redenen van hun ouders gezegd worden. Die hebben inmiddels de pensioenleeftijd bereikt, hebben geen kinderen meer (soms wel kleinkinderen) die een grote woning midden in het groen rechtvaardigen, en hebben om dezelfde reden meer vrije tijd die ze als begoede en gecultiveerde burgers meer in cultuurevenementen dan in TV-kijken investeren. De dure villa, waar ze nu tegen hun zin het gras nog regelmatig zouden moeten afmaaien, wordt geruild voor een kleiner appartement waar veel minder te onderhouden valt. Voor zover die keuze alleen bepaald wordt door tijd- en geldverspilling in een suburbane villa, komt deze groep niet noodzakelijkerwijze terecht in de stad. Appartementen zijn wegens de stijgende woonkosten ook steeds meer in de periferie te vinden. Wat deze groep in eerste instantie wint is een loskoppeling van zijn eigen hun woonwensen en de wooneisen die ze voor hun kinderen stelden. Die loskoppeling maakt een terugkeer naar de stad mogelijk. Deze eerste generatie euro-ambtenaren en andere rijkere buitenlanders in de stad vormt trouwens de grootste groep waarvoor de term 'terugkeer naar de stad' ook correct toegepast kan worden.

De derde groep hangt samen met de sterke uitbreiding van de internationale functies van Brussel. Het gaat om meestal jonge buitenlanders, in eerste instantie van de buurlanden, maar eveneens van de andere E.U. landen, die recent ingeweken zijn. De motor van deze beweging ligt in de voortdurende geografische uitbreiding van de E.U. en de toename van haar bevoegdheden in het kader van de Europese eenmaking. Die nieuwe stedelijke vreemdelingen vestigen zich in Brussel om er in de internationale sector te werken (of naar werk te zoeken). Velen zijn jong en komen wegens hun financiële capaciteiten noodgedwongen in de stad terecht. Ze komen allemaal (met uitzondering van de VS) uit landen waar de koppeling tussen opwaartse sociale mobiliteit en suburbaan wonen veel zwakker was en vooral hebben ze hun levensstijl en woonwensen bepaald in een periode waar het suburbaan wonen veel aan ideaaltypische heeft moeten inboeten. Het gaat ook om

generaties waar de tweede demografische transitie haar gevolgen al heeft laten doorwegen (het wegwijnen van het klassieke huishouden met twee ouders en kinderen ten voordele van andere huishoudensvormen, waarbij het aantal alleenstaanden sterk toeneemt). Al deze redenen stuwden deze groep naar een stedelijk eerder dan suburbaan woonmilieu.

Deze drie groepen worden vooral aangetrokken door de betere en boeiende wijken van de 19e-eeuwse en tussenoorlogse gordels van Brussel. Zowel de architecturale kwaliteit van de woningen in de oostelijke rand van de 19e-eeuwse gordel, als de nabijheid van de internationale instellingen verklaren waarom ze vooral ten oosten van de vijfhoek te vinden zijn. Uiteraard moet deze analyse als hypothetisch beschouwd worden. Ze is terzelfder tijd gesteund op terreinkennis en op theoretisch inzicht in de economische, sociale en ruimtelijke dynamiek van de stad. Maar enkel een uitgebreide peiling naar de sociaal-economische profielen van de betrokken bevolkingsgroepen en een enquête naar de verhuismotieven zou hier uitsluitsel over kunnen brengen.

De dubbele Brusselse evolutie, met enerzijds de toename van Belgen van migrantenorigine in de achtergestelde buurten en anderzijds de toename van vreemdelingen met relatief hoge inkomens daarbuiten, creëert nieuwe politieke kansen om de tweeledigheid van de stad te bestrijden. De ex-Turken en Marokkanen zullen electoraal mondig worden en van de lokale politieke klasse meer inspanningen voor hun buurten kunnen eisen en de rijkere vreemdelingen brengen een welgekomen injectie in de overheidsfinanciën. Maar deze evolutie betekent ook, zeker wanneer de afname van de autochtone Belgen mee beschouwd wordt, dat Brussel onherroepelijk een wereldstad aan het worden is.

Kaart 38: Evolutie van de vreemdelingen per buurt 1991/1997

Brussels Hoofdstedelijk Gewest

**Absolute evolutie
(1997-1991)**

Toename Afname

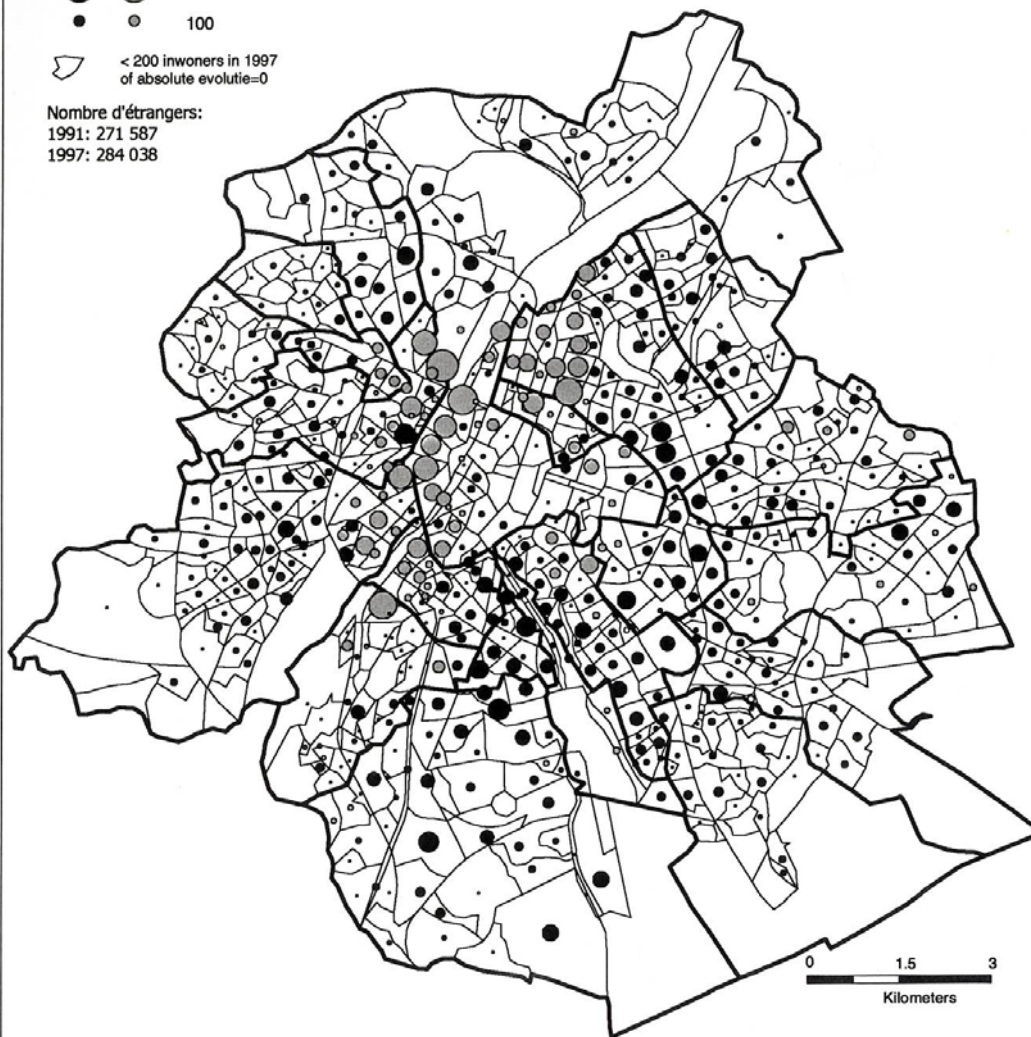

 < 200 inwoners in 1997
of absolute evolutie=0

Nombre d'étrangers:

1991: 271 587

1997: 284 038

C. Kesteloot, 1998
© ISEG-KULeuven

Bron: NIS, Volkstelling 1991 en
Rijksregister 1997

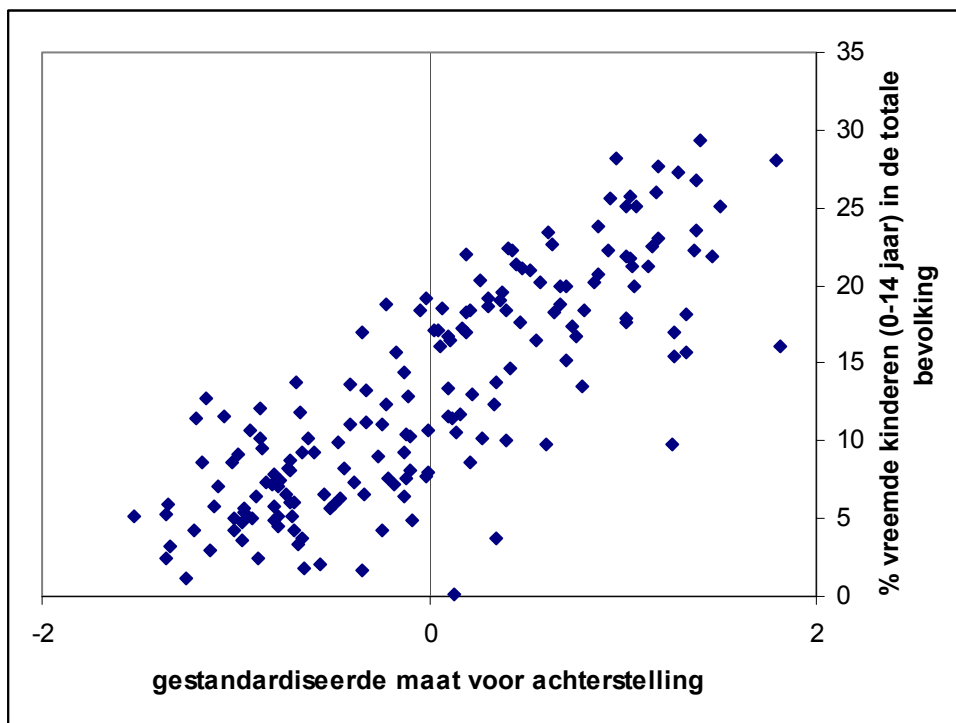
Cartografie: T. Roeseams

Conclusie

Zowel de ruimtelijke concentratie van armoede in bepaalde buurten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest als de grote verschillen tussen deze buurten werden in kaart gebracht. De situatie in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is complex, door de cumulatie van veel achterstellingsindicatoren.

Gezien de duale structuur van de stad, en de plaats van de jongeren hierin, kunnen problemen voor de toekomst reeds voorspeld worden. Kinderen en jongeren zijn oververtegenwoordigd enerzijds in de migrantenbuurten in het centrum van de stad en anderzijds in de perifere verkavelingen van het stadsgewest. In het centrum van de stad is de meerderheid van de jongeren van vreemde origine, terwijl de jonge Belgen opgroeien in de periferie. De ontplooiingskansen van deze jongeren zijn niet vergelijkbaar omwille van de verschillende levensomstandigheden, maar ook ten gevolge van verschillen in infrastructuur, initiatieven en activiteiten ten behoeve van de jongeren. In het centrum van de stad is de omgeving voor de jongeren nauwelijks veranderd sinds het einde van de 19de eeuw. Deze omgeving wordt nog steeds gekenmerkt door de socialisatievoorwaarden van die tijd, toen kinderen van 12 à 14 jaar er 14 uur per dag werkten. Omgekeerd werd de periferie gebouwd en georganiseerd tijdens de "Golden Sixties", een periode waarin de vrije tijd een hoeksteen in de massaconsumptie geworden is, en waar de lokale overheden de suburbanisatie en de economische groei gestimuleerd hebben door belangrijke investeringen in de collectieve consumptie. Tegelijkertijd werd het centrum van de stad - en vooral de buurten in de arme westelijke sikkels - omgevormd tot achtergestelde zone. De normale mogelijkheden tot socialisatie en sociale promotie werden er nagenoeg onbereikbaar voor de jongeren. Hun ouders zijn zelf niet gelukt in hun migratie project, zelfs niet in hun project om een betere toekomst voor hun kinderen te waarborgen zodat er onvoldoende succesvoorbeelden zijn. De toegang tot de arbeidsmarkt is onzeker en zeer beperkt voor de jongeren. Het is dus niet verwonderlijk dat de situatie uitmondt in andere alternatieven, hetzij (sub)culturen, de marginaliteit en clandestiene of criminele activiteiten (Kesteloot, 1995b). Ten gevolge van het samenspel van deze processen, komen de buurten in een negatieve spiraal terecht die hun naar de rand van de uitsluiting brengen, vergelijkbaar met de Amerikaanse hyper getto's. Mensen die de mogelijkheden hebben verlaten de buurt, waardoor een sociale selectie naar beneden plaatsvindt. Anderzijds worden mensen uitgesloten van de arbeidsmarkt omwille van het feit dat ze in deze buurten wonen. Dergelijke omstandigheden verklaren de verontrustende relatie tussen de zwaarte van achterstelling en de concentratie van kinderen in deze buurten in het centrum (Figuur 13).

Figuur 13: graad van achterstelling en aandeel kinderen van vreemde nationaliteit in de 176 achtergestelde buurten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Deze graad van achterstelling is het gemiddelde van de gestandaardiseerde waarden op de zeven armoedeindicatoren. Maar het aandeel alleenstaanden, Turken en Marokkanen en het gemiddeld inkomen per inwoner zijn maten die een demografische component bevatten en die daarom kunnen covariëren met het aandeel kinderen kunnen creëren. OM deze relatie te bewijzen werd hier de maat voor achterstelling beperkt tot de vier overblijvende variabelen, met name het aandeel arbeiders, werkzoekenden, woningen zonder comfort en huishoudens met telefoon.

In elk geval blijken de verschillen inzake aspiraties, gedrag en criminaliteit niet de belangrijkste oorzaak van verschillen tussen de jongeren van het centrum en deze van de Brusselse periferie te zijn, maar eerder de zeer sterke segregatie tussen scholen, tot stand gekomen door de verlenging van de schoolplicht van 14 tot 18 jaar in 1983, die de duale structuur van de socialisatie van de Brusselse jongeren verklaart (Mistiaen en Kesteloot, 1998).

In deze buurten zijn er belangrijke investeringen nodig inzake huisvesting, jobcreatie, onderwijs en vorming, wil men voor deze jongeren en tegelijkertijd voor de stad zelf een toekomst te verzekeren. Het is eveneens belangrijk dat deze jongeren geaccepteerd worden in hun rol van toekomstige bevolking van Brussel. Op dit moment worden ze eerder verworpen dan dat ze deel uitmaken van de stedelijke gemeenschap, deels omdat vreemdelingen geen politieke rechten genieten, deels omwille van het beleid inzake financiering van het gewest en de gemeenten, maar ook omwille van de interstedelijke concurrentie.

Op politiek vlak is het belangrijkste probleem voor Brussel de verdere afname van de

bevolking in navolging van de andere grote Belgische steden, en vooral de afname van de rijkere inwoners, ondanks de tijdelijke vertraging van het suburbanisatieproces gedurende de crisis en de bescheiden tekenen van gentrificatie gedurende het post-fordistische herstel. Relatief bekeken wordt de overblijvende bevolking armer en armer.

Omwille van sociaal-ruimtelijke breuklijnen, eigen aan Brussel, en omwille van de erfenissen uit het verleden, bevindt de belangrijkste breuklijn zich in de gemeenten van de eerste gordel rondom de stad. Deze gemeenten zijn gekenmerkt door zowel oudere achtergestelde buurten die deel uitmaken van de centrale stad als door welgestelde buurten, vaak gelegen aan de rand van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De plaatselijke overheid heeft lange tijd geen initiatieven genomen in de meest arme zones van haar grondgebied en verwaarloosde er openbare investeringen, behalve indien ze hier nieuwe inwoners uit de middenklasse kon aantrekken. De Belgische bevolking die nog in deze buurten woont, reageert hierop door op extreem rechtse partijen te stemmen (Kesteloot, 1999).

Het post-fordistische Brussel lijkt zich in een impasse te bevinden. Om de financiële middelen, nodig voor de strijd tegen de dualisering, te laten stijgen pleit iedereen om de middenklasse terug naar de stad te trekken. Maar deze nieuwkomers zouden ook de sociaal-ruimtelijke polarisatie kunnen versterken en meer financiële middelen (en ruimte) voor zichzelf kunnen eisen, wat een negatieve impact zou hebben op de armen (sociale verdringing en hyperconcentratie in de achtergestelde buurten). Deze vicieuze cirkel kan enkel door interregionale solidariteit doorbroken worden, die gerechtvaardigd is omwille van het feit dat de suburbanisatie op drie manieren negatieve herverdeling betekent voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en haar gemeenten. De selectieve emigratie uit het Brussels Hoofdstedelijk Gewest leidt tot een relatieve stijging van de armoede in het centrum en genereert meer noden. Dit proces beperkt op zijn beurt de inkomens waarover het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de 19 gemeenten beschikken, omdat deze inkomens voor een groot deel afhangen van de onroerende voorheffing en de aanvullende belasting op het inkomen. Tenslotte gebruikt de suburbane bevolking de collectieve infrastructuur van de stad maar deelt ze niet in de kosten.

De post-fordistische stad lijkt sociaal dus onstabiel - in termen van de regulatietheorie zou men zeggen dat de stad niet over een stabiel regulatiemodel beschikt - zolang de keuze niet gemaakt is tussen een versteviging van de solidariteit in de stedelijke gemeenschap en een eerder repressieve stad, die een stijgende ruimtelijke controle uitoefent op een groeiend aantal personen waarvan de sociale en economische perspectieven degraderen. Tot nu toe heeft de geschiedenis echter nooit bewezen dat onderdrukking een duurzame regulatiewijze is (Kesteloot, 1999).

Literatuurlijst

- BEAUCHESNE M (1994) *De immigranten in de problematiek van de huisvesting te Brussel*, Bres-dossiers, 23.
- BLONDEEL P (1996) *Op afstand aangewezen: De toeëigening van de publieke ruimte: strategieën en opvattingen van bewoners in Oud-Molenbeek. Een kwalitatief onderzoek in een Brusselse volkswijk*. In opdracht van de Vlaams Minister voor Brusselse Aangelegenheden en Gelijke-Kansenbeleid, Anne van Asbroeck.
- COMMISSION COMMUNAUTAIRE FRANCAISE (1997) *Etude des quartiers fragilisés dans la région bruxelloise*, Brussel, niet uitgegeven.
- DE DECKER P. (ed.) Planologisch Nieuws (1994): Driemaandelijks tijdschrift voor maatschappij, ruimte en beleid, Jaargang 14, nr. 4, *Themanummer: Marginalisering in de stad*.
- DE DECKER P. & KESTELOOT C. (1994) Ruimtelijke spreiding als maatschappelijke structurering: gemarginaliseerde bevolkingsgroepen gekneld op de stedelijke woningmarkt, in VRANKEN J., GELDOLF D. & G. VAN MENXEL, *Armoede en sociale uitsluiting, Jaarboek 1994*, Acco, Leuven, p.136-153.
- DE KEERSMAECKER M.L. (1993) *De staat van de armoede in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Eerste deel: Op zoek naar de Brusselse sociale indicatoren*, Fondation Travail-Université, 115 p.
- DE KEERSMAECKER M.L. (1995) *Toestand van de armoede in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Eindrapport september 1995*, Fondation Travail-Université, 164 p.
- DE KEERSMAECKER M.L. (1997) *Vierde rapport over de staat van de armoede in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*, Fondation Travail-Université, 141 p.
- DE KEERSMAECKER M.L., CARTON L. (1994) De situatie in Brussel, in: VRANKEN J., GELDOLF D. & G. VAN MENXEL, *Armoede en sociale uitsluiting, Jaarboek 1994*, Acco, Leuven, p 197-205.
- DE LANNOY W. (1978) *Sociaal-geografische atlas van Brussel-Hoofdstad*, De Sikkels, Antwerpen.
- EGGERICKX, T., KESTELOOT, C., POULAIN, M., PELEMAN, K., ROESEMS, T., VANDENBROECKE, H. (met de medewerking van Dal, L., Debuissin, M., Foulon, M., Juchtmans, G.) (1999) *De allochtone bevolking in België*, Monografie van de Volkstelling van 1991 nr.3, Brussel: N.I.S., D.W.T.C.. (te verschijnen)
- FONDATION ROI BAUDOUIN (1996) *Optimalisation des services et équipements sociaux bruxellois relevant de la competence de la commission communautaire française*, La commission communautaire française.
- GOOSSENS L., THOMAS I., VANNESTE D., m.m.v. DEBEER I. en GEURTS V. (1997) *Huisvesting in sociaal-economisch en geografisch perspectief 1981-1991*, Monografie nr. 10, DWTC - NIS.
- GRIMMEAU J., MARISSAL., ROELANDTS M. (1994), Une carte du standing dans l'agglomération bruxelloise, *Acta Geographica Lovaniensia*, Vol. 34, Leuven, p 351-359.
- KESTELOOT C. (1988) Le marché du logement et les immigrés à Bruxelles, *Tribune immigrée*, n° 26-27, p.5-16.
- KESTELOOT C. (1990) De economische determinanten van de stedelijke structuren, *Ruimtelijke Planning*, afl. 25, II.D.2.d., 42 p.
- KESTELOOT C. (1991) Grootstedelijke evoluties en sociale buurtontwikkeling, *Opbouwwerk Brussel*, nr.34-35, p.13-20.

- KESTELOOT C. (1994) Three levels of socio-spatial polarisation in Brussels, *Built Environment*, 20, 4, p 204-217.
- KESTELOOT C. (1995a) The creation of socio-spatial marginalisation in Brussels: a tale of flexibility, geographical competition and guestworkers neighbourhoods, in HADJIMICHALIS C. & SADLER D. eds. *Europe at the Margins: New Mosaics of Inequality*, John Wiley, Chichester, p.69-85.
- KESTELOOT C. (1995b) La problématique d'intégration des jeunes urbains: une analyse géographique du cas bruxellois, in C. FIJNAUT e.a. (eds.), *Changes in society, Crime and criminal Justice in Europe*, Volume I. Crime and insecurity in the city, Kluwer rechtswetenschappen België, Antwerpen, p.I.113-I.129.
- KESTELOOT C. (1996a) De verwaarlozing voorbij? Achtergestelde buurten en hun ontwikkelingskansen, in HUBEAU B. & DE DECKER P. *In de ban van stad en wijk*, EPO, Berchem, p. 25-62.
- KESTELOOT C. m.m.v. VANDENBROECKE H., VAN DER HAEGEN H., VANNESTE D. & VAN HECKE E. (1996b) *Atlas van achtergestelde buurten in Vlaanderen en Brussel*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel.
- KESTELOOT C., DE DECKER P and MANCO A (1997) Turks and housing in Belgium, with special reference to Brussels, Ghent and Visé, in OZUEKREN S. & VAN KEMPEN R. eds., *Turks in European cities: housing and urban segregation*, European Research Centre on Migration and Ethnic Relations, Utrecht University, Utrecht, p.67-97.
- KESTELOOT C., DE TURCK A.M., VANDERMOTTEN C. , MARISSAL P. & VAN HAMME G. (2001) *Sociale structuren en buurten in moeilijkheden in de Belgische stadsgewesten*, Grootstedenbeleid, Brussel.
- KESTELOOT C. & MEERT H. (1993) Informele economie: sociaal-economische functies en geografische dimensies van een dubbelzinnig verschijnsel, *Ruimtelijke Planning*, katern 4, p.51-93.
- KESTELOOT C., MEERT H. (1999), Informal spaces : the socio-economic functions and spatial location of urban informal economic activities., *International Journal of Urban and Regional Research*. Vol. 23, pp. 233-252 (te verschijnen).
- KESTELOOT C., MEERT H., MISTIAEN P., SAVENBERG S. & VAN DER HAEGEN H. (1997b) *De geografische dimensie van de dualisering in de maatschappij, overlevingsstrategieën in twee Brusselse wijken*, Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden, Programma Maatschappelijk Onderzoek, Brussel.
- KESTELOOT C., MISTIAEN P. & DECROLY J.M. (1998a) La dimension spatiale de la pauvreté à Bruxelles: indicateurs, causes et stratégies locales de lutte contre la pauvreté, in VRANKEN J. & GALLOO K. eds., *Vingt ans de CPAS à Bruxelles*, Acco, Leuven, p.125-155.
- KESTELOOT C., MISTIAEN P. & ROELANDTS M. (1990) L'espace des inégalités scolaires à Bruxelles, *Espace-Populations-Sociétés*, 1, p.107-120.
- KESTELOOT, C., PELEMAN, K., ROESEMS, T. (1997c) 'Terres d'exil en Belgique' in Collectif, *La Belgique et ses immigrés, les politiques manquées*, POL-HIS, Paris/Bruxelles: De Boeck-Université: 25-43.
- KESTELOOT C., PELEMAN K., VAN DER HAEGEN H. (1998b) Vreemdelingen in België: de ruimtelijke evolutie in de jaren negentig, *Acta Geografica Lovaniensia 37, Liber Amicorum Théo Brulard*, Leuven, p. 273-294.
- KESTELOOT C., ROUSSEAU S., LOUCKX M. (1992) De sociaal-ruimtelijke structuur van het Brusselse gewest, *Acta geographica Lovaniensia*, Vol. 32, Leuven, 55 p.
- KESTELOOT C. & VANDENBROECKE H (1996), Afbakening van de achtergestelde buurten in Vlaanderen. Onderzoeksresultaten, Vlaams ministerie van Huisvesting, Binnenlandse Aangelegenheden en Stedelijke Beleid, Brussel, 35 p.

- KESTELOOT C. & VANDENBROECKE H (1997) Achtergestelde buurten en stedelijk beleid in Vlaanderen, *Planologisch Nieuws*, 17, 2, p.100-123.
- KESTELOOT C. & VAN DER HAEGEN H. (1997) Foreigners in Brussels 1981-1991: spatial continuity and social change, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geografie*, 88, 2, p.105-119 (+ 8 colour maps).
- KESTELOOT C. & WHITE P. (1995) eds., Les marginalités urbaines, *Espace-Populations-Sociétés*, 3, p.267-404.
- KONING BOUDEWIJNSTICHTING BRUSSEL (1984) Kartografische benadering van kans-arme wijken in de Brusselse agglomeratie: een reactie tegen de socio-economische en stedenbouwkundige achteruitgang, Brussel.
- MEERT H. (1996) Marginaal campingwonen: Overleven in Belgische bidonvilles, *Planologisch Nieuws*, 3, p 172-193.
- MEERT, H. (1998) De geografie van het overleven: Bestaansonzekere huishoudens en hun strategieën in een stedelijke en rurale context. Niet-gepubliceerde doctoraatsverhandeling, K.U.Leuven, academiejaar 1997-1998.
- MEERT H., MISTIAEN P. & KESTELOOT C. (1997) The geography of survival: household strategies in urban settings, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geografie*, 88, 2, p.169-181.
- MERENNE B., VAN DER HAEGEN H., VAN HECKE E. (red.) (1997), België ruimtelijk doorgelicht, *Gemeentekrediet, Brussel*.
- MISTIAEN P., KESTELOOT C. (1998), Socialisation et marginalisation des jeunes de la zone défavorisée de Bruxelles, un accès différencié à l' école, *Espace-Populations-Sociétés*, 1998-2, pp. 249-262.
- PEETERS C. (1994) Een doelgroep als geen ander: armoede en achterstelling van jongeren, in: VRANKEN J., GELDOF D. & G. VAN MENXEL, *Armoede en sociale uitsluiting, Jaarboek 1994*, Acco, Leuven, p 169-179.
- PROVOOST F. (1978) *Kansarme buurten, een onderzoek naar territoriale concentraties van kansarme bevolkingsgroepen in het Nederlandstalig landsgedeelte en Brussel-Hoofdstad*, Federatie Buurtwerk v.z.w., 197 p.
- SCHUPP C. (1995) Ongelijkheidsindicatoren in het Brussels Hoofdsteljk Gewest, *Bresdossiers*, 26.
- SINT-LUKASWERKGEMEENSCHAP (1985) Inventaris van de volkswoningen te Brussel, in opdracht van het Staatssecretariaat van het Brusselse gewest, 2 delen.
- VAN DER HAEGEN H., BRULARD T. (Eds.) (1972) Small area statistics and their use for social, geographical and planological research, *Acta Geografica Lovaniensia*, Vol. 10, Leuven.
- VAN DER HAEGEN H., JUCHTMANS G., KESTELOOT C. (1995) *Multicultureel Brussel*, Brussels hoofdstedelijk gewest, 24p: ill.
- VAN DER HAEGEN H., JUCHTMANS G. & KESTELOOT C. (1997) Multicultural Brussels: a sociodemographic approach, in VAN DEN BERKEL H. & DEVEN F. eds., *Population and family in the low countries 1996/1997: selected current issues*, NIDI CBGS Publications 33, The Hague Brussels, p.73-99.
- VRANKEN J., ABDELJELIL Y.(1994) *La dimension spatiale de l'exclusion sociale en Belgique*, Département de Sociologie et des Politiques Sociales - DSSB, Université d'Anvers - UFSIA, 116 p.
- VRANKEN J., GELDOF D. (1992) *Armoede en sociale uitsluiting, Jaarboek 1991*, Acco, Leuven/Amersfoort, 211 p.
- VRANKEN J., GELDOF D. (1993) *Armoede en sociale uitsluiting, Jaarboek 1992-1993*, Acco, Leuven/Amersfoort, 213 p.

- VRANKEN J., GELDOF, D., VAN MENXEL G. (1994) *Armoede en sociale uitsluiting, Jaarboek 1994*, Acco, Leuven/Amersfoort, 252 p.
- VRANKEN J., GELDOF D., VAN MENXEL G. (1995) *Armoede en sociale uitsluiting, Jaarboek 1995*, Acco, Leuven/Amersfoort, 318 p.
- VRANKEN J., GELDOF D., VAN MENXEL G. (1996) *Armoede en sociale uitsluiting, Jaarboek 1996*, Acco, Leuven/Amersfoort, 360 p.
- VRANKEN J., GELDOF D., VAN MENXEL G. (1997) *Armoede en sociale uitsluiting, Jaarboek 1997*, Acco, Leuven/Amersfoort.
- VRANKEN J., VANHECKE B., CARTON L., m.m.v. VAN MENXEL G. (red.) (1998) *20 jaar OCMW. Naar een actualisering van het maatschappijproject*, Acco, Leuven.

Inhoudstafel

Inleiding

4

De kaarten: inhoud en opzet	6
Wat is een statistische buurt?	6
Welke informatie komt in aanmerking?	10
Zoeken naar indicatoren van ruimtelijke concentratie van armoede	12
Hoe de kaarten lezen?	13

23 indicatoren van armoede

15

Het onderwijs	15
Houders van een diploma van enkel het lager en lager middelbaar onderwijs (kaart 3)	16
Houders van een universitair en gelijkgesteld diploma (kaart 4)	18
Leerlingen die beroeps- of technisch onderwijs volgen (kaart 5)	20
Deelneming aan het hoger onderwijs bij de 15-24 jarigen (kaart 6)	22
De tewerkstelling	24
Werkzoekenden (kaart 7)	25
Arbeiders (in privé en openbare sector) (kaart 8)	28
Arbeiders (in privé en openbare sector) (kaart 8)	28
Beroepsbevolking werkzaam in banken- en verzekeringen, diensten aan ondernemingen en overige dienstverlening (kaart 9)	30
Het inkomen	32
Het gemiddeld inkomen per inwoner (kaart 10)	33
De bevolkingskenmerken	36
Turken en Marokkanen (kaart 11)	37
De huishoudensstructuren	40
Eénpersoonshuishoudens (kaart 13)	43
Grote huishoudens (kaart 14)	46
Gezinshoofden jonger dan 25 jaar (kaart 15)	48
Kenmerken van de woningen	50
Woningen zonder basiscomfort (kaart 16)	54
Woningen met privé-toilet (kaart 17)	56
Woningen met badkamer (kaart 18)	58
Woningen met centrale verwarming (kaart 19)	60
Woningen met centrale verwarming (kaart 19)	60
Woningen gebouwd vóór 1945 (kaart 20)	62
Gemiddelde oppervlakte per woning (kaart 21)	64
Huurappartementen (kaart 22)	67
Uitrusting van de huishoudens	69
Huishoudens zonder auto (kaart 23)	69
Huishoudens met telefoonaansluiting (kaart 24)	71

Woonstabiliteit	73
Woonstabiliteit (kaart 25)	73
 <i>Het afbakenen van achtergestelde buurten</i>	 76
Het bepalen van de achterstellingsindicatoren	76
Analyse van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en Vlaanderen	76
Analyse van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest	78
Vergelijking tussen twee analyses	79
Vier hoofdindicatoren	80
Drie nevenindicatoren	81
Het bepalen van drempelwaarden	82
Het bepalen van achtergestelde buurten	82
De ene achtergestelde buurt is de andere niet: de combinatie van indicatoren	85
Een typologie van achtergestelde buurten	87
Vergelijking met de prioritaire interventiezones (COCOF)	97
 <i>De sociaal-demografische dynamiek van de buurten</i>	 103
De immigranten gedurende het jaar dat de telling voorafgaat	103
Evolutie van de inkomens 1993-1997	112
Evolutie van de bevolking per buurt 1991-1997	114
Evolutie van de totale bevolking (kaart 36)	114
Evolutie van de Belgische en vreemde bevolking (kaart 37 en kaart 38)	116
 <i>Conclusie</i>	 122
 <i>Literatuurlijst</i>	 125
 <i>Inhoudstafel</i>	 129

2002 / 01

**Dossiers van het Observatorium
voor Gezondheid en Welzijn van Brussel-Hoofdstad**

Dit dossier is een uitgave van het Observatorium voor Gezondheid en Welzijn.

De dossiers bevatten steeds informatie over gezondheid en/of armoede in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De inhoud wordt samengesteld door het Observatorium en/of door externe partners. Elk dossier wordt verspreid op eenvoudige vraag op onderstaand adres. Het mag gekopieerd worden, mits vermelding van de bron.

Dit document is ook beschikbaar in het Frans.

Ce document est également disponible en français sous le titre :
"La pauvreté et les quartiers défavorisés dans la Région de Bruxelles-Capitale".

Voor meer informatie kan u zich wenden tot:

Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel-Hoofdstad
Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie
Louizalaan 183, 1050 Brussel
Tel.: 02/552 01 13
Fax : 02/502 59 05
observat@ggc.irisnet.be
Truus Roesems, 02/552 01 57, troesems@ggc.irisnet.be

Instituut voor Sociale en Economische Geografie, KULeuven
W. De Croylaan 42, 3001 Heverlee
Prof. C. Kesteloot
Tel. : 016/32 24 43

Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie